

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№2 (58) 2015

сәуір, мамыр, маусым, 2015

апрель, май, июнь, 2015

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хұсайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан.; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева.; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Н.Уали**, доктор филологических наук, проф.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, кандидаты филологических наук (ответственный выпускающий).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры
информации и общественного согласия

А.Жунисбек

Професор, филология ғылыми доктору. Алматы, Қазақстан

MEÇHUL SES UYUMU

Илимдегі yeni cereyanlar hakkında eski bir espri vardır.

Derin fikirlerden hangisi olursa olsun oluşma aşamasında üç kısmı baştan geçirir. İlk önce «Bu mümkün değil»; daha sonra «Aslında neden olmasın»: üçüncü «Bunu kim bilmiyor ki?» aşamalarıdır.

Murad Adci. Ebediyen Mavi Göksüz.

Özet: Eski Soviyet Birliğindeki bütün Türk kökenli diller gibi, Kazak dili de, tarihi gelişme sürecinde iki çığırın baştan geçirmiştir. Birincisi, binlerce nesillerin sosyal ve günlük konuşmasında yüzyıllarca kullanageldiği (şimdiye kadar kullanmakta olduğu) ve neticesinde yegane sesbilgisi ve gramer sistemine sahip, ezelden beri mevcut, çağdaş Kazak dili normunu oluşturan evrimsel gelişmedir. İkincisi, Ferman yoluyla aniden bir günde, ayrıca topyekün ekstralengüistik baskı yoluyla, bir neslin okul hayatı boyunca hasıl olan totaliter gelişmedir.

Bu makalede Kazak (Türk) sesbilgisinin kuruluşu, içeriği ve terimlerin yapısı ses uyumu teorisine göre ele alınmıştır. Türk dil biliminde yerleşmiş olan «avrupamerkezlilik» görüşlerinin, fikirlerinin olumsuz ve hata yanları açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: fonem, allofon, cinghema, allosingham.

Ә. Жүнісбек

Профессор, филология ғылымдарының докторы.

Алматы қаласы, Қазақстан

БЕЙТАНЫС СИНГАРМОНИЗМ

Аннотация. Мақалада түркі (қазақ) тіліндегі дыбыс-сөзқұрауыш құрылымы «европаөзімшіл» талданым тұрғысынан арылып, жаңаша сипатталды. Дағдылы фонема-аллофон орнына сингем-аллосингема ұғымдары ендіріліп, қазақ тілінің негізінде сингем құрамы анықталды.

Тірек сөздер: фонема, аллофон, сингема, аллосингема.

А. Жунисбек

Профессор, доктор филологических наук

Алматы, Казахстан

НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИНГАРМОНИЗМА

Аннотация. В статье по новому изложена сегментно-просодическая структура тюркских (казахского) языков, свободная от «европоцентризма». Вместо фонемно-аллофонного анализа предложен сингемно аллосингемный анализ звуков, и определен состав сингем на примере казахского языка.

Ключевые слова: фонема, аллофон, сингема, аллосингема.

A.Zhunisbek

Professor, Doctor of Philological Sciences
Almaty, Kazakhstan

A NEW INTERPRETATION OF SYNHARMONISM

Annotation. The article presents a new segmental-prosodic structure of the Turkic (Kazakh) languages, free from «Eurocentrism». Instead of phonemic-allophonic analysis, the singemic-allopingemic analysis of sounds is proposed, and the composition of singemas is determined on the example of the Kazakh language.

Keywords: phoneme, allophone, singema, allosingema.

0. Giriş. Kazak dili (asıl bütün Türk dilleri) sesbilgisinin totaliter gelişmesinin sebebi ise, adından da belli olduğu gibi, ilk önce Kazak dilindeki mektupları baskı altına alan totaliter rejmin gündeme gelmesidir. Ama, Rus dilinin her anlık ve daima (günlük hayatta, devlet-kamu hizmetlerinde, kültür, eğitim, siyasal ve ekonomik alanlarında) totaliter baskısına ve gayretine (bütün eğitim dairelerinde rusça derslerin verilmesine gayret gösterilmesi) rağmen, yenilikler, Kazak dili sesbilgisi bünyesinin bir kısmını bile oluşturamamıştır. Bugün Kazakların tamamının veya çoğunun konuşmasında iki çeşit sesbilgisi (kelime hazinesi ve gramer) sistemi vardır, onlar: ezelden beri mevcut Kazakça ve totaliter Kazakçadır. İki sistem de bir birine paralel yaşamakta olup özel durumlarda, meselelerde ezelden beri mevcut Kazakçadaki ses yapısı ve Kazakça kelimelerin totaliter rejimden aldığı ses yapısı diye, her zaman belirtmek zorunda kalıyoruz. Ezelden beri mevcut Kazakçadaki ve sonradan alınmış sesleri, bir imlâ altına biriktirme emelleri olmuştur ve daha da olacaktır, ama, (dildeki hece ve morfem uyumu modelinin sabitliğinden dolayı) hiç de reel değildir.

Çağdaş Kazak dili alfabetini (ve imlâ kurallarını) tam Kazakçad diyemiyoruz, çünkü, «Kazakça-Rusça», doğrusu «Rusça-Kazakça» dır. Onun temelinde, «Alippe» (Kazakça Alfabe) 'den başlayıp bütün kaynaklarda, Kazakların nesilden nesile aktardığı «karışık veya melezi diyebileceğimiz» yazılı ve sözlü konuşma kültürü yer almaktadır.

1. Genel Mülâhaza. Dünya dil biliminde, bir asırdan fazla bir zaman Türk «ses uyumu» bilinmektedir. Öyle herkesin alıştığı bir durum olmuş ki, böyle ses uyumu var ve olsun diye, aldırılmaz olmuşlar. Bu ses uyumu hiçbir araştırmacının dikkatini çekmez olmuş ve kimseyi engellemez olmuş. Onu, «ses uyumu», bazen «ünlüler uyumu», bazen de «ciddi» fonoloji [1,445], veya «üstünkörü» asimilasyon, benzeşme [2,159] diye adlandırırılar. Bazen de ses uyumu, yanındaki kelime vurgusuna ve onun hakimiyetine bile dayanması gerekmiş. Ses uyumu hakkındaki türkoloji araştırmalarında ise, uyum üzerinde iki kelimeyle durulmuş, tersine vurgu hakkında bir satır yazılmıştır. [3]. Türk dilleri üzerinde yazılan kitap yazarlarının ve çağdaş sesbilgisi uzmanlarından ezici çoğunluğunun inceleme aracı olan «avrupamerkezlilik» gelenek, vurgu ve ses uyumunu ayrı ayrı tanımlamak için engel olmuştur.

Maamafih, ses uyumu bütün araştırmacıların aklında, çünkü o herkesin önünde, onu farketmemek veya unutmak mümkün değildir.

İşte, bütün okuyucular için ses uyumu böyle açıklanmıştır: «... Kelimedeki sesli harflerin kökteki sesliye benzeme hadisesidir ve ancak, Türk dillerine aittir » [4,529], fonoloji (sesbilgisi) uzmanlarına göre: «...«berkitme aracı» gibi etkileyerek kelime biçiminin bütünlüğünü ve ayrılığını sağlar. (I.A.BoduendeKurtene)... » [1, 445].

2. Türkolojide avrupamerkezlilik. Çağdaş türkolojinin araştırma vatanı Avrupa olup Türk dilleri üzerine araştırmayı ilk yapanlar, inceleme araçları Hint Avrupa lengistik ilmi organizasyonu olan, Hint Avrupa lengistik okulları olmuştur. Binaenaleyh, bu lengistik okulları organizasyonu,

Türk dillerini inceleme alanında bir sürü kayıpları olan «avrupamerkezlilik» sonuçlarına getirmiş ki, parça parça Türk sesbilgisini ortaya koymuştur. Teorik ve pratik sonuçlar, çözümler ezelden beri mevcut Türk verileri, malzemeleri esasa alınarak yapılmamıştır, tersine Türk dil malzemeleri hazır Hint Avrupa lengistik kalıpları uydurulmuştur. Merkez Otoriteleri (veya Pretori bilginlerini), etraftakilerin (veya köy bilginlerinin) yaratıcılık fikirlerini iyice basmıştır ki, yukarıdan gelen «ilmî incelemeler»'in mantıksız olmasına bakmaksızın bile bile (veya bilmeden) aşağıda onaylandığını görüyoruz. Neticede çıkmaz duruma şahit oluyoruz ki, yukarıdan gelen *otorite sahibi tez* her yerde bir sürü delillerle kanıtlanır ve bu malzemeler tamamen Merkeze tekrar gönderilir. Merkezde incelenmiş olan aynı malzemeler aşağıya tekrar, ama, bu sefer *otorite sahibi makale (rapor)* olarak gönderilir. Ve aynen, bölgelerde daha çok «reddi imkansız olan» delillerle kanıtlanır ve sonuçlar ikinci defa Merkeze gönderilir. Merkezde incelenmiş olan bu ikinci veriler aşağıya *otorite sahibi monografi (kitap)* olarak gönderilir ve tabii ki, bütün sonuçlar Merkezdeki Otoritelere gönderilir, ve sonra da bir sürü deliller ve örneklerle herkes tarafından daha çok tasdik görmüş olur. Bu sürecin sonu olmaksızın tekrarlanır ve sonunda, fonetik (ve gramer) ile ilgili, hatasız olduğuna kimsenin şüphe getiremeyeceği *otorite sahibi teori* ortaya çıkar.

Temel kaynak olan 'Dünya dilleri. Türk dilleri' kitabını açıp bakan ve siz kitabı derleyenlerden olan büyük ve küçük yazarlardan hiçbirinin, yaşamakta olan (veya ölmüş, hatta eski türk taş yazılarda) Türk dillerinde kelime vurgusunun olduğuna şüphe getirmemiş olduğunu görürsünüz. Ses uyumu hakkında yazmayı unutmuşlarsa dahi, kelime vurgusunu unutmuşlar. Türkolojide «avrupamerkezlilik» geleneğinin etkisi demek işte burada görülüyor. Asıl problem, herkesin Türk dillerinde vurgu araması değildir, asıl problem herkesin mutlaka vurguyu bulmuş olmalarındadır.

Genellikle, Türk dillerindeki (Kazak dili dahil) ses kadrosunun «fonem» tanımında ve kelime prosodisinin «vurgulama» yorumunda, totaliter olarak önümüze çıkan yetkeli «avrupamerkezlilik», işte, böylece türkolojiye çok basit olarak yerleşmiştir.

2.1.N.S Trubetskoy hatası. N.S Trubetskoy, ses uyumunu, Türk dillerinin temel kaidesi olarak ele almıyor, o sadece, sınır özellikleri ile ilgili olduğunu ileri sürüyor.

2.1.1. İşte, örnek, odıyor ki: «... «ses uyumlu» dillerde her kelime, belli bir uyumu olan sesler dizisidir ve bir dil, ancak, iki uyumu tanır. Cümle içerisinde bu uyum değişimleri ise, kelimeler arası sınırı belirleme özelliği niteliğinde kullanılır» [5, 297].

Birinci, damak ve art damaksıl (kalınlık-incelik) uyumu, kelime sınırı özelliğinin tam delili olamaz, çünkü bunun için cümle içerisindeki kelimelerin damak ve art damaksıl (kalınlık-incelik uyumuna göre) uyuma göre düzenli dizilmesini belirten belli bir kuralı olması gerekir. Türklerin cümlesi, içerisinde sadece damak veya sadece art damak uyumu içerebildiği için bu durum Türklerin konuşmasında mümkün değildir. Öyleyse sınır özelliği olarak seslerin başka bir özellikleri, yaniseslerin boğumlanma özellikleri ortaya çıkar. Seslerin boğumlanma özellikleri, cümle içerisinde bağli kelime dizinlerinde de, damak ve art damaksıl uyuma göre sıralanan kelime dizinlerinde de, sınır özelliği niteliğini taşır. Şu halde tam kelime sınırını belirten emare ise, seslerin boğumlanarak değişik şekil almasıdır, damak ve art damaksıl uyuma göre sıralanan kelime dizinlerindeki belirti ise, sınır emaresinin fazlasıdır. İkinci, Türkçe ses uyumu sadece iki uyumla sınırlanmaz («bir dil, ancak, iki uyumu tanır» cümlesine bakınız), Türkçe ses uyumunda, dört uyum vardır (teorik olarak altıdır), araştırmacılar tarafından dudak uyumu belirtilmemiş ve farkedilmemiştir.

2.1.2. Sonra, N.S Trubetskoy: «... sessiz j sesinin damak ve art damak (bu kelimeler özellikle belirtilmiştir, Alimhan Jünisbek.) çeşitleri yoktur, kelimelerden çoğu sadece sesli j(aj «ay», aju «ay») gibi v.s.) içerir, yanındaki sessizlere bakmaksızın seslilerin uyumu olabilir, sessizler ise seslilerle birleştiği zaman ince ve kalın şekil alır. ... Öyleyse, seslilerin uyumunu kıyaslama, araştırma fonem bilimi (sesbilgisi) olup sessizlerin ince ve kalın çeşitleri ise sadece anlam verilemeyen karışık varyanttır, onlar sadece kelimeler arasında sınırı ayırma fonksiyonundadır» diyor [5, 297].

Buradan sonuç olarak, [y]sessizinin (buradan başlayıp **j'yi[y]**harfiyle göstereceğiz) « jsesinin *kalın ve ince* çeşitleri yoktur » görüşü hiç doğru değildir. Tabi ki , bu hata sadece N.S Trubetskoy hatası olmayıp N.S Trubetskoy'un delil olarak gösterdiği G. Şaraf'tan kaynaklanıyor. Fakat, N.S Trubetskoy'un getirdiği bu örnek Türk dillerindeki sessizlerin, sesbilgisi olarak anlamsız olduğu sonucuna getiriyor, yani onlar kalın/inceolarak uygunluk gösteremezler, sadece benzeşme neticesinde değişik şekil alır ve kelimeler arasında sınırı belirtme emaresi olarak veya kelimeleri bölmek (tekrar sınır bölümü) amacıyla kullanılır diye doğru olmayan teorik sonuç çıkarıyor. Böyle bir sonuç, seslerin boğumlanma ve sürtünme hadisesi bakımından hatalıdır. Türk dilini konuşanlar, sessiz **[y]'nin** (başka sessizlerin de) kalın ve ince çeşitlerindeki uyum farkını sezgisel ayırtabilir, araştırmacıya ise, bu ince, sezgisel olarak algılanan, ses uyumu nüanslarını anlamak ve kanıtlamak için bir sürü teorik (doğrusu uyumluluk, ileride terim olarak sesli uyum diye adlandıracağız) ve sesbilgisi (boğumlanma- işidim) çabaları harcaması gerekirdi.

Aslında sessiz **[y]'nin**, başka da Türk dillerindeki sesliler gibi, boğumlanma sırasında farklı teşekkül noktaları (uğultulu/ dil arası) olduğu ve (damak ve art damak) kalınlık ve incelik ses uyumuna göre **[y/y']** olarak belirtildiği kesindir ve kalın ve ince çeşitleri vardır, sürtünme ve çarpma sırasında kalın ve ince duyulur.

Maalesef, boğumlanma- işidim farkları hakkındaki asıl bilgiler, sadece Hint Avrupa araştırmacıları, Avrupa dilcileri ve Avrupa dilini konuşanları tarafından farkına varılmamış olsa neyse, Türk dili temsilcileri tarafından, (bu yön ve fikir, sesbilgisi uzmanları, türkologlar arasında hâlâ vardır ve daha da devam edecek gibi) ana dilini araştıranlar olarak da gözden kaçmıştır.

Ses uyumunu kasedtiğimizde hecenin (kelimenin) fonetik bütünlüğünü oluşturan bütün seslerin, yani sesliler ve sessizlerin birbirine bağı olarak ahenk ve uyum gösterdiğini anlamamız gerekir. Ses uyumu- heceyi oluşturan sesliler ve sessizler arasındaki, dilin yatay olarak ve dudak yardımıyla ortaya çıkan, bir çeşit boğumlanma sonucundan kaynaklanan hadisedir. Ancak, Türk dillerindeki ses uyumları sistemindeki boğumlanmayı, kelime prosodisi ünitesinde, temel boğumlanma-sürtünme özellikleri olarak ele alacağız. Kelimenin ses uyumu prosodisine göre *sesliler ve sessizlere* çeşit ses uyumu derecesine, statüsüne sahiptir. Demek, sessizlerin «damak/art damak» benzeşmesi veya kalınlık ve incelik uyumu göstermesi, yanındaki sesliye uymasından kaynaklanmaz, kelime oluştururken seslerin prosodiksel uyum gösterme sonucundan kaynaklanır.

2.1.3. Bir de burada, ilmi alfabeğe göre **aju** kelimesinin doğru olmadığını da belirtelim ki, **doğrusu ayuw'** dur.

2.2. Bazı sessizlerin uyum gösterme statüsü hakkında. Türkolojide ses kadrosunun «fonem» tanımı sonucunda, bazı seslerin «fonolojik» (ses uyumu) statüsü doğru tanımlanmamıştır. İşte, örnek, Çağdaş Kazak dili fonetiğinde (ve başka Türk dilleri fonetiğinde) en ihtilafli bir meselelerden biri de seslerin kalın ve ince (sedalı ve sedasız) karşılığı olan [q-k] ı [ğ-g] fonolojik statüsü hakkındaki meseledir. Bazıları onları farklı fonem, bazıları da aynı fonemin farklı türleri olarak tanımlıyorlar. Buradan *fonem* tahlilinin tam olarak meseleyi çözemeyeceğini belirtmemiz gerekir.

Ses uyumu (fonolojik tahlil değil) tahlili, [q-k] seslerinin boğuk, patlamalı, uğultulu ve dılarası sessizler olup eşit haklı sesli uyum türleri olduğunu gösteriyor. Onların boğumlanma noktası, kelime hecesinin «ince» kısmında ince sessiz özelliğini göstererek dılarası boğumlanma gösterir ve kelime hecesinin «kalın» kısmında kalın sessiz özelliğini göstererek uğultulu boğumlanma gösterir. Bu da onları, bir sessiz sesin, uyum türleri olarak tanımlamamıza delil oluyor. (burada ve ileride bu seslerin boğumlanma noktaları, sürtünme noktaları bakımından ayrılan yanları gösterilmiştir):

[q] – boğuk patlamalı **uğultulu (sert veya art damak)**

[k] – boğuk patlamalı **dil arası (yumuşak veya damak)**

Aynı şekilde [ğ-g] hakkındaki mesele de buna benzer olarak çözümlür.

Bu arada belirtelim ki, kullanılan imlâda [ñ], [y] olarak gösterilen [ñ], [y] seslerinin uyum türleri arasındaki boğumlanma farklılıkları [q-k] seslerinin türleri arasındaki farklılıklara benzer. İşidim sırasında sürtünme etkisinin çok az olması nedeninden dolayı (onların aynı harf olarak gösterilmesi de bundan dolayıdır) teşekkül noktasının birbirine aykırı farklılık göstermesine rağmen, buseslerin uyum türleri (çeşitleri) gözden kaçmıştır: [ñ][y] seslerinin dılası türleri [k] sesinin teşekkül noktasına uygun düşer, onların uğultulu türleri ise [q] sesinin teşekkül noktasına uygun düşer.

Anlaşılanı, [q-k] seslerinin bifonem yorumu taraftarları tarafından, daha çok bu seslerin (fonetik özellikleri, ama uyum özellikleri değil) sürtünme kriteriumlarına bakıldığı görülüyor. İki ses deiki farklı fonem, işidim sırasında [q-k] gibi tam sürtünme veya çarpma etkisi veriyor olsa, o zaman [ñ], [y] seslerini bir fonem olarak tanımlasak olurdu, ama, öyle değil ki. Tabi ki, böyle çözüm ses uyumu dalını hiç tatmin etmez. Burada [ñ], [y] seslerinin dılası ve uğultulu uyum varyantları olduğunu belirtelim ki, onları bir de [q-k] seslerinin kalın ve ince çeşitlerini belirttiğimiz gibi, bu sesleri de [ñ-ñ'], [y-y'] diye belirtmemiz gerekir.

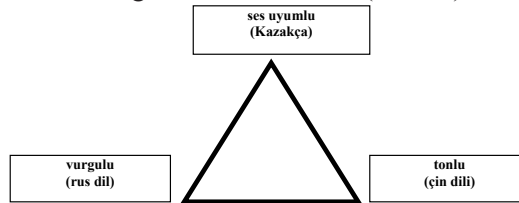
[ñ]- açıkpatlamalı **uğultulu (sert)**
[ñ']- açıkpatlamalı **dil arası (yumuşak)**

[y]- açıksızıcı **uğultulu (sert)**
[y']- açıksızıcı **dil arası (yumuşak)**

Türk dillerinde ses uyumu tahlilinin (ses uyumu teorisinin) olmaması neticesinde araştırmacıların boğumlanma ve sürtünme tasvirleri de, doğru ve tam olmamıştır.

2.3. Kelime prosodisi hakkında. Türk dillerinin fonetik sistemindeki anlaşılmasız ses uyumu, yerini, Hint Avrupa kelime vurgusuna bırakmıştır. Hint Avrupa kelime vurgusunun ve Türk ses uyumu fonksiyonlarının identik olması, “vurgulanmış” fikirlerin hipnozisi etkisinden kaynaklanarak, bu değişimin ham mantıklı olduğunu göstermiş ki, “vurgulanmış” fikirlerin hipnozisi etkisinden kurtulmak şimdilik aşılmamış bir engel gibi görünüyor.

Genel fonetik (genel lengistik) için ses uyumlu dillerin önemi, vurgulu ve tonlu diller kadar önemlidir. Kelime prosodi sistemini şema halinde ele alan vurgulu, tonlu ve ses uyumlu dillerden üçü de kelime düzeyinde (dünya dilleri kelime prosodisi sistemi modelinde) başlıca tipolojik özellik gösterir ve çok önemli olduğunu burada belirtelim (1. resim).

1.resim Dünya dilleri kelime prosodisi modeli Моделирование просодии языков мира

Bu model vurgu ve ton, vurgu ve ses uyumu, ton ve ses uyumunun bir arada yanyana yaşamasının mümkün olmadığını gösteriyor. Bir dilin fonetik sisteminde (akraba diller grubu dahil) fonksiyon olarak aynı, fonetik olarak farklı, üç veya iki kelime prosodisi türlerini gerçekleştirmek imkansızdır. Türk dillerinin fonetik sistemindeki kelime prosodisini incelemeye, ezelden beri mevcut ses uyumu yapısını tanımlamakla başlamak gerekir. Kelimeleri heceye ve sese bölme kuralları ses uyumlu prosodiye bağlıdır. Sadece ses uyumlu prosodi, seslerin boğumlanma, sürtünme ve çarpma özelliklerini doğru olarak tanımlamamıza yardımcı olur.

2.4. Kelime prosodisi sistemi. Genel lengistikte prosodik ve vurgulama kelimesi eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bütün lûgatlar, vurgulama ve prosodik sistemini, kelime vurgusunu

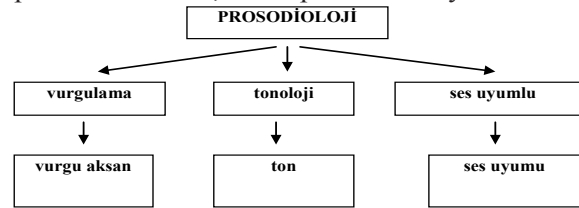
inceleyen ilim olarak tanımlıyorlar. Bu böyle ise, vurgulama ve prosodinin ses uyumu ve uyumluluk ile hiç de alakalı olmadığını görüyoruz. Ne de olsa vurgulama da, prosodi de bütün dillerde kelime prosodisini içine almıştır. Şu halde, ses bilgisi bölümlerinde, vurgulamanın sadece kelime vurgusunu inceleyen dal olduğunu belirten terim açıklaması vermemiz gerekir. Bunun için «vurgulama» terimi olarak «prosodi» terimini tercih ederiz. Veya prosodi dalı, kelime prosodisini ve vurgulamayı içine alır diyebiliriz. Böylece, prosodi dalı, vurgulama dalından bir üst yukarıda bulunduğunu görüyoruz.

Böylece, kelime vurgusunu inceleyen prosodi dalı mevcuttur, ama, uyumluluk ve ses uyumunu inceleyen ses bilgisi bölümleri mevcut değildir.

Eğer, ses bilgisi bölümlerinde, vurguyu inceleyen dalı ‘vurgulama’ olarak adlandırıcaksak, kıyasla, kelimenin tonunu (uyumluluğunu) inceleyen dalı tonoloji, kelimenin ses uyumunu inceleyen dalı ise, uyum dalı olarak adlandırmamız gerekir. Buradan heceli ve uyumlu dillerin kelime prosodisini inceleyen sesbilgisi sistemi, vurgulama dalı seviyesinde olduğunu görüyoruz.

Şimdi ise, kelime prosodisini biriktirmiş olan üç sesbilgisi dalına genel bir tanım vermemiz gerekecek. Kelime prosodisinin üç sistemini biriktirmiş olan sesbilgisi dalı tabii ki, prosodioloji olacaktır. Prosodioloji, vurgulama dalından bir üstte olduğu için onlar eş anlamlı olamazlar.

Prosodioloji, bir sesbilgisi bölümü olarak kelime prosodisinin genel sistemini inceler ve özel meselelerde: vurgulama dalı olarak-fonem dillerinde kelimelerin vurgusunu, tonoloji dalı olarak-heceli dillerde kelimelerin ton (uyumluluk)özelliklerini, sesli uyum dalı olarak –ses uyumlu dillerde kelimelerin politon özelliklerini, kelime prosodisi düzeyinde inceler (2. resim).

2. resim Prosodi birlikleri sistemi

2.5. Bölütleme (bölüt) ünitesi sistemi. Genel sesbilgisi sisteminde, prosodioloji ünitesini ele aldığımız gibi, bölütleme (bölüt) ünitesini de yeniden gözden geçirmek gerekir.

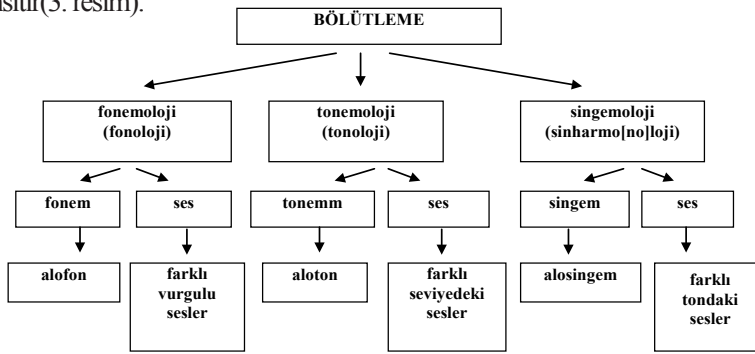
«Fonoloji –fonemi ve fonemin farklı özelliklerini inceleyen lengistik bölümü» olduğuna göre heceli dillerdeki herkesçe tanınmış tonem ve ses uyumlu dillerdeki sesbilgisi uzmanlarınca bile bilinmeyen singem ile ilgisi olmadığı anlaşılmıştır. Başka deyişle, fonemin prensipal lengistik (tipolojik) farklarını inceleyecek olursak, tonem ve singem, fonoloji bilimi için inceleme konusu veya nesnesi olamaz.

Demek, bütün lûgatlarda ve kitaplarda fonoloji bilimi fonemi incelemekte olduğu açıkça yazılı ise, o zaman tonemi ve singemi hangi bilim dalı inceliyor?

Fonem, tonem ve singem bir seviyedeki fonolojik birlikler olup her birinin özel fonksiyon özellikleri vardır. Tipolojik olarak farklı bütün dünya dillerine «fonoloji ve fonem» terimlerini zorla kabul ettiren «Avrupamerkezlilik» fikrinin, burada temelsiz olduğunu görüyoruz.

Kıyasla, «fonoloji» veya «fonemoloji» ile birlikte, sesbilgisi bölümünün tonemini ve singemini inceleyen bölümlerini adlandırmamız gerekir. Sesbilgisi bölümünün böyle dalları «tonoloji veya tonemoloji- tonemve onun farklı özelliklerini inceleyen ilim» ve «ses uyumu veya singemoloji – singem ve onun farklı özelliklerini inceleyen ilim» olarak adlandırılması gerekir. Neticesinde, fonoloji (veya fonemoloji), tonoloji (veya tonemoloji) ve ses uyumu (veya singemoloji) gibi bir seviyedeki birimler sistemi ortaya çıkar. Fonoloji dalının, lengistik birlikleri, eşit statüde biriktirebilecek faktör olamayacağı kesindir. Demek, fonolojiden daha üstün bölüm gerekir ki, yukarıda adı geçen sistemleri inceleyen böyle fonetik bölümünü ise, segmentoloji

(yani bölütleme) dalı olarak adlandırabiliriz. Segmentoloji bölümü, en küçük lengistik birlikleri tefrik ederek biriktirir ve dünya dillerindeki çeşitli akraba grupların tür farklılıklarını optimal olarak yansıtır(3. resim).

3.resimBölüt birlikleri sistemi

Böylece, Türk (Kazakçada) dillerinde en küçük, bölünmeyen, parçalanmayan dil birliği (fonem ve toneme kıyaslama olarak)*singemdir* (uyumlu sestir);uygulama şekillerine (alofon ve alotona kıyaslama olarak) alosingem deriz.

Bunların hepsini Kazak dilindeki örneklerde inceleyeceğiz.

Kazak dilinde 3 ünlüsingem ı 17 ünsüzsingem olup hepsi 20 singemdir:

Geniş sesli singemleriiiki alosingemden oluşur: [a, ä];

Dar sesli singemleridört alosingemden oluşur: [ı, i, u, ü];

Diftong singemleriüç alosingemden oluşur: [e, o, ö].

Hepsi 9 ünlü alosingemdir. Bildiğimiz sesbilgisi bölümünde dokuz sesli «fonem» olarak verilen bu sesler, aslında, dokuz alosingemdir.

Kazak (uyumlu) dilinde her sessiz, dört uyumlu seslerden oluşan, sessizlere mahsus boğumlanma özelliklerinden başka karşılıklı istisnaiyet taşıyan, uyum gösteren, boğumlanma ve sürtünme özelliklerine sahip bir sistemdir. Demek ki, her sessiz singem, dört alosingemden oluşur. Böylece 66 sessiz alosingem vardır.

Demek Kazak dilinde 75 (9 ünlü+ 66 ünsüz alosingem) uyumlu ses vardır. Herhangi Kazakça uyumlu kelime, bu alosingemlerin yanyana gelerek uygunluk göstermesi neticesinde (kurulur) oluşur. (1.tablo)

Uyumlu harekete işaretleri sistemi:

[] – işaretin olmaması,yumuşakkalınlık tonu (işareti)belirtir;

[´] –bu işaret,yumuşakincelik tonu(işareti)belirtir;

[°] – bu işaret,sert kalınlık tonubelirtir;

[°´] –bu işaret,sertincelik tonubelirtir.

a	ı	...	p	b	m	t	d	n	q	ğ	ñ	s	z	r	ş	j	l	y	...
ä	i	e	p´	b´	m´	t´	d´	n´	q´	ğ´	ñ´	s´	z´	r´	ş´	j´	l´	y´	...
...	u	o	p°	b°	m°	t°	d°	n°	q°	ğ°	ñ°	s°	z°	r°	ş°	j°	l°	y°	w
...	ü	ö	p°´	b°´	m°´	t°´	d°´	n°´	q°´	ğ°´	ñ°´	s°´	z°´	r°´	ş°´	j°´	l°´	y°´	w´

1. tablo Kazak dilindeki singemlerin (ana (esas) varyant olarak belirtilmiştir) ve alosingemlerin toplam tablosu.

Türkdillerinde,kalınceince, sert ve yumuşak seslerin uyuma göre, ayırmaemaresi konularak mukayeseedilmesi,sesli ve sessiz seslerin ayrı ayrı özelliklerini inceleme şartıyla yapılmamıştır, yani, bütün Türk dillerindeki kelime özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Seslerin uyum olarak, ayırma emaresi konularak mukayese edilmesi ise, Türk dillerindeki ses kadrosunu

inceleme çalışmalarının ses uyumu ve ses bilgisi bakımından dayanması gereken esas temeldir. Kelimenin uyumlu prosodisine dayanmayan ve onların özellikleri göz önünde bulundurmeyen herhangi bir tahlil, Türkçe seslerin, hecenin ve kelimenin yapısını tam olarak açıklayamaz. Kelime bünyesinde uyum bağına gören herhangi bir parça, ancak o zaman, lengistik anlam kazanabilir.

Not. *Başka Türk dillerinde de singem ve alosingem sistemi tanımını verebilmek için yukarıdaki tablo örnek olabilecek diye umut ediyoruz.*

Bir de, Türk inceleme organizasyonu prensipleri olarak vurgulu dillerin tahlilleri prensiplerini ekleme çabaları da vardır. Örneğin, «güçlü/zayıf» pozisyon anlamı sokuyorlar. Burada, güçlü ve zayıf pozisyon, sadece kelime vurgusu mevcut dillerde olduğunu belirtelim. Ses uyumlu dillerde ise, kelimenin ahengi güçlü ve zayıf parçayı içermez, bu uyum, kelimenin tüm ses yapısı bünyesi için tecanüstür ve sertleşmiş sesli içeren hece bile (Türk dillerinde çok nadirdir) her zaman kendi ton, ahenk özelliğini korur. Bir de Moskova ve Leningrad ses bilgisi okullarının fonoloji (sesbilgisi) hatlarını, Türk dillerinin fonetik meselelerinin çözümü için kullanma çabaları vardır. Bu problemi çözümedeki adı geçen ilmi okullar arasındaki tezatlar, Rus dili sesbilgisi kurallarına göre, onun vurgulama özelliklerine göre olacaktır. Demek ki, bu çalışmalarını ses uyumlu dillerde, tahlil aracı olarak uygulamanın hiç bir temeli yoktur.

Maalesef, Türk sesbilgisinin bütün meseleleri, Türk dil malzemelerinin Hint Avrupa (doğrusu Rus) dil bilimi teorik kalıplarına uydurulmasıyla çözülmeye çalışılmakta ve neticesinde inandırıcı olmayan, bazen de hatalı sonuçları elde ediyoruz. Bu kolay ve masrafsız olan inceleme yolunda hiç kafa yorulmadığı kesindir. Aslında ise, sesbilgisi teorileri, öz Türk dil malzemeleri esasa alınarak yapılması gerekir ki, o zaman bu teoriler türkologların eline doğru olan ilmi inceleme organizasyonu verecektir. Tabi ki, burada yeni fikirler ve büyük gayret isteyen çalışmalar talep edilir, ancak, böylece «avrupamerkezlilik» inceleme alışkanlıklarından kurtulabiliriz.

3. Ses uyumlu morfem. Hint Avrupa (ilk önce Rus) dillerindeki sessiz morfemler, şimdi belli olduğu gibi, Türk (Kazak) dillerinin morfem birliklerini identik parçalara ayırmak için yetersizmiş. Türk dilleri yapısının farklı olması, dili ve daha küçük morfemleri parçalara ayırmak için başka kriteriumların uygulanmasını gerektiriyor ki, bu araştırmalar için, türkologlar, sesbilgisi uzmanları bütün çabalarını yönlendirmesi gerekir.

Türk dillerinde anlamla ilgili olan, kolayca ayrılan ve ayırıldıkları lengistik birliklerden biri hecedir. Bu da onun ses uyumuna uymasından kaynaklanıyor olabilir. Türklerin hecesi, tamamen uyumluluk kaidelerine göre tanzim edilene küçük ses birliğidir. Bu tanzim öyle sağlam ki, hece içerisinde uyumluluk ahengini bozmak mümkün değildir.

Ses uyumlu, prosodik (süper bölütlü) birlik olarak hece, en küçük morfem olup onun bir sessizden oluşması mümkün değildir. Fakat, Türk dillerinde, Kazak dili dahil, guya bir sessizden oluşan bir sürü morfem görülmüştür.

“Sessiz morfem” olarak adlandırılan bunlar, aslında uyumlu, heceli morfem-lerdir [6,56-60].

Kazak dilinde heceden küçük morfem yoktur. Çünkü, ses uyumu şartları bunu talep eder: morfemlerin uyum özellikleri sadece hecede görülür ve sessiz morfemsoyut olup ses uyumu şartlarına göre böyle morfemlerin olması mümkün değildir. Bu morfemlerin uyumlu şekilleri ise, (sesli+sessiz) veya (sessiz+sesli) biçimleriyle sadece hece olarak önümüze çıkar. Sesliler ise tek başına bir hece olabildiği için morfem oluşturabilir.

Demek ki, Türk (Kazak) morfemi, ancak uyumlu hece düzeyinde gerçekleşir.

4. Boğumlanma tanımı. Her hangi sesbilgisi bölütlerinin (ses, hece, tamlama, cümle, metin) veya sürecinin (boğumlanma, uyum, sınır emaresi, ayrıca mantık ve heyecanlı, ritmik-ve cümlemsi tonlama) oluşması temelinde boğumlanma vardır ki, yani her sesbilgisi bölütü veya sesbilgisi süreci boğumlanma içerir. Her hangi ses bilgisi bölütünü tanımlama veya dildeki herhangi sesbilgisi sürecini açıklama ise onun boğumlanma tahlilinin yapılmasıdır. Reel ve elle tutulur, gözle görülür boğumlanma neticesi ise sürtünmedir. Demek ki, dilin sesbilgisi tahlilinin temel usulu ise boğumlanma ve sürtünme metodudur (*Akustik metod ise sadece boğumlanma ve*

sürtünme tahlili sonucunun nicelik ve görünür tasavvurudur).

Ses, aslında en basit boğumlanma sonucundaki oluşuktur, bunun içindir ki , boğumlanma, sadece bazı sesler için geçerli tanım olarak benimsenmiştir. Başka bütün bölütler ve süreçler birbiriyle sıkı bağlı, ayrı ayrı seslerin boğumlanması sonucunda meydana gelir.

Türk dilini konuşanlar, bütün durumlarda, konuşma organlarının toplam hareketini ve sesi, belli bir dil parçasının sürtünme emaresi olarak kabul ediyor.

Sonuç. «Avrupamerkezlilik», «vurgumerkezlilik» Türk sesbilgisi meselesini çözemeyecek de. Veya vurgulu (ses uyumsuz) dillerin sesbilgisi tahlil araçları ve prensipleri, ses uyumlu (vurgusuz) dillere uydurulmalıdır.

En küçük dil birliği olan fonem ve kelime vurgusu, bütün dünya dilleri için adaletli olamayacağı bellidir. Türk dilleri ses uyumlu diller ailesi olarak daha başka da, özel teorik organizasyonu gerektiren bir sürü çözülmemiş lengistik teorik meseleleri içinde saklıyor. Neticesinde, özel olarak yönlendirilen Türk dilleri araştırma organizasyonu, Hint Avrupalıların alışmamış olduğu bir şekilde tamamen yeni olarak önümüze çıkacaktır. Bu da, bu dillerin ses yapısına özgü bir kural ve prensipleri önümüze sürecektir.

(daha net olarak 6-ya bkz).

KAYNAKLAR

- [1] Lengistik ansiklopedi lugatı. Moskova: Soviyet ansiklopedisi, 1990. 683 s.
- [2] Budagov R.A. Dil hakkındaki ilme giriş. Moskova: Açıklama, 1958. 435 s.
- [3] Dünya dilleri. Türk dilleri. Bişkek: Kırgızistan, 1997. 542 s.
- [4] Yabancı kelimeler lugatı. Moskova: Martin, 2008. 703 s.
- [5] Trubetskoy N.S. Fonoloji temelleri. Moskova: Aspent konf, 2000. 352 s.
- [6] Junisbek A. Ünlü uyumu fonetiğine giriş . Almatı: Arıs, 2009. 108 б.

МРНТИ 16.21.49

Н. Уәли

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

МИФОПОЭТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ

Аннотация. Мақалада халық тілінің когнитивтік базасымен байланысты тарихи мазмұндағы тұрақты сөз тіркестерінің тілдік және мәдени семантикасында кодқа салынған ақпараттар арқылы Өз Тәуке заманының тілдік бейнесіне (картинасына) тән ерекшеліктер ашылған.

Тірек сөздер: фразеологизм, этнос, талдау

Н. Уәли

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: МИФ И РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье раскрыты особенности языкового образа (картины) эпохи Аз-Тәуке посредством информации, заложенной в коде языковой и культурной семантики устойчивых словосочетаний исторического содержания, связанных с когнитивной базой народного языка.

Ключевые слова: фразеологизм, этнос, анализ.

N. Uali

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Doctor of
Philological Sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

MYTHOPOETIC PHRASEOLOGICAL UNITS: MYTH AND REALITY

Annotation. The article reveals the features of the language image (picture) of the Az-Tawke era through the information embedded in the code of the linguistic and cultural semantics of stable phrases of historical content associated with the cognitive base of the national language.

Keywords: phraseological unit, ethnos, analysis.

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман деген сөз орамын еске алсақ, қайсы-біріміз үзілді-кесілді «бұл – миф, ақиқат дүниеде бұрын-соңды бұндай ғажайып заман болған емес» дей саламыз. «Бәлкім, ондай заман болса болған шығар, кім білсін?» деп те ойлайтындарымыз бар. «Осы сөзді халықтың өзі айтқан ғой, біліп айтқан болар, *халық айтса, қалып айтпайды*, астарында ақиқат та бар шығар, зерттеушілеріміздің қарас-

тырғаны дұрыс сияқты» дейтіндер де жоқ емес. Қатардағы оқырман ғана емес, ғалымдарымыздың пікірі де екіұдай. Мен, өз басым, қарастырған жөн-ау деп, оқырманмен ой бөліскенді мақұл көрдім.

Тілдік дәстүрде, бүгінгі қазақтай емес, бұрынғы қазақтың тек зиялылары ғана емес, басқалары да әлеуметтік жігіне қарамастан образбен ойлап, образбен сөйлеген. Бұл ретте, аталмыш сөз орамын сөзбе-сөз айтқанда «қойдың көптігі сонша, яғни бозторғай екеш бозторғай да бос жер таба алмай, қой үстіне жұмыртқалаған» дейміз. Бірақ бұлай демей «қой аса көп болған» дей салса, есте қалар ма еді? Жоқ, айтылған жерде қалады. Образбен айтылса, санада шегенделіп тұрады. Образды сөздің құдіреті де осында. Белгілі бір заманның материалдық байлығын, береке-бірлікпен өткен кезеңін көрсету, оны аксиологиялық тұрғыдан қорытып, сол заманға баға беру, келер ұрпақтың жадында қалдыру үшін айтушы мифопоэтикалық образды пайдаланған. Образбен ойлау, образбен сөйлеу байырғы қазақтың ментальды ерекшеліктерінің бірі, қазақты ақынжанды дейтіні де сондықтан. Әсіресе төрт түліктің ішінде жылқы мен қой түлігінің аса көптігін айтқанда образды ойлау дағдысы бойынша *алалы жылқы, ақтылы қой* деп ойын өрнекті сөзбен өрген.

Фразеологизм, әрине, оның құрамындағы сөздердің тура мағынасында ұғынылмайды. Фразеологиялық мағына «бозторғай» да, «қой» да туралы емес. Бұл жерде қой да, бозторғай да мифопоэтикалық фразеологизм жасаудың тілдік механизмі ғана, мән-мағына «аста-төк молшылық, мамыражай тыныш заман» жөнінде. Қазақы ұғымда *қой* – жуастықтың эталоны. Жуас адамды «*қой екеи, қой аузынан шөп алмас*» дейді. Басқа түлікте ондай мінез жоқ, тіпті олар еш дәрмені жоқ бозторғай екеш бозторғайдың өзін манайлапмайды.

Фразеологизм құрамында *бозторғай* мен *қойдың* қатарласа айтылуынан табиғи-экологиялық байланысты аңғаруға болады. Әдетте, бозторғай қойдың сүйсіне жейтін *жусан, көде* тәрізді қыр отын паналап, төгілген дәнін теріп жейді, түбіндегі шұқанаққа ұя салады. Әсіресе қойдың жайылған жеріндегі қурай, бұтасын, сояуға ілініп қалған жүнін ұясына төсейді. Жайылып жатқан қойдың айналасында қойшының күнұзаққа серігі болып, бозторғай шырылдап, ұшып жүретіні де қалыпты көрініс. Өйткені бозторғай қойдың тастаған құмалағының маңайындағы қаптаған шыбын-шіркейді қағып, қоректенеді. «Тыныштық», «мамыражайлық» тәрізді абстракті дерексіз ұғымды деректендіру үшін қазақтың «бозторғай» мен «қой» туралы санадағы осындай танымдық ақпараттарды «өңдеп», мифопоэтикалық фразеологизм жасау себебін осылай түсінуге болады.

Әрине, барлық жағдайда, Нұрсан Әлімбаидың пайымдауынша, табиғат объектілері арасындағы байланыс тікелей қатынас түрінде бола бермейді. Мысалы, «*Үркер батты, айғыр үйірге түсті*», дейді малшы қауым. Мамырдың орта шенінде Үркердің батуы мен айғырдың үйірге түсу арасында тікелей (табиғи) немесе себеп-салдарлық қатынас жоқ.

Табиғат объектілері арасындағы қатынастың когнитивтік санадағы екі типін (шартты және табиғи) анықтаған Нұрсан Әлімбаидың осы моделін негізге алсақ, маусым айының шығар кезінде *Үркердің шығыстан таң ата көрінуі мен қошқардың тұмсығын көкке көтеруінің* арасында себеп-салдарлық қатынас жоқ, байланыс шартты түрде ғана. Малшы қауым осы кезді уақыт жағынан меже етіп алып, қошқарға күйек байлаған.

Бұл айтылғандар – фразеологизмнің тілдік семантикаға қатысты жағы. Алайда аталмыш мифопоэтикалық фразеологизмде этностың дүниетанымдық санасындағы мәдени мәнділіктермен (мәдени семантикасымен) байланысты қабақтары бар.

Тіл маманы ретінде сөз мағынасын пайымдасақ, **қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман** деген мифопоэтизм «аста-төк молшылық, мамыражай тыныштық, өткен бір берекелі заман» дегенді білдіреді. Бұндай түсіндірме қысқа әрі нұсқа дегендей тілдік тұрғыдан жеткілікті. «Өз-өзінен жеткіліктілік» принципі бойынша «тілдің өз ішінде»

қарағанда солай. Солайы – солай-ау, дегенмен фразеологиялық сөз орамының түсіндірмесіндегі мағыналық элементтерді «тілдің өз ішінде» қараумен шектелу жеткіліксіз, өйткені олардың сыртқы факторлармен де байланысты мағыналық бірліктер екенін айқын аңғаруға болады. Аталмыш мифопоэтизмнің бір-бірімен бірлікте құрылымданған негізгі төрт түрлі мағыналық ішкі элементтерден тұратыны байқалады. 1. Молшылық. 2. Мамыражай тыныштық. 3. Дау-дамайсыздық. 4. Береке-бірлікпен өткен уақыт. Бұлар – халықтың тарихи санасындағы дискретті ментальды бірліктер.

Мифопоэтизмнің мағыналық мазмұнын құрайтын құрылымдық бұл ішкі бірліктер бір-бірімен қисынды байланыс түзеді: яғни аста-төк молшылық болған елде ұры-қары болмайды, ұры-қары жоқ елде дау-дамай болмайды, сондықтан ел-жұрт мамыражай тыныштықта, береке-бірлікпен өмір кешеді. Мифопоэтикалық заманның халық жадындағы идеалды бейнесі (образы), түптеп келгенде, осыларға саяды.

Алайда «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманға» тән аста-төк молшылық, жанға жайлы мамыражай тыныштық қай заманда болмасын өздігінен бола қоймасы белгілі. **«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атау-ларының дәстүрлі жүйесі»** атты 5 томдық энциклопедияның ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай осы орайда аталмыш фразеологизмді тек тілдік қана емес, этномәдени факт ретінде тани отырып, былай деп пікір түйеді: *«Сонымен, дәстүрлі түсінік бойынша, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманда» адамдардың арасындағы һәм адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз еткен ата-баба жолы. Олардың мамыражай тоқ тіршіліктің себебі де, салдары да ата-баба жолы болды. Ата-баба жолын ұстанудың идеологиялық және тарихнамалық негізі шежірелік дәстүр болды. Шежіренің архитектуралық және тарихнамалық негізі мақсаты негізделуінің себебі де осында. Бір жағынан (тарихнамалық), шежіре мамыражай тоқ тіршіліктің бүгіндері бақилық болған жасампаз күші – ата-бабаның ерлік істері мен ұлы өсиеттерін дәріптейді. Екінші жағынан (идеологиялық), ата-бабаның аруағын үнемі құрметтеу жолының бұлжымас ұстаным екендігін негіздеді»* [1, 18, 24–25]. Ғалым сонымен қатар «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның» бірден-бір кепілі – ата-баба жолын ұстану болғанын және бұндай заман ата-баба жолының когнитивтік моделі екенін негіздеп, айқындай түскен.

Аталмыш концепцияға сүйенсек, белгілі бір заманға қағысты тіл деректері когнитивтік модельге қан жүгіртіп, жан бітіреді. Атап айтқанда, атаулардағы, номинативтік, коммуникативтік фразеологизмдердегі, мақал-мәтелдер мен прецедентті мәтіндердегі кодқа салынған мәдени-тілдік ақпараттарды ашу этнотілдік ұжымның когнитивтік санасындағы белгілі бір заманның тілдік-мәдени бейнесін жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Әдетте сөздің тілшілік жағы бар да, тілтысқарылық жағы бар. Сөздің тілдік семантикасы тілшілік, ал сөздің мәдени семантикасы тілтысқарылық құбылыстармен байланысты болып келеді.

Сөздің тілтысқарылығы – оның адам, табиғат, қоғаммен байланысты жағы. Мысалы, сөз болып отырған мифопоэтизмнің мағына мазмұнындағы «аста-төк молшылық» қоғамының материалдық игіліктерімен, «мамыражай тыныштық сол қоғамдағы адамдар арасындағы жөнге түскен әлеуметтік қатынастармен; ал «дау-дамайсыздық» адамдар немесе жекелеген топтар арасындағы құқықтық, сондай-ақ «береке-бірлік» – әлеуметтік топтар мен жіктердің арасындағы моральдық-этикалық қатынастармен байланысты ұғымдар.

Осындағы төрт түрлі ұғымдық бірліктердің қоғаммен байланысын материалдық және рухани құндылық деп екі деңгейде қарастыруға болады. Өйткені «аста-төк молшылық» қоғамның материалдық игілігімен, ал «мамыражайлық», «дау-дамайсыздық», «береке-бірлік» дегендер қоғамның рухани тіршілігіне қатысты екені белгілі. **Заманның материалдық игілігі** молшылық ұғымымен ұштасып жатады.

Молшылық – қоғам үшін де, жеке адамдар үшін де қажетті бір нәрсенің, заттың тиісті мөлшерден көптігі. Ал бұл ұғымның (молшылықтың) этнос тіршілігінде қандай затқа, нәрсеге қатысты екені этномәдени ұжымның когнитивтік базасындағы білімдерден аңғарылады. Бұл жерде «білім» дегеніміз халықтың өмір тәжірибесінен жинақталып, концептуалданған, бірізге түскен әр алуан ақпараттар. Халықтың дүниетанымындағы бұндай білімдер тілдегі лексика-фразеологиялық бірліктер арқылы объективтенеді немесе репрезенттенеді.

Айталық, молшылық деп қазақтың байырғы тұрмыс-тіршілігінде төрт түлігі сай, *үйір-үйір жылқы, отар-отар қой, келе-келе түйе айдаған, табынға сиыр шығарған* елге қатысты айтады. Қазақ қоғамының материалдық байлығының деңгейі, түптеп келгенде, төрт түлікпен өлшенген. *Қойды байлыққа, жылқыны салтанатқа, түйені мырзалыққа* балаған. Олардың ішінде әсіресе көптігі жағынан қой мен жылқы *алалы жылқы, ақтылы қой* делініп өзге түліктен ерекшеленіп айтылған.

Алалы жылқы, ақтылы қой – этнос санасында молшылықтың эталоны. Әрине, егін шығымды болып, астық мол болуы да мүмкін. Бірақ оның эталоны тілдік санада тіркелмеген. Бұл – этнос тіршілігінде жылқы мен қойдың етене жақындығын көрсететін ақпарат.

Шындығында, байырғы қазақ қоғамында жан басына шаққанда қой мен жылқы айрықша көп болған. Қазақ елі жылқы мен қой өсіру жағынан әлемдегі алдыңғы қатарда болған десек, дау тудыра қоймас деп ойлаймыз. Оған көз жеткізерлік мәліметтер мен деректер де жоқ емес. Бұның өзі, бір жағынан, малшы қауымның сан ғасырлық өмір тәжірибесімен байланысты болса, бір жағынан, табиғи жер жағдайымен тығыз байланысты болды. Жылқы мен қой түлігінің жайылым қуалап, өріс аударып мал ұстауына жылқы мен қой баласының бірде ащылап, бірде тұщылап сүйсіне жейтін қыр отының мөлшері жеткілікті еді. Қазақ сахарасы малшы қауым үшін *кең өріс, жалпақ дала* болды. Қоражайда ұстаған қолбала жылқы мен қойдан гөрі қыр отына жайылған малдың еті мен сүті (қымьзы) сапасы, жұғымдылығы жағынан әлдеқайда жоғары еді. Малшының білімі мен өмір тәжірибесі және кең өріс, жалпақ даласы тәрізді екі түрлі фактор мыңғырған мал саны жағынан жан басына шаққанда әлемдегі ең алдыңғы қатардағы ел болуына бірден-бір себеп болды.

Сонымен бірге қыстаудан көктеуге, көктеуден жайлауға, жайлаудан күздеуге, күздеуден қыстауға маусымдық өріс аударып мал жаю арқылы жердің отын тұяқкесті етпей, тиімді пайдаланудың экологиялық жақтан мәні аса зор болған еді. Бұның да мал еті мен сүті, жүні мен терісі жағынан аса сапалы болуына айрықша әсері болмай қойған жоқ.

Солай десек те мал басына байланысты молшылықтың өз қиындығы болды. Бұның өзі малшы қауымның экономикалық балансты дұрыс жүргізуін керек етті. Қазақтың *еркек тоқты құрмалдық* дейтін сөзінің түп мәні экономикалық баланспен байланысты. Ұрғашы малды төлдетуге сақтап, сойысқа еркек малды атайтын болған.

Атап айтқанда, экономикалық баланс тәртібі бойынша ішіп-жемдік малды, ас-той сияқты дүбірлі жиынға жұмсалатын малды, жаугершілікте мінетін ат-көлікті, табиғи апақты жағдайдағы (ақ қар көк мұздың жұты, қара жұт) мал шығынын мұқият ескеруді қажет етті. Бұдан кейінгі кезекте *ақтылы қой, алалы жылқыны* сыртқы рынокқа шығару ел тіршілігіндегі ең бір өзекті мәселе болды. Сыртқы рынок терістігінде Ресей, шығысында Қытай, түстігінде Бұхар, Хиуа, Қокан елдерімен байланысты болды. Арқа арқылы Ресейге, Жетісу арқылы Қытайға, Сыр бойы арқылы Бұхар, Хиуа, Самарқан елдеріне де қос құрып, керуен айдады. Ел басшылығы сыртқы елдерден келетін керуенге жол ашып, оларды күш-көлікпен, сахарадағы жолды, жол бойындағы құдықтарды, өзен өткелдерін, қысқасы, жер жағдайын жақсы білетін жолбасшылармен қамтамасыз етіп жатты. Сыртқы керуендер жергілікті қазақтардан *майын төлеп*, ат-түйесін жалға алып отырады. Сыртқы

рынокқа шығатын керуен жолдарының елдің экономикалық өмір-тіршілігінде маңызы арта түсті.

Сыртқы рынокқа шығарған алалы жылқы, ақтылы қой *Қытай жібегі, Бұхаржа (садағы), Бұхар атласы, Қоқан ері, Үнді маталары мен шайы; көз жауын алатын түкті кілем, берен мылтық, асыл тас, сом алтын, күміс жамбы* болып елдің тұрмыс-тіршілігіне қажетті бұйымдар түрінде қайта оралып келсе, Ресейден де *бұлғын, бұлан, құндыз* т.б. бағалы аң терісі керуен жолдарымен келіп жатты. Маға тоқитын мануфактурасы болмаса да, қазақтың халық тілінде мағаның түр-түрлерінің атауы ондап саналады. Қазақтың халық тілінде ұшырасатын көптеген көне атау, сирек сөздерді жинап, мағынасын ашқан абзал азамат, марқұм Жәрдем Кейкин мата атауларының жетпістен астам түрін көрсеткен [2, 55-58].

«Қыз Жібек» жырын еске түсіріп көрейік. *Қыз Жібек мінген түймелі көк күйме, оның киген жібек киімі, әшекейлі жүзегі, сырға, білезігі, бәрі-бәрі ақиқаттан алыс емес. Жағалбайлы елінде Қыз Жібектей сұлудың даңқын Төлеген ең алдымен ел аралап, керуен айдағып жүрген саудагерлерден естиді. Алты шекті елі жайлауға бұзыла көшіп жатқан кез екен. Қыз Жібектің көк күймесіне жеткенше Төлеген он бір көштен өтеді. Он бір көштің, ондағы күйме мінген әрбір қыздың сән-салтанаты бірінен-бірі асып түседі: бірі шытырма көйлек, бірі алтайы қырмызы, бірі дүрия беишент, бірі қара торқа киген; алтынды кебіс аяқта, алтынды шайбау шайында, алтынды қамшы қолында* дегендей. Әрине, әсірелеу болса да, ақиқаттың ауылы алыс емес. Қазақ бар тапқанын қыздарынан аямаған деген де шын сөз. Бұл жөнінде көрнекті этнограф Х.Арғынбаев: «Негізінен қазақ халқы әйел салта-натына көп көңіл бөлетін десек, қателеспейміз», – дей келіп, «Сән-салтанат құруды көксейтін ірі байларды былай қойып, өз шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ семьясының, ең алдымен, әйел салтанатына көңіл бөлгендігін кім жоққа шығарады. Шамасы келген семьяда киімнің асылын әйел киетіндігі, алтын-күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлердің әйелге арналатындығы, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалардың, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелердің әйелге арналатындығы кімге құпия? Әйел сыйламайтын халықта мұндай жағдай кездесер ме екен? Әрине, жоқ. «Әйел – ердің көркі» деген қағида халық творчествосында тегін тұмаған болар. Аты аңызға айналған ақылды, тапқыр аналардың ісін кейінгі ұрпаққа үлгі есебінде әңгіме-жыр ету ауыз әдебиеті үлгілерінде өте жиі кездеседі. Халық оларды мадақтап, мақтан етеді», – деп ой түйген [3, 72].

Халықтың эпикалық шығармаларында *берен мылтық, берен сауыт, берен мата* тәрізді тіркесті сөздер жиі кездеседі. Бұндағы *берен* шетелдік ең таңдаулы бұйым («бренд») мағынасын білдіреді. Сауда-саттықпен байланысты тілдік деректер, қысқасы, аз емес.

Алайда қазақ қоғамы сыртқы рынокпен ғана күн кешкен емес. Қоғамның тұрмыс-тіршілігіндегі, өз ішіндегі сұранысты өтейтіндей қолөнері: ер қосу, тері өңдеу, терме алаша, қақпа алаша, түкті кілем, шекпен тоқу, киіз басу, ағаш ұсталығы, темір ұсталығы болды. Қолөнершілердің ел ішінде өндірген өз өнімдері аз болған жоқ. Қазақ қоғамы ішкі экономикалық қатынаста масылдық күй кешкен жоқ. Қазақтар жібек шығарып, Қытайдың, қалы кілем тоқып Бұхар елінің алдына түсем деген жоқ. Әр ел барымен базарлаған, экономиканың заңы солай. Кейінгі заманда да сол заң өзгерген жоқ. Шамамен айтқанда, *қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның* бір кездегі материалдық жай-күйі осындай.

Халықтың тарихи жадындағы аксиологиялық танымында қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман уақыт жағынан *Тәуке хан заманы* делінеді. Әрине, бұндай заман Тәуке хан кезінде ғайыптан пайда бола қойған жоқ. Оның экономикалық, саяси алғышарты, шамасы, Қасым хан, Ақ Назар (Хақ Назар) кезінен басталса керек. Олай дейтініміз аса маңызды сауда жолдары өтетін шаһарлар мен кенттер олардың билігінде болды.

Тарихи жазба деректерге қарағанда, қазақтар Орталық Азияда державаға айналған. Бабектің айтуына қарағанда, Қасымхан ордасында тәртіп, басқа хандармен салыстырғанда әлдеқайда жақсы жолға қойылған. Оның әскері 300 000 (үш жүз мыңға) жеткен. Кезінде Ташкент, Бұхар, Самарқан бағытындағы сауда жолдары Қасым хандығының қоластына қарасты болған. Ташкент шаһары қазақтардың қоршауында болғандықтан, Қытай елінен Ташкент арқылы өтетін керуен жолдары үш жылға дейін қатынай алмаған екен [4, 312].

Кезінде Ақ Назар билеген Моғолстан (Жетісу) мен Қашқар, Талас өзендерінің екі жақ өңірі, Түркістан (Хазірет), Сауран қалалары арлы-берлі сауда керуендері жүретін елді мекен болды. Ақ Назар Бұхарға да көз тікті. Әсіресе, Бұхар шаһарының сыртқы саудада маңызы аса күшті болды. Қытай, Арабстан, Парсы, Үнді, Ресей елдерінен келген сауда керуендері Бұхар шаһарында түйісетін болған. Кезінде Бұхар шаһары *enterpot* (қойма) аталды [4, 56]. Сөйтіп, қазақ хандығының сыртқы рынок үшін, сауда жолдары үшін неше ғасырлық күресі белсенді түрде болғаны тарихи деректерден айқын байқалады.

Қазақ елі де өзге де өркенді елдер тәрізді Уақыт пен Кеңістікке бейімделу, яғни заманға сәйкестену заңымен өмір сүрді. Уақыт жағынан өзгелерден артта қалмауды, Кеңістікке өзгелерден одағайланып оқшауланбауды ойлаған қазақ, асылында, *«қусам, жетемін, жетсем озамын»* дейтін жылқы мінезді болды.

Біз бұл ретте Әз Тәуке заманының материалдық жағымен байланысты мәдени семантикалық кеңістігін оған (заманға) қатысты сөздер мен сөз орамдарындағы мәдени кодтарды ашу арқылы айқындадық. Осы тәрізді **заманның рухани дүниесімен** байланысты мәдени семантикалық кеңістікті сөз орамдары мен атаулар, паремилгогизмдер, прецедентті мәтіндер, ондағы кодтарды ашу арқылы айқындау тиімді тәсіл болып табылады.

Уақыт жағына Заманның басталуы бар да, аяқталуы бар. Заманның басталуы тарих сахнасына келуі де, аяқталуы тарих сахнасынан кетуі. Заман болған соң сол заманға позитивті немесе негативті сипат берген тұлғалар халықтың тарихи жадында әртүрлі сөз орамдары, прецедентті мәтіндер арқылы сақталады. Ел өмірінде ұлы істерге ұйытқы болған тарихи тұлғалар және олар жөнінде халық тілінде тұрақты теңеу, эпитеттер, сөз орамдары, аңыз-эпсаналар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады.

Халықтың тарихи жадында *«Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның»* тарихи тұлғасы Тәуке хан болғаны белгілі. Тек ауызша деректерде ғана емес, тарихи жазба деректерде солай. Тәуке хан халық тілінде *Әз Тәуке* деген тұрақты эпитетпен аталған. Бұл – халықтың аксиологиялық танымы. Тәуке хан халық тілінде *өрнекті хан* деп те аталған. Бұл да халықтың ойтаным жүйесіндегі бағалауыштық білімін білдіретін сөз. Образды ойлау тәсілімен берілген бұндай бағалауыш сөз, саяси-қоғамдық терминмен айтқанда, *«қазақ қоғамына, әсіресе, оның құқықтық қатынастар жүйесін реформалауға ұйытқы болған тұлға»* деген ұғымды білдіретін атау.

Атап айтқанда, ғылымда *«Қазақтың дала заңы»* атанып кеткен *«Жеті жарғы»* Әз Тәуке заманында жасалған еді. Сол заманда да, одан кейінгі кезеңдерде де *«Жеті жарғының»* қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орны мен маңызы ерекше болды. *«Жеті жарғы»* елдің басиесі болған Тәуке ханның есімімен орайластырылғанымен, *«Жауды Қаракерей Қабанбай қашырады, атағы Абылайдікі»* дегендей, *«Жеті жарғы»* заңын жасауға Төле, Қазыбек, Әйтеке билер бастаған қазақтың қырық биі қатысқан. *«Жеті жарғы»* тереңнен талқыланып, кеңінен кеңесіп жасалған. Жасалған жері – Ташкент жанындағы атақты Күлтөбе, жалпақ жапқан *Үш жүздің қырық саңлағының* басы біріккен жер. *«Жеті жарғының»* тарау-тармақтарын талдау, саралау аз күнге созылмаса керек. *Күлтөбенің басында күнде кеңес* деген сөз орамы әуелде осы орайда айтылып, кейіннен *«бір шешімге келе алмай, бірнеше күнге созылған дау-дамайы «таң асырған» жиын»* деген мағынаны білдіретін мәтелге айналып, ха-лық тілінің паремилгологиялық қорына енген.

Сол заманның сөздік қорына қосылған сөздердің бірі – *Әз Тәукенің үш биі, Әз Тәукенің Үлгілі үш биі, үш Алаштың баласын сұраған үш би* дегендер жай сөз емес, сол заманның рухани дүниесіне қағысты логосы. Халықтың тарихи жадында туралықты ту етіп ұстағандықтан, Төле, Қазыбек, Әйтеке сынды ұлы тұлғалар осындай бағалауыш сөзбен (аксиологизммен) айтылған. Алайда «туралық», «шыншылдық» дегендер абстаркты ұғымдар. Оны әрқилы түсінуге болады. Түттеп келгенде, олар «Ата-баба жолын», «Жеті жарғы» заңын институционалды қатынастың инструментіне айналдыра білді. Ру-тайпалық қоғамдағы жеке қатынаста руына тарту, туғанына тарту дегендер аз кездеспей де мүмкін. Ал институционалды қатынас типінде туған-туысқандыққа тарту, руға бұру деген болмайды. Жеті жарғыны институционалды қатынастың инструменті ретінде қолданудың үлгісін көрсеткендіктен, Төле, Қазыбек, Әйтеке ел аузында *үлгілі үш би* атанды. «*Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ*» деген билер сөзі сол заманның пафосына айналды. Өз кезінде заманның сөздік қорына қосылған мақалдың айшықтығы болды. Қазірге дейін мағынасы, мазмұны сақталғанмен, билер институты жойылып, замана үні (пафосы) болудан қалды, өйткені келер заманның пафосы өзгеше еді.

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман тек қана «аста-төк молшылық» немесе «мамыражай тыныштық» қана емес. Қазақ қоғамында институционалды қатынастың барысында ханнан бастап қараға дейін бәрі бір заңға бағынады, заңға бағыну әділдік деп танылып, әлеуметтік қатынас жөнге түседі. Сөйтіп, рухани жағынан *ханы қадірлі, қарашасы ұятты, биі иманды, байы мейірі, кедейі бейілді* болып, ел ішінде береке-бірлік орнайды. Н.Әлімбаевтың концепциясы бойынша, этностың когнитивтік санасында өткен бір заманның моделі материалдық және рухани игіліктердің бірлігі ретінде танылып, сонымен бірге ата-баба жолын дәріптеу функциясын атқарғаны байқалады.

Әз Тәукенің заманы тарих сахнасынан бірте-бірте ығыса бастады. Орталық Азияда держава деңгейіне көтерілген Қазақ хандығы геосаяси жағдайдың қиындай түсуімен байланысты арасалмағы бәсең тарта бастады. Терістіктегі және түстік шығыстағы ұлы көршілеріне оның сауда жолдарын билігінде ұстаған саяси бағыты ұнамады. Жоңғар хандығымен бәсекелесте дес бермей жүрген Қазақ хандығын жоңғарлар арқылы әлсірету саясаты олар үшін тиімді көрінді. Жоңғарларда да мал аз болмаған, сондықтан олар да сыртқы рынокқа мал шығаруды, сауда жолдарын қол астына қаратуды көздеген ел болатын. Әуелде Қытай мен Ресейдің жан-жақты демеуімен басымдылыққа ие бола бастаған жоңғарлардың көкейін тескен әсіресе Жетісу мен Сыр бойындағы қала-кенттер еді. Сондықтан әскери күшінің ауыр соққы беретін басым бөлігі осы аталған бағыттарға қарай жұмсалды. Сөйтіп, олардың тұтқиылдан күтпеген жерден жасаған шапқыншылығы қазақтарды қағты есеңгіретіп тастады. Бұл кез халықтың жадында *Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама; Қазақ қайын сауғанда, Қырғыз Фиссар ауғанда* деген атпен қалды.

Заманның бұлай аяқталарын саяси қайраткер ретінде Әз Тәуке де, оның үлгілі үш биі де сезінбей қалған жоқ. Заманына қарай амалын жасауды да ойластырмай қойған жоқ. Бір жағынан Ресеймен де, бір жағынан Қытаймен де мәмілегерлік қатынасқа күш салып та көрді. Жоңғарлармен де ара-тұра келісімге де келді. *Заманына қарай амалын; Заманың түлкі болса, тазы боп шал* дейтін ақылмандық сөз сол өтпелі кездің логосы болды. Бұл – қиын заманда аман қалудың айлашарғысын тап дегенге меңзейтін үлгілі сөз еді.

Сөйтіп, «*жетім ұл, жесір қатын, мың қой айдаған*», «*қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған ЗАМАН* тарих сахнасынан ығысты.

Сонымен, ЗАМАН өтті. «*Тау – жердің қазығы, хан – елдің қазығы*» дейді қазақ мақалы. Қазақ елдігінің түпқазығы болған *Әз Тәуке* де дүние салды (1680-1718). «*Ел десе, өзін ұмытқан*» Төле би өмірден өтті (1663-1756); «*Үй адамы емес, тұз адамы*» болып, ел десе, тыным көрмей, Қазыбек би өмірден озды (1667-1764); «*Өмірім – өзгенікі, өлім – өзімдікі*» деп, Әйтеке би жарық дүниеден ғұмыр кешті (1683-1722).

Бірақ елдің тарихи жадында *Өрнекті хан Әз Тәуке, Әз Тәукенің үш биі; Заманға сәйкесімен келген үш би; Үлгілі үш би; Алты алаштың үш серкесі; Үш Алаштың баласын сұраған үш би* деген сөз орамы, «*Жеті жарғы*» аталған заңы сақталып қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-т. А-Д. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: DPS, 2011. – 42 б.

[2] Кейкин Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. Алматы: Өлке, 2000. – 63 б.

[3] Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым, 1973. – 98 б.

[4] Первые английские путешественники в Казахской степи / Пер. с. англ. Д.М. Костиной / Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Санат, 2006. – 51 с.

Тілдік дереккөздері:

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1976; Шешендік сөздер. Құраст. Б.Адамбаев. Алматы: Мектеп, 1977; Қазақтың мақал-мәтелі. Құраст. Ө.Тұрманжанов. Алматы: Жазушы, 1980; Төреқұлов Н., Қазыбеков М. Қазақтың би-шешендері (XVI-XVII ғғ.). Алматы: Жалын, 1993; Байболұлы Қ. Еңсегей бойлы Ер Есім. Дастандар. Алматы: Жалын, 2005; Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Жалпы редакциясын басқарған: А.Ысқақов, Н.Уәли. Алматы: Арыс; Қазақ энциклопедиясы, 2006-2011; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8-т. Павлодар: ЭКО, 2006.

МРНТИ 16.21.23

М. Джусупов

Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук,
профессор
Ташкент, Узбекистан

БИЛИНГВИЗМ И ПОЛИЛИНГВИЗМ С УЧАСТИЕМ ТЮРКСКОГО, АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Билингвизм и полилингвизм того времени не был таким массовым как билингвизм и полилингвизм тюркского мира Центральной Азии евразийского полиэтнического пространства второй половины XX века (казахско- русский, узбекско-русский и т.д.) и не был таким массово высокообразованным, т.е. массово читающим, пишущим, говорящим.

Типы и виды билингвизма и полилингвизма того времени и сегодняшнего дня с точки зрения их классификации по степени владения билингвами и полилингвами теми или иными языками поддаются одной и той же классификации – субординативный би- и полилингвизм, автономный би- и полилингвизм.

В статье рассматриваются виды билингвизма и полилингвизма с участием тюркского, арабского и персидского языков в Центральной Азии и исследуется их формирование. А также анализируются типы билингвизма и полилингвизма в диахроническом и синхроническом аспектах в Казахстане и Узбекистане.

Ключевые слова: анализ, билингвизм, полилингвизм.

М. Джусупов

Ўзбекистон мемлекеттік әлем тілдері университеті,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Ташкент қаласы, Өзбекстан

ТҮРК, АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНДЕГІ БИЛИНГВИЗМ МЕН ПОЛИЛИНГВИЗМ

Аннотация. Мақалада Орталық Азиядағы қостілділік пен көптілділіктің түрлері, пайда болу жолдары зерттеледі және олардың құрамындағы түрік, араб, парсы тілдерінің функционалдық орны анықталады. Сондай-ақ Қазақстан мен Өзбекстан республикаларындағы қолданыстар мысал ретінде диахрониялық (басым) және синхрониялық аспектіде қарастырылады.

Тірек сөздер: талдау, қостілділік, көптілділік.

M. Zhusupov

Uzbek State University of World Languages,
Doctor of Philology, Professor
Tashkent, Uzbekistan

BILINGUALISM AND POLYLINGUALISM WITH THE PARTICIPATION OF THE TURKIC, ARABIC AND PERSIAN LANGUAGES

Annotation. Bilingualism and polylingualism of that time was not as mass as bilingualism and polylingualism of the Turkic world of Central Asia of the Eurasian multiethnic space of the second half of the twentieth century (Kazakh - Russian, Uzbek-Russian, etc.) and was not so massively highly educated, i.e. massively reading, writing, speaking.

The types of bilingualism and polylinguism of that time and today, from the point of view of their classification by the degree of proficiency of bilinguals and polylinguals in certain languages, are subject to the same classification – subordinate bi - and polylinguism, autonomous bi - and polylinguism.

The article examines the types of bilingualism and polylinguism with the participation of the Turkic, Arabic and Persian languages in Central Asia and examines their formation. It also analyzes the types of bilingualism and polylinguism in diachronic and synchronic aspects in Kazakhstan and Uzbekistan.

Keywords: analysis, bilingualism, polylingualism.

Билингвизм и полилингвизм и в целом многоязычие серьезно исследовались в XX веке, особенно во 2-й его половине, (см. подробно: Дешериев, 1966; Языковые контакты, 1972; Швейцер, 1976; и др.).

Билингвизм, полилингвизм, во все времена были присущи тюркскому миру Центральной Азии.

Схематично типы и виды билингвизма тюркского мира Центральной Азии евразийского пространства можно разделить на пять больших периода:

1) би- и полилингвизм тюрков с участием неродного (славянского) языка половецкого периода и периода Золотой Орды;

2) би- и полилингвизм тюрков с участием неродного (арабского) языка;

3) би- и полилингвизм тюрков с участием неродного (персидского) языка;

4) би- и полилингвизм тюрков с одновременным участием неродных (арабского и персидского) языков;

5) би- и полилингвизм тюрков с участием неродного (русского) языка.

Пятый период тюркского инофонного (тюркско-русского) би- и полилингвизма самый поздний (20 век и начало 21 века).

Первый, второй, третий и четвертый периоды тюркского би- и полилингвизма ранние и долговременные: со времен принятия ислама и ранее и до начала 20 века.

Контактирование тюркских языков (казахского, узбекского и др.) с арабским языком было связано, прежде всего, с принятием ислама, а следовательно с изучением ислама, с организацией процесса обучения детей канонам ислама в школах или мечетях или дома (в семье). Обучением определенной (небольшой) части детей в медресе (после школы в мечетях), где готовили высокообразованных проповедников ислама, философов, историков, филологов, и в целом в основном специалистов широкого гуманитарного профиля, а также математиков и т.д.

Приход арабского языка и ислама в тюркоязычный мир Центральной Азии имел просветительское значение как в плане формирования билингвов и полилингвов, так и в плане поднятия на новую ступень системы просвещения, образования и науки тюркских народов.

Двусторонность би полилингвизма тюркского мира Центральной Азии и всего евразийского пространства, связанные с участием арабского языка, объясняется многими причинами.

1) Миссионеры, распространители ислама, генетические носители арабского, а также персидского языков, изучали и овладевали тюркскими наречиями, что во много раз облегчало внедрение мусульманской религии среди широких масс тюркоязычного населения: таким образом, эти миссионеры становились билингвами и полилингвами.

Для первых миссионеров – распространителей ислама в то время достаточно было овладение одним из тюркских наречий – огузским, кыпчакским или карлукским. Объясняется это тем, что в тот период развитие тюркских языков не было еще сформировано в том литературном виде, в котором мы представляем себе современный казахский или современный киргизский, или современный каракалпакский, или современный узбекский языки. Любой поэт понимал речь на всех трех наречиях, а орфоэпические и другие особенности каждого из трех наречий не воспринимались им как чужие: тюркская звучащая речь на любом из трех наречий воспринималась тюрками как родное, что не всегда характерно уже для современных тюрков.

Кроме этого распространители ислама овладевали и диалектами тюркских языков, которые вместе с наречиями легли в основу формирования современных литературных тюркских языков.

Таким образом, первые миссионеры-распространители ислама в тюркском мире Центральной Азии (части евразийского полиэтнического пространства), генетические носители арабского языка были билингвами и полилингвами.

Это были следующие типы билингвизма и полилингвизма:

арабско-тюркский (в целом), который имел следующие разновидности:

арабско-кыпчакский,

арабско-огузский,

арабско-карлукский.

Внутри этих типов арабско-тюркского билингвизма позже выделились разновидности, связанные с владением звучащей речью конкретных тюркских народов. Это:

арабско-казахский,

арабско-киргизский,

арабско-туркменский,

арабско-каракалпакский,

арабско-узбекский

Трилингвизм и полилингвизм распространителей ислама в тюркском мире Центральной Азии как части евразийского пространства сформировался на основе овладения:

а) не одним, а двумя или тремя тюркскими наречиями. Например:

арабско-кыпчакско-огузский;

арабско-кыпчакско-карлукский;

арабско-огузско-карлукский;

арабско-кыпчакско-огузско-карлукский; и т.д.

б) обладанием кроме арабского и тюркского языков, ещё, и, как правило, персидским языком. Например:

арабско-кыпчакско-персидский;

арабско-огузско-персидский;

арабско-карлукско-персидский;

арабско-кыпчакско-карлукско-огузско-персидский; и т.д.

Внутри арабско-иноязычного би- и полилингвизма в тюркском мире Центральной Азии, компоненты (языки) могли находиться в разной последовательности, что зависело от целей, задач и условий деятельности билингва или полилингва, от степени овладения этими языками. Как правило, персидский язык в сфере науки, делопроизводства, официальных взаимоотношений, в художественной деятельности является первым или вторым языком.

Арабский язык в этом би- и полилингвальном ряду всегда был первым компонентом (языком) в вопросах религиозного образования, религиозных обрядах и т.д. В плане повседневного общения распространителями ислама среди тюрко-язычного и персоязычного населения на первый план выдвигались местные языки (тюркские) и фарси (среди

ираноязычного населения), на которых они осуществляли процесс речевого общения в условиях нерелигиозной деятельности.

Первые распространители ислама были генетические носители арабского языка, потом их сменили ходжа. Ходжа по происхождению также являются ге-нетическими носителями арабского языка. В отличие от первых миссионеров – арабов, они (ходжа) были уже их потомками, адаптированными к местным языковым национально-традиционным, социальным и другим условиям. Они тюркскими языками (и нередко фарси) владели в совершенстве (как родным), так как формировались как личности, как социум внутри тюркоязычного социума. Поэтому тюркское наречие для них было языком №1, а генетический (арабский) язык уходил на второй, а то и на третий позиции. Они (ходжа) толкование канонов корана осуществляли не только на арабском языке, но (и прежде всего) и на тюркском наречии.

У ходжи, как билингва, так и полилингва, языкоречевое мышление основывалось (основывается) на одном из местных (тюркских) языков. Они стали билингвами и полилингвами сформированными в естественных тюркоязычных условиях, а не в искусственных, что было характерно для первых миссионеров – распространителей ислама.

После более серьезного внедрения в тюркский мир Центральной Азии, проповедниками ислама чаще всего уже были представители местных тюркских народов, получивших образование в медресе. То есть когда мусульманская религия стала внутренним содержанием тюрка как личности и тюрков как социумов, то необходимость присутствия миссионеров ислама само собой отпала: тюркский мир Центральной Азии сам себя и свое будущее поколение воспитывал в рамках правил ислама.

Таким образом, с приходом исламской религии в тюркский мир Центральной Азии Евразийского пространства там сформировались типы и виды би и полилингвизма с первым компонентом – арабский язык. Это, прежде всего, были генетические носители арабского языка, которые овладевали местными тюркскими наречиями не только в целях более быстрого и эффективного внедрения ислама среди населения, но и в целях внедрения просветительства арабской религиозной образовательной системы и от части науки, а потом это уже были естественные билингвы и полилингвы ходжа, а в последствие уже большие и маленькие религиозные деятели ислама местного (тюркского) происхождения и плюс ходжа или – наоборот.

В этот период тюркские языки получили большое донорское влияние, как в плане фонетики, так лексики и т.д.

Например:

а) в тюркские языки пришла гортанная глухая согласная фонема /h/, которая в настоящее время в разных тюркских языках обозначается разными буквами:

каз.: ħ – жаһан (мир, вселенная);

узб.: х – жаҳон (мир, вселенная);

б) новые слова из арабского языка, которые охватывали не только область религии, но и другие области жизнедеятельности тюркских народов Центральной Азии евразийского полиэтнического пространства:

каз.: дін (религия), алла (бог, всевышний), мектеп (школа);

узб.: дин (религия), оллох (бог, всевышний), мактаб (школа).

2) Билингвами и полилингвами становились и тюрки Центральной Азии, которые овладевали канонами ислама, изучая арабский язык – язык корана. В этом случае в билингвальном или полилингвальном ряду на первый план выдвигался тюркский язык, впитанный с молоком матери.

Тюркское население Центральной Азии практически почти полностью стало билингвальным со вторым компонентом – арабский язык.

Это типы билингвизма и полилингвизма имели следующую языковую последовательность:

Тюркско-арабский (в целом), который имел внутри себя характеризовался несколькими разновидностями, которые также как и в арабско-тюркском би- и полилингвизме были связаны с тремя наречиями тюркских языков:

Кыпчакско-арабский;
Огузско-арабский;
Карлукско-арабский.

Если эти типы и виды тюркско-арабского билингвизма рассматривать с позиции современных тюркских литературных языков Центральной Азии евразийского полиэтнического пространства, то это будет выглядеть следующим образом:

Казахско-арабский;
Киргизско-арабский;
Узбекско-арабский;
Каракалпакско-арабский и т.д.

В процессе и в результате принятия ислама в тюркском мире Центральной Азии были сформированы и разновидности полилингвизма с первым и вторым компонентом, в которых были тюркские наречия, и третьим компонентом – арабский язык.

Эти типы и виды полилингвизма, так же как и в случае с арабско-тюркским би- и полилингвизмом, формировались на основе владения:

а) двумя или тремя тюркскими наречиями и арабским языком. Например:
кыпчакско-огузско-арабский;
кыпчакско-карлукско-арабский;
кыпчакско-огузско-карлукско-арабский и т.д.

б) владением кроме тюркских наречий арабского языка и еще фарси. Например:
кыпчакско-арабско-персидский;
огузско-арабско-персидский;
карлукско-арабско-персидский;
кыпчакско-огузско-карлукско-арабско-персидский и т.д.

Данные типы би- и полилингвизма с участием арабского и фарси как второго, третьего, ... компонентов многоязычия не были массовыми и совершенными (активными). Как правило, арабским языком, как языком Корана, на уровне самого необходимого для соблюдения намаза и т.д. владели практически все тюрки-мусульмане. Фарси владели те тюрки, которые жили в смешанной тюрко-персидской языко-речевой среде или же те, кто получал образование на фарси (в Самарканде, в Бухаре и т.д.)

Тюркско-арабский билингвизм и полилингвизм имели серьезные отличия от арабско-тюркского билингвизма и полилингвизма. Эти отличия заключались в том, что тюркско-арабский билингвизм имел несколько вариантов, которые дифференцировались друг от друга степенью владения тюрками арабским языком:

1) Пассивный тюркско-арабский билингвизм, который характеризовался тем, что тюрки владели кораном, читали намаз, но не могли общаться на арабском языке между собой или с представителями собственно арабского мира. Итак их владение арабским языком имело четкие ограничения – знание корана в том объеме, которого достаточно для того, чтобы быть мусульманином в пределах правил ислама. То есть их знание арабским языком охватывало религиозный (исламский) аспект второго языка «достаточный» для образа жизни мусульманина. Однако это не значит, что любой верующий может свободно толковать все суры и аяты корана.

Данный тип (вариант) пассивно-речевого тюркско-арабского билингвизма формировался на основе заучивания, как правило, прямым методом и переводным методом.

Первым языком жизненной деятельности такого тюрка-билингва был тюркский язык в одной ее разновидности.

2) Активно-пассивный тюркско-арабский билингвизм, который характеризовался тем, что тюрк-билингв в совершенстве владел кораном, мог обучать детей корану, делать тол-

кование суров и аятов корана как на арабском, так и на тюркском языке, но при этом не мог или с большим трудом мог писать и говорить на арабском языке, когда дело касалось проблем нерелигиозного характера.

Таким образом, такой тюрк-билингв активно использовал арабский язык в одной конкретной (религиозной) сфере деятельности. В других аспектах жизненной деятельности у него на первый план выступал тюркский язык.

3) Активный тюркско-арабский билингвизм, который характеризовался тем, что тюрк-билингв в одинаковой степени в совершенстве владел и тюркским и арабским языками. Для него не было ограничений в степени владения арабским языком в различных сферах жизненной деятельности, т.е. его знания, умения и навыки работы на арабском языке были полиаспектными, а, следовательно, они не были в рамках только религиозного аспекта.

Такой тюркско-арабский билингвизм не был массовым. На том высоком уровне билингвизма находились лица, получившие глубокое и широкое арабоязычное образование в школе при мечетях, а потом в медресе. Многие из них не только устноречевую, но и письменно-речевую деятельность в совершенстве осуществляли на двух языках – тюркском и арабском.

В истории известны великие имена таких тюрков-билингвов, тюрков-полилингвов, труды которых стали достоянием всего человечества. Например, Абу-Насыр Мухамед аль-Фараби.

4) Активный тюркско-арабский билингвизм, который также характеризовался тем, что тюрк-билингв в повседневной жизни в одинаковой степени в совершенстве владел и тюркским и арабским языками, но в других социальных сферах деятельности, например, в художественной или в научной у него доминировал один язык или же полностью использовался только один язык.

У такого тюрка-билингва на уровне интеллектуальной (художественной или научной и т.д.) деятельности доминировал арабский язык или же он использовал только арабский язык.

Таким образом, этот тип тюркско-арабского билингвизма, характеризовавшийся совершенным владением индивидом тюркским и арабским языками, имел серьезные ограничения в использовании тюркского языка, который употреблялся им, как правило, в сфере быта, неофициальных взаимоотношений, семейного воспитания и т.п. в тюркский мир Центральной Азии евразийского полиэтнического пространства.

Такое положение дел, но уже с доминированием русского языка в тюркско-русском билингвизме, особенно во второй половине XX века и в начале XXI века наблюдается у определенной части тюркской интеллигенции бывшего СССР и постсоветского пространства, когда языком профессиональной деятельности является русский язык, а родной (тюркский) язык ими не используется ни в сфере науки, ни в сфере художественной деятельности и т.д. (См. подробно: Алпагов, 2000; Джусупов, 2010; и др.)

Таким образом, с приходом ислама в тюркский мир Центральной Азии евразийского пространства билингвизм и полилингвизм с компонентами тюркские языки и арабский язык стал иметь разные типы и виды, которые отличались, прежде всего степенью владения индивидом и социумом вторым и третьим языками. Итак, если арабско-тюркский и тюркско-арабский билингвизм того времени оценивать в терминах Л.В. Щербы, то они характеризовались как функционированием субординативного (соподчинительного), неактивного, т.е. пассивного билингвизма и полилингвизма, так и автономного (активного, независимого, неподчинительного) билингвизма и полилингвизма.

Таким образом, этот тип тюркско-арабского билингвизма, характеризовавшийся совершенным владением индивидом тюркским и арабским языками имел серьезные ограничения в использовании тюркского языка, который употреблялся им, как правило, в сфере быта, неофициальных взаимоотношений, семейного воспитания, фольклора и т.п.

С приходом ислама в тюркский мир Центральной Азии евразийского пространства в его распространение активно подключился персидский язык. Так, например, в тюркском мире Центральной Азии пророка называют пайғамбар (слово персидского происхождения), тогда как на арабском языке пророк – это расул (Мухаммад расул – Мухамед пророк).

В образовательной системе, если с арабского языка в тюркские языки пришли такие слова как мектеп, (мактаб-школа), кітап(китаб-книга), то из фарси пришли такие слова как сынып (синиф-класс), устаз (үстоз-учитель, наставник) и т.д.

Функционирование арабского языка, как языка корана, и фарси, как языка, в основном, науки и, образования и т.п., начало осуществляться почти что одновременно, т.е. приблизительно в одни периоды истории тюркских народов Центральной Азии.

Фарси в качестве официального языка делопроизводства и дипломатии функционировал в системе Бухарского эмирата, Кокандского ханства, Хививинского ханства. В последних двух ханствах в официальных бумагах использовался и тюркский, но в гораздо меньшей степени.

Именно поэтому влияние фарси на тюркский мир Центральной Азии было серьезным. Однако его влияние, его распространенность среди широких масс тюркоязычного населения не имело такой степени распространенности каким обладал арабский язык в аспекте знания обществом основных канонов ислама как на арабском языке, так и на родном (тюркском) языке.

Так, если практически все взрослое тюркоязычное население Центральной Азии знало наизусть молитвы пятикратного намаза на арабском языке и т.д., то персидским языком в его разновидности фарси, куда входит и таджикский язык, владели только определенная часть тюркоязычного населения. Это:

- 1) Тюркоязычные индивиды и население, которые были в непосредственном контакте с персоязычными индивидами, с персоязычным населением.
- 2) Тюркоязычные индивиды, которые получили персоязычное образование.

Таким образом, билингвизм и полилингвизм тюркского мира Центральной Азии с участием фарси был менее распространенным по своей массовости, но в некоторых географических точках (крупных городах, кишлаках и т.д.) такой билингвизм был исключительно плодотворным, по речепотреблению активным, по официальной значимости высоким (Самарканд, Бухара, Гиждуван и т.д.).

Фарси, также как и арабским, в совершенстве владела социальная элита для которой был доступ к получению не только минимизированного, но и большого, планетарного образования.

Билингвизм и полилингвизм с участием фарси и тюркских языков также был неоднородным.

Он делился на два больших типа:

- 1) Билингвизм и полилингвизм с первым компонентом фарси;
- 2) Билингвизм и полилингвизм с первым компонентом тюркский язык.

Билингвами и полилингвами с первым компонентом фарси были его генетические носители. Эти типы билингвизма также можно классифицировать по владению одного или двух, или трех тюркских наречий. Например:

- Персидско-кыпчакский;
- Персидско-огузский;
- Персидско-карлукский.

Позже, уже начиная примерно с конца XVI века, эти типы билингвизма характеризовались с участием конкретных тюркских языков:

- Персидско-казахский;
- Персидско-киргизский;
- Персидско-туркменский;

Персидско-каракалпакский.

Полилингвизм тюркского мира, с участием фарси формировался в зависимости от того, сколькими тюркскими наречиями владел генетический носитель персидского языка. Например:

персидско-кыпчакско-огузский;
персидско-кыпчакско-карлукский;
персидско-огузско-карлукский;
персидско-кыпчакско-огузско-карлукский и т.д.

Определенная часть представителей языка фарси владела еще и арабским языком (или в совершенстве, или на уровне чтения и понимания корана). Этот социолингвистический факт формировал и другие типы би- и полилингвизма тюркского мира с первым компонентом фарси.

Например:

Персидско-кыпчакско-арабский;
Персидско-огузско-арабский;
Персидско-кыпчакско-карлукско-арабский и т.д.

В системе би- и полилингвизма тюркского мира Центральной Азии с участием фарси компоненты би- и полиязычия могут находиться в разных позициях, что зависело от степени владения тем или иным языком, но в любом случае первым компонентом был фарси.

Приход фарси и персидского мира в тюркское языковое пространство Центральной Азии способствовал формированию, как новых типов билингвизма, так и полилингвизма, и самое главное углублению и расширению уже существующего в регионе индивидуального и общественного полиязычия.

В системе би- и полилингвизма с участием фарси, в которой первым компонентом был тюркский язык, фарси становился вторым или даже третьим компонентом полиязычия.

Эти типы би- и полилингвизма имели следующую последовательность языков внутри системы:

Тюркско-персидский (в целом), который имел несколько разновидностей, что было связано, прежде всего, с тремя наречиями тюркских языков:

Кыпчакско-персидский;
Огузско-персидский;
Карлукско-персидский.

С точки зрения сформированности современных литературных тюркских языков Центральной Азии это выглядело бы следующим образом:

Казахско-персидский;
Киргизско-персидский;
Узбекско-персидский;
Каракалпакско-персидский;
Туркменско-персидский и т.д.

Как и в случае с тюркско-арабским билингвизмом и полилингвизмом эти типы многоязычия формировались в зависимости от владения:

а) двумя или тремя тюркскими наречиями и персидским языком. Например:

Кыпчакско-огузско-персидский;
Кыпчакско-карлукско-персидский;
Кыпчакско-огузско-карлукско-персидский и т.д.

б) владением кроме тюркских наречий, персидским языком ещё и арабским языком.

Например:

Кыпчакско-персидско-арабский;
Огузско-персидско-арабский;
Карлукско-персидско-арабский;

Кыпчакско-огузско-карлукско-персидско-арабский и т.д.

Типы и виды тюркского би- и полилингвизма со вторым компонентом персидский язык и с третьим компонентом арабский язык не были массовыми. Это, как правило, были люди высокообразованные или же люди, не имеющие высокого книжного образования, но сформировавшиеся как индивиды в условиях тюркско-персидско-арабского естественно-полилингвизма.

Таким образом, тюркский мир Центральной Азии полиэтнического пространства был билингвальным и полилингвальным во все времена. Одним из ранних доказательств этого явления в тюркском мире Центральной Азии является двуязычный арабско-персидский, трехязычный арабско-персидско-тюркский, четырехязычный арабско-персидско-тюркско-монгольский словарь Махмуда Замахшари, написанный в конце 10 и в начале 11 веков, который в 2008 году в полном виде с комментариями и пояснениями издан в Токио (Замахшари, 2008).

Билингвизм и полилингвизм Центральной Азии с принятием ислама привнес в себя не только новый языковой (арабский) компонент, но и новый религиозный (мусульманский) оттенок или даже содержание, который (которое) в то время имел (имело) большое консолидирующее, новопросветительское новообразовательное значение.

Участие в этом би- и полилингвальном процессе тюркского мира персидского языка способствовал формированию новых типов билингвизма и полилингвизма с первым и вторым компонентом тюркский язык, укреплению ислама, а, следовательно и усилению функций не только фарси, но и арабского языка, просвещения и образования.

Билингвизм и полилингвизм того времени не был таким массовым как би-лингвизм и полилингвизм тюркского мира Центральной Азии евразийского полиэтнического пространства второй половины XX века (казахско-русский, узбекско-русский и т.д.) и не был таким массово высокообразованным, т.е. массово читающим, пишущим, говорящим.

Типы и виды билингвизма и полилингвизма того времени и сегодняшнего дня с точки зрения их классификации по степени владения билингвами и полилингвами теми или иными языками поддаются одной и той же классификации – субординативный би- и полилингвизм, автономный би- и полилингвизм.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917–2000: Социолингвистические проблемы СССР постсоветского пространства. М.: Крафт, 2000. 224 с.

[2] Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимовлияния языков в советском обществе. М., 1966. С. 14-16.

[3] Джусупов М. Русский язык в тюркофонном речевом пространстве Центральной Азии / SLAVICAHELSINGIENSIA 40. INSTRUMENTARIUM OF LINGUISTICS: SOCIOLINGUISTIC APPROACHES TO NON-STANDARD RUSSIAN. - HELSINKI University Press, 2010. - P.210-222.

[4] Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы методы. М., 1976. С. 72-75.

[5] Языковые контакты / Новое в лингвистике. Вып. 6. М., 1972. С. 45.

[6] Zamakhshari M. The Muqaddimat al-Arab A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatay and Mongol). The Alisher Navoi State Museum of Literature (Academy of Sciences, Republic of Uzbekistan) and The Japan Society for the Promotion of Science. Tôkyô, 2008, 1090 p.

Z.M. Bazarbaeva

Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly, Doctor of Philological Sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

INTONATION COMPONENTS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article discusses the intonational components of the Kazakh language. The role of separate components such as melodic, tempo, intensity, voice-frequency range, interval has been revealed. Their acoustic characteristics by means of the computer program have been described.

Keywords: melodic, tempo, intensity, range, interval.

З.М. Базарбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының докторы,
профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ

Аннотация. Мақалада қазақ тілі интонациялық компоненттерінің қызметі қарастырылады. Әуен, қарқын, үдемелік, реңк, тональды диапазон, интервалдардың сөйлеу тіліндегі рөлі анықталады. Олардың акустикалық ерекшеліктері компьютерлік бағдарлама арқылы сипатталады.

Тірек сөздер: Әуен, қарқын, үдемелік, реңк, диапазон, интервал.

З.М. Базарбаева

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ИНТОНАЦИОННЫЕ КОМПОНЕНТЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается функция интонационных компонентов казахского языка. Определяется роль мелодики, темпа, интенсивности, тона, тонального диапазона, интервалов в речи. Описываются их акустические характеристики посредством компьютерной программы.

Ключевые слова: мелодика, темп, интенсивность, тон, диапазон, интервал.

Introduction. Connected sounding speech cannot be imagined without quite a number of its inherent properties: *change in melodic (nuclear voice tone) and in duration, tempo, pause, intensity and timbre*. Not all of these constant features are equally perceived by the human being, and not all of them play the equal role in the speech flow arrangement. The intonation components, or prosodic features, as they are called, act in the oral speech in close interconnection and cohesion, and their various combinations serve for the presentation of an utterance, or a text [1].

Melodics is deemed to be the main and universal intonation component in the most different

languages. “The universality of a pitch intonation component makes itself evident also in the fact that melodies is used as the most important intonational means in the most different languages, and that within one language the melodies performs different functions of intonation. It is facilitated not only by the low degree of the availability of melodies at a segmental level but also by a great deal of distinctive capabilities in the said intonation component” [2, p. 36]

The peculiarity of each language makes itself evident to a greater degree in melodies (change in the pitch of a voice), and it is no mere chance that there is an expression «language melodies». The melodies can perform different functions [3]. Along with a pause, it is used for the division of speech and for the linking of its parts as well. Together with lexical and grammatical means, it participates in the conveying of the meaning. The melodies is the most important means to distinguish communicative types of utterances (story, order, question, exclamation). Along with a syntagmatic emphasis and timbre, it is used for the exact conveying of a logical aspect of oral speech and its emotional colors. The melodies may change depending on individual peculiarities of oral speech of individual speakers thereof, but there are basic forms of melodies, which are typical of people speaking one language. If these melodic models are not adhered to, speech may be incomprehensible.

Methods. A method of structural analysis of intonation is widely applied in present-day experimental and phonetic works. This method providing for the integral analysis of all interrelated components of intonation, the study and description of distribution of physical characteristics (nuclear tone frequency, intensity and duration) was developed and introduced by Russian scientists. Auditing and instrumental methods of research as well as computer processing of data have been used in the work.

Main part. Acoustically melodic features of speech are correlated with the time-varying *nuclear tone frequency* (NTF). When talking, constant changes in the NTF value occur. The primary indicators of the NTF value depend, first of all, on the individual pitch of the speaker’s voice. Sexual difference of vocal chords may not be deemed to be a distinctive feature (voices of men having longer vocal chords are on the average lower than feminine voices) as just secondary (relative) indicators are important in the intonation. In case of emotional excitement of the speaker, a certain increase in the NTF values can be observed that does not affect the results of the research too. The general intonation contour is impacted by the segmental composition of an utterance still to a lesser extent. The NTF values may essentially change subject to individual sounds and sound combinations since the own physical features are peculiar to speech sounds, which depend on their spectral characteristics [4]. In different languages, the tone contour may change under the influence of syntagmatic and logical emphases, i.e. of the most important word accentuated by the meaning. The direction of the NTF contour often acts as a distinctive feature of an utterance, which may be *rising, falling, rising & falling, falling & rising and even*.

In addition to the general direction of the intonation, the acoustic (secondary) parameters such as melodic (tone) *intervals, ranges*, and registers (levels) may act as a relevant characteristic. [5].

In the linguistic literature, the *interval* means a value of downturn or upturn in a syllable and between the syllables and should be defined by the ratio between the maximum and minimum values of the nuclear tone frequency in this part. The interval is characterized by the direction, which may be rising, falling and even. For example, the intonation of story-telling in different languages, in case of the similarity of direction of moving the nuclear tone frequency differs in minor tone intervals from the intonation of order or exclamation.

Positive and negative frequency intervals are distinguished. The frequency interval is called positive if the first measurable value of the nuclear tone frequency is lower than the second one. Otherwise, i.e., if the first of the comparable values is higher than the second one, the frequency interval should be deemed to be negative. For example, it was proved by the experimental and phonetic method that the intonation of interposition parenthetical units in the Kazakh and French languages is characterized by the negative tone intervals on both junctures with the principal

sentence. In the Russian language, in most cases the first juncture is presented due to the negative tone intervals, and the second one – due to the positive tone intervals.

A key role in the determination of the extent of importance of syntagms is played by the frequency *ranges*. A range should be determined by the difference between the maximum and minimum NTF values in the part being analyzed. Mean, extended and narrowed range are distinguished. These motionally saturated utterances are usually characterized by the extended frequency ranges. For example, in many languages, exclamatory sentences as well as imperative sentences with the meaning of an order have more extended tone ranges as compared to other communicative types. Subject to the value, the frequency ranges may be indicative of the basic or secondary idea in sentences with parenthetical units. Thus, parenthetical structures in different languages are, irrespective of their positions, characterized by the narrowed tone ranges in comparison with the principal composition of a sentence.

In the intonation characteristic of the segment being analyzed, a substantial role is played by the *tone* (midfrequency) *level or register*. For example, if melodic contour are similar, imperative sentences are realized on higher tone levels than narrative ones. In the French, Kazakh and Russian languages, parenthetical units in the interposition and the postposition are characterized by the lower tone levels than the principal composition of a sentence. The higher mid frequency level are indicative of the semantic importance of the segments analyzed, and the lower tone levels are indicative of the lower meaning.

One of the necessary conditions of the existence of speech segments is their extension in time, i.e. **duration** - definite time to pronounce different speech segments: syntagms, phrases, larger-than-the-sentence unities, and a text. Any speech segment is characterized by the definite extension in time required for the segment's pronouncing articulation and further perception by the listener. It has been established that the physical duration of a segment has a direct dependence on a large variety of factors such as the own duration of a sound segment, and the degree of its prominence that depends on the presence of various emphases (phrasal, logical, and emphatic), the type of a syllable, the position held etc. The own sound duration is determined by the articulation specifics: the high degree of an upturn specifies a decrease in the own duration of a vocal, and the presence of labialisation, on the contrary, leads to the increase. The broad vowels of a low upturn have the maximum own duration, and the maximum narrow vowels of an upper upturn have the minimum own duration. The dependence of duration on the articulatory characteristics is noted in consonants as well. In many languages, the fricatives have the longer own duration than the stops that may be regarded as a universal feature.

One of the factors affecting the distribution of duration inside a syntagm, or a phrase is place of localization of a logical emphasis. An emphasized syllable, as a rule, has the longer duration than a non-emphasized one. To perceive speech, a not insignificant role is played by the ratio of the durations of syllables in a word, of words in a syntagm, syntagms in a phrase, phrases in larger-than-the-sentence unities that is connected with the speech tempo. Usually **the tempo** is determined by the ratio of the general duration of a segment to the number of syllables.

In a relative value, the tempo has a certain linguistic meaning. It may indicate a degree of importance of a speech segment for the listener: the one, which bears the larger informative load, is pronounced in the slower tempo than the insignificant information. Such a universal trend is noted and experimentally proved in many languages where syntagms with a large notional weight require much time for the pronunciation. For example, it is found that parenthetical units in the French, Kazakh and Russian languages in the preposition are pronounced in the slower tempo that is indicative of their maximum notional load in this position, and in the interposition and the postposition they are characterized by the quicker tempo that is indicative of their secondary load in the composition of a sentence. Imperative sentences in the languages so researched as compared to the declarative ones are most often characterized by the slow tempo of pronunciation, since it is important for the speaker that his willingness should be executed, and it especially relates to

sentences with the meaning of an order. Some exclamatory sentences are also pronounced in the slower tempo, and in the relatively quickened tempo interrogative sentences may be realized. This points to the fact that there is a certain link between the time parameter and the communicative type of a sentence. In the emotional speech, the tempo acts differently subject to the character of emotions. Most often it accelerates if joy is expressed, and slows down in a state of depression and in case of declamation. Thus, the intonational tempo value is, first of all, connected with the degree of importance of the contents of an utterance, to some extent with the communicative type of a sentence, and also with the psycho-emotional state of the speaker.

Sometimes the degree of importance of syntagms may be equal, then each syntagm is characterized by the equal pronunciation tempo, and such things occur most often in utterances with homogeneous parts, in case of enumeration. One of the important intonational components is **apause**. The pause is a temporary stop, an interruption in the sounding and at the same time it is semiotic means performing a certain semiological function. According to their purpose, pauses may be physiological, emotive, intellectual, situational etc. [6, p.p.74-75.]. The linguistic function of apause consists in the division of a text into phrases, syntagms, rhythmic groups, words, and also in the expression of additional notional and emotional relations in combination with other intonational components. The absolute value of pauses depends on the tempo of colloquial speech and is, as a rule, directly proportional there to. And a pause between the inter-phrase units is much longer than inter-phrase pauses, and inter-phrase pauses are longer than inter-syntagm ones. According to N.D. Svetozarova, apause between the words performs language functions being 1) means of division of speech into intonational and notional units; 2) means of expression of the character of a link between the parts of an utterance; 3) means of notional and emotional accentuation of a word, or a syntagm [7, p. 369].

L.K. Tseplitis distinguishes a semantic and semantic pauses [6, p.p. 73-74]. The semantic pauses include constitutive, emphatic, situational, individual and physiological ones. The constitutive pauses are those pauses, which are referred to the basic acoustic order of a speech signal as more or less obligatory elements. The emphatic pauses are before, or behind a word bearing a logical emphasis, and is one of acoustic means of increase in intensity of a logical emphasis. According to Tseplitis, the situational pauses include those ones, which slow down a text pronounced, during the reading of dictations, or in order that the listeners could prepare for the execution of an order. The individual pauses are connected with different uses of pronunciation, for example, there are those speakers, in whose speech pauses appear almost nearly behind each word. The physiological pauses are caused by the air shortage in lungs, for example in case of shortness of breath or by the delays in the processes of the central nervous system.

In addition to the actual and supposed pauses, there are *voiced pauses of hesitation*, which may be regarded as means of the current control of to avoid errors in speech, to think over the next following phrase. It has been established that the prosody exerts a direct influence on the semiological function of voiced pauses. Thus, for example, if the tone is low-falling, the voiced pause expresses consent, and if it falls from the higher initial pitch, then the consent acquires an emotive colour, and if sounds are pronounced in a rising tone, then a question is meant [8, p.116] etc.

It is noted that the respiratory pause as an indicator of a speech product – a text, a discourse, and a pause in the sounding is also a sign of the disturbed semantic, grammatical, or other (semiotic) coherence of elements of the complex notional whole. When analyzing the syntactic environment of pauses, the following regularities are identified, which are, from our point of view, universal for many languages: the respiratory pauses may divide 1) a subject and a predicate of the communicative unit, 2) homogeneous predicates, or parts of the composite predicate, 3) a predicate and an object, 4) a predicate and an adverbial, 5) a predicate and an adjective, 6) there is also a frequency usage of a certain kind of lexico-semantic localizers, which positionally present the said pauses. In relation to the lexico-semantic environment of pauses, it is found that in the post position the pauses may include various, often grammatically desemantized, lexical

elements called lexico-semantic localizers (signs) of the communicative (communicative tasks and intentions), lexical (lexical meanings of the syntagm elements), grammatical and logical and semantic (extra-syntactic organization and semantics of grammatical relations and logical interrelations between the syntagm elements) levels. Such localizers may include a) co-ordinating conjunctions, b) subordinating conjunctions, c) desemantized elements and particles, d) personal pronouns [9, p.p. 228-238].

The study of the pausing in the automatic speech synthesis is deemed to be promising and interesting. The intonation limits localization in a text articulated is one of the main objectives of an accentual-intonational transcriptor, which is the compulsory block in any automatic speech synthesis system. In the block, for each intonation limit, a question is to be solved about the presentation of a physical pause limit, and in cases where it is deemed to be necessary, a categorical duration is attributed to a pause [10].

For today, the objective to generate a neutral variant of intonation division and the related physical pausing for each sentence in a text is of current interest first of all. For this purpose, one should be able to find those situations in a text, in which a physical pause appears on the intonation limit, by definition correlating with syntax, and should be able to operate its duration. In the long run, it is necessary to let the synthesis system arrange such intonation limits in a written text as always accompanied, or over-whelmingly (when read by different people) accompanied by the physical pauses, and one should be able to set their duration. Those specialists, who are engaged in the automatic speech synthesis, note that the interaction of factors affecting the pausing is poorly studied. There is no sufficiently formal description of textual situations, which characteristics could have served as keys for the automatic arrangement of intonation limits and pauses. There is also no statistical data allowing the separation of the normative reading from the admissible, or erroneous one. The practice of establishing automatic speech synthesis systems for an arbitrary text shows that to determine intonation limits in the sounding of a text, one may rely on punctuation marks, which could be the basis for the syntactic analysis, which has been still not fully realized even for the Russian language. At the same time, the development of specific synthesizers for different languages testifies that to arrange intonation limits and the pausing there of, it is not necessary to recover the full syntactic structure of a sentence. It is recognized that the arrangement of prosodic elements is easier than syntactic dependences associated there with. In other words, the prosodic structure of a sentence turns to be not as deep as a syntactic one: there are those aspects of the syntactic structure, which are irrelevant, or insufficiently relevant for the prosody [11, p.p. 71-78].

As is known, in many languages, the intonationally substantial limits turn to be unmarked punctuation marks, and many punctuation marks are put where there are no intonation limits.

Intensity as an intonation component is usually considered in combination with other intonational means. Along with the nuclear tone frequency and duration, the intensity is concerned in the accentuation of a word in an utterance. Individual elements of the speech circuit are accentuated by the increase in intensity. Variations of intensity aurally are perceived as changes in the volume. But it should be noted that the volume depends not only on the intensity but also on the pitch of the nuclear tone. In case of the equal intensity, a segment with the higher pitch is perceived louder.

The important factor, which defines the absolute value of the intensity of a vowel, is its quality. It has been established that the down-turn vowels have the higher intensity than up-turn ones. There is a link between the sound volume and the timbre, for example, in the French language the palatalized sounds are characterized by the higher volume than the non-palatalized ones.

Another factor – the position of a vowel in the speech unit is equally important. When studying the sound intensity in syntagms of different types, it is found that the beginning of any syntagm is characterized by the higher intensity than the end thereof: the intensity always goes down by the end of a syntagm. That enables to suggest the falling contour of the intensity, against the background of which those dynamic peaks are positioned that correspond to the accentuated syllables.

There is a close link between the emphasis and the intensity. Syllables bearing a logical emphasis have, as a rule, the greater intensity value though the intensity is not the single emphasis component. The stress of a syllable is also ensured by the other phonetic means: the pitch and the duration.

According to T.M. Nikolayeva, the “logical emphasis” is meant to be an accentual embodiment of the latent presuppositional category, and an ability to create a special context aura and an organizing utterance in general. The logical emphasis is considered by Nikolayeva in connection with the theory of accentuation, the same being realized in the question-answer unity, in the actual division, in the certainty-uncertainty category, and in the idea of contrast and importance, which are presented by the prosodic means, among which the dynamic parameters are of paramount importance [12, p. 13].

Differences in the formo-dynamic contour may convey information on the semantic weight of a syntactic structure in the composition of a sentence. Thus, it is parenthetical structures that are usually characterized by the decrease in the general level of the intensity that is deemed to be a universal feature for the most languages. The intensity in all languages rises with increase in the general emotional colour. As a rule, positive and active emotions are characterized by the increase of the general level of the intensity, and negative and passive emotions – by the decrease thereof. Exclamatory utterances expressing joy and surprise are characterized by the higher intensity level. There is also a high intensity level in the imperative utterances, where the more active volitive processes, the higher the intensity level. In the designation of syntagms in order of importance, a not insignificant part is assigned to the intensity range. The notional relatedness of the analyzed segments in different languages may become apparent in various sizes of the intensity range. So, insertions and additions of every kind have the narrower intensity ranges, which is indicative of their related secondary semantic load in the composition of an utterance. Thus, in the experimental and phonetic research, dynamic parameters such as an average intensity level, localization of the maximum intensity value, and intensity range are used most frequently.

One of the intonation components conveying human emotions is a prosodic **timbre**. Due to the timbre, emotional shades are distinguished such as joy, anger, tenderness, contempt, discontent, irony, sadness and others.

L.K. Tseplitis distinguishes the following two types of timbre: individual and intonation ones. “The intonation timbre layers on the individual one, or is added there to as in any emotional state of the speaker, his voice can be recognized due to the individual timbre. It is probable that the individual timbre solely depends on the anatomical organization of the said person’s organs of articulation, and the intonation one is generated by the change in the form of some resonators, and it is evident that they are common for the native-speaker group, other wise one cannot explain the fact that emotional states of speakers can be recognized due to the speech”, – notes Tseplitis [6, p. 150].

Being superfix means, the timbre is applied in the description of individual speech sounds. At the acoustic level, the timbre is corresponded by the spectrum. As regards linguistic functions of the timbre, they are studied insufficiently. However, the timbre has been the object of special attention in the stage and public speech. For example, in the field of dramatic reading, N.V. Cheremisina notes the two main classifications of timbres: 1) metal timbre (the head resonator functions) – timbre of slogans, appeals typical of the meeting speech and the reading of heroic verses; 2) velvet timbre (the chesty resonator functions) – timbre of intimate, sweet speech, and of confessional lyrics etc. according to the second classification, on the back of the middle timbre, the following is distinguished: a) dark timbre – timbre indicative of the melancholic even hypochondriac mood intonationally conveying regret, discontent etc.); б) light timbre – timbre of exhilaration intonationally conveying joy even admiration of the speaker [13, p. 17].

Being the means to convey emotive meanings of an utterance, the prosodic timbre may have a meaning too. In case of the equal verbal composition of an utterance, the timbre colour may differentiate the utterance’s positive or negative meaning [14]. For example, any utterance can

be pronounced with admiration, love, or delight, then it expresses a positive meaning, and if pronounced with contempt, mockery, or irony, it conveys a negative meaning. In these examples along with the prosodic timbre, one should also note a different tone register where utterances are realized. So, positive emotions are usually connected with an upturn, and negative emotions – with a down turn. Thus, along with other prosodic means, the intonation timbre is concerned with the expression of the semantic and emotional intonation function.

In the expression of intonation categories, prosodic means in different languages act in various combinations. The intonational specificity of a language makes itself evident in the choice of prosodic means and in their inter relationship [15]. Inter relations of intonation components may be universal for all languages and specific for a language. A question of the presence of prosodic universals in a language has been discussed for a long time. Already V.N. Vsevolodsky-Herngross wrote that “in all individualization, there is something between all intonations that allows us to understand each other even when we do not understand a foreign language” [16, p.8].

According to L.A. Kanter, “The building of a contrastive-comparative and typological model of prosodic systems of the languages under consideration is based on the results of modeling speech intonation of each of the languages so compared. In this respect, one should bring to the fore front the task to compile inventory and classification of phrasal intonemes (prosodemes) of a language and their variants being that initial material, which needs to be compared, or, as is common to say, to be measured in the linguistic and metrological meaning of a word” [17, p.84]. I.G. Torsuyeva points to the fact that the typological classification of the language group intonation (kindred and non-kindred languages) is a part of general typology. According to Torsuyeva, the typological intonation analysis includes the following stages:

1. To choose inventory of units subject to their functions.
2. To choose relevant features to characterize units.
3. To describe the rules for interrelation and functioning of units in the formation of structures.
4. To describe the rules for the realization of units and structures.

Having emphasized these four stages, I.G. Torsuyeva thinks that in case of the current state of intonation research, it is early to put a question of the world’s languages classification as per the intonation system types, and it is also early to draw up a list of the universals with regard to the intonation ... One may imply application of typological research methods with a view to develop a typological net for the further interpretation of a specific language material. The purpose of the typological intonation analysis is to build such classification, in which each language could take its place according to the chosen features in series of other languages so as it would be clear in what direction its development may progress [18, p. 93].

At the same time, a question of the presence of prosodic universals in a language is widely discussed in the modern linguistics. The universality of the prosodic level is stated in the D. Bolinger’s works “All the world’s languages use voice modulations – there are no languages where one whispers more often than he speaks. It may turn out that in a number of languages, which are still to be analyzed, melodic fluctuations may be casual in principle. However, a language of such type will generally turn out to be so exclusive that it will be even not able to testify against the universality, which is understood widely <...>. Thus, it is difficult to doubt in the intonation universality” [19, p.p. 214-223].

Conclusion. The study of the speech intonation in different languages testifies that many established facts increase the sphere of the universal notion, and a growing number of intonation facts transfer from the private language notion to the common language notion. Prosodic features of languages are transparent, and the language contact may result in the impact of one language system on the other and in the prosodic field. Therefore, the intonologists think that facts perceived as specific so far, being organized into the system may lose their aura of specificity, whereby it will become possible to build a general model of intonation types not attached to some specific language.

Summary. 1. As the experimental data show on the basis of material from different languages, a set of prosodic features (nuclear tone frequency, duration, intensity) that differentiate sentences according to the purpose of an utterance, is universal.

2. An increase in the intensity is often related to the automatic increase in the nuclear tone frequency, since both features are conditioned by the general physiological mechanism – the increase in the subglottal pressure. The intonation universality is caused by the general physiological reasons, and the properties of the human organs of articulation.

3. A set of prosodic features (melodics, tempo, pause) may be deemed to be universal to convey sense relations between syntagms as well as a downturn on the last word of a syntagm for the closing melodics, and an upturn at the end of a phrase for the uncompleted one.

4. The accelerated tempo in many languages conveys information of less importance, and the slow tempo – more important information.

5. In many languages, there are intonation meanings such as opposition, introduction, explanation, enumeration, logical accentuation, which are conveyed by the same prosodic means but only in various combinations thereof.

6. The universality of emotional colours appears in general intonation characteristics of positive and negative emotions.

7. Positive emotions are, as a rule, characterized by the higher tone registers unlike the negative ones, which have the lower tone level. Those words, which bear emotional load, are pronounced with the higher melodic tone.

REFERENCES:

- [1] Hart J.T. A Perceptual Study of Intonation. Cambridge Academ, 2006. 102 s.
- [2] Svetozarova N.D. Intonational System of the Russian Language. L., 1982. 112 s.
- [3] Alkon P.K. Joshua Steele and the melody of speech // Language and Speech. 1959. – Vol. 2. 115 s.
- [4] Bolinger D. Relative height Prosodic Feature Analysis // Analyse des faits prosodiques. Studia Phonetica. 1970/3. 78 s.
- [5] Danesh F. Sentence intonation from a functional point of view // Word. 1960. № 16.
- [6] Tseplitis L.K. Speech Intonation Analysis. Riga, 1974. 121 s.
- [7] Svetozarova N.D. Pause // Linguistic Encyclopaedic Dictionary. M., 1993. 150 s.
- [8] Dolgova O.V. Halting Speech Semiotics. M., 1974. 12 s.
- [9] Krivnova O.V. Perceptual and semantic meaning of prosodic seams in a connected text // Problems of Phonetics/ Executive Editor L.L. Kasatkin. M., 1995. 14 s.
- [10] Krivnova O.V. Automatic synthesis of the Russian speech for an arbitrary text// Works of international seminar for computer linguistics and its applications. Tarusa, 1998. 26 s.
- [11] Monaghan A.I. Rhythm and stress shift // Computer Speech and Language, 4. 1990. 12 s.
- [12] Nikolayeva T.M. Accentuation Semantics. M., «Science», 1982. 162 s.
- [13] Cheremisina-Yenikolopova N.V. Laws and Rules of the Russian Intonation. Study Guide. M., «Flinta», 1999. 72 s.
- [14] Fries C. On the intonation of «Yes-No» question in English // In honor of Daniel Jones. London, 1964. 54 s.
- [15] Romportl M. Intonological typology // Studies in Phonetics. Prague, 1973. 41 s.
- [16] Vsevolodsky-Herngross V.N. Theory of Russian Speech Intonation. Pg., 1922. 24 s.
- [17] Kanter L.A. System Analysis of Speech Intonation. M., 1988. 102-105 ss.
- [18] Torsuyeva I.G. Intonation and meaning of an utterance. M., 1979. 95 s.
- [19] Bolinger D. Intonation as a universal // Principles of typological analysis of languages referred to different order: Collected works under the editorship of B.A. Uspensky. M., 1972. 68-72 ss.

А.Қ. Жұбанов

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ЖИЛІК СӨЗДІГІ БІРЛІКТЕРІНІҢ
СТАТИСТИКАЛЫҚ АРАҚАТЫНАСЫ**

Аннотация. Мақалада М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының жиілік сөздіктері құрастырылып жатқан «Қазақ әдеби тілінің жиілік сөздігі» бірліктерінің статистикалық арақатынасы қарастырылады.

Тірек сөздер: лексикалық қор, жиілік сөздік.

А.К. Жубанов

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

**СТАТИСТИЧЕСКОЕ СООТНОШЕНИЕ ЧАСТОТНЫХ СЛОВАРНЫХ
ЕДИНИЦ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. В статье рассматривается статистическое соотношение единиц, входящих в состав «Частотного словаря казахского литературного языка», на основе 20-томного издания произведений М.О.Ауэзова.

Ключевые слова: лексическая база, частотный словарь.

A.K. Zhubanov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

**STATISTICAL CORRELATION OF FREQUENCY DICTIONARY UNITS
OF THE KAZAKH LITERARY LANGUAGE**

Annotation. The article considers the statistical ratio of the units included in the «Frequency Dictionary of the Kazakh literary language», on the basis of the 20-volume edition of the works of M. O. Auezov.

Keywords: lexical base, frequency dictionary.

Ішкі және сыртқы тілдік факторлардың әсерінен тіліміздегі сөздік қор бірліктері бір-бірімен өзара тығыз және күрделі түрде әрекеттеседі. Егер сөздердің тілімізде қолданыс табуы кездейсоқтық оқиға деп есептесек, оның заңды не заңсыз құбылыс екендігі тек ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика әдістері арқылы ғана анықталады. Сөздік қор мәселесін зерттеу барысында тілге әсер ететін қалам иесінің (автордың) әлемге деген көзқарасының барлық жақтары – әлеуметтік, тұрмыстық жағдай ерекшеліктері

және т.б. бірдей ескерілуі тиіс. Себебі олар лексикалық қорға өз таңбасын қалдырумен бірге, тілді статистикалық жолмен зерттеудің қол жеткізер нысанына айналады [1, 47].

Қазақ тілінің кейбір сандық заңдылықтар сапасының сырын ашуға көмектесетін деректерін, негізінен, зерттеуші-ғалымдар М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының жиілік сөздігі негізінде қарастыратын болсақ, алынған деректер қазақ мәтінінің құрылымы жайлы дәстүрлі көзқарасқа да және жаңаша тұрғыдағы – статистикалық жолмен зерттеуге де көптеген мәліметтер беруде [2].

Жазушы лексиконының байлығын сөз етудің ең қарапайым жолына қысқаша тоқталайық. Егер мәтін көлемі – « N » деп белгіленсе, ал сөздік бойындағы сөзтұлға (не сөз) саны (сөздік ұзындығы) – « L » деп белгіленсе, онда $K_a = L:N$ – қатынас шамасы арқылы автордың сөздік қорының көп не аз екендігін қарапайым түрде, яғни қатынас шамасының « L » санына жақын не алшақ болуына қарай пайымдауға болады [3, 42-43]. Мәселен, $K_a = L:N$ қатынасы 1-ге тең болса, онда бөлшектің алымы бөліміне тең деген сөз, ал мұндай теңдік орындалу үшін мәтін тек қайталанбайтын сөздер тізбегінен ғана тұруы қажет. Бұл жағдай, әрине, көркем шығармалар мәтініне тән құбылыс емес. Егер де қатынастың алымы бөлімінен аз айырмашылықта болса қатынас шамасы да « 1 » санынан жуық болады, яғни автордың сөздік қоры бай, ал керісінше болса, яғни бөлшектің алымы бөлімінен көп кіші, онда шығарманың (қалам иесінің) сөздік қоры «кедей» деп пайымдалады.

Қазақ тілінің көркем әдебиет стилі («Абай жолы») романы жиілік сөздігі [4]) және ағылшын, орыс, латын тілдерінің публицистика стильдерінің сөздіктері негізінде есептелген $K_a = L:N$ қатынас шамалары *1-кестедегідей* көрініс тапты [1, 50].

Көптеген зерттеу деректері бойынша байқалатын жайт, $K_a = L:N$ қатынасының мәтін көлемінің құбылуына қарай өзгеріске ұшырауы және жуық көлемдегі мәтіндерде ондай қатынас мәндерінің де шамалас болуы. Сондықтан ескерту ретінде айтарымыз, мәселен, екі не үш жазушының шығармалар тілін зерттеу қажет болатын болса, олардан алынатын мәтіндер көлемі де бір-бірімен жуық шамада болуы шарт. Сол сияқты, олардан түзілетін сөздіктер бірліктері де бірдей дәрежеде болуы да шарт, яғни олар не сөз, не сөзтұлға түрінде болуы керек.

1-кесте

Тілдердің аналитикалық не синтетикалық сипатын

K_a коэффициенті арқылы анықтау

Тіл	Стиль	Сөздер саны	Сөзтұлға саны	K_a
Ағылшын тілі	публиц.	5197	8300	0, 62
Орыс тілі	публиц.	5225	14117	0, 37
Латын тілі	публиц.	1331916983	45211	0, 30
Қазақ тілі: «Абай жолы»	көркем әдебиет		61424	0, 28

Жоғарыда сөз болған $K_a = L:N$ коэффициенті тілдің аналитикалық не синтетикалық сипатын анықтау үшін де қолданылады. Бұл коэффициент мәні неғұрлым «бірге» жуық болса, соншалықты ол аналитикалық тілге жақын, ал егер ол «нөлге» жуық шама болса, онда ол тілдің синтетикалық сипаты арта түседі деп пайымдалады. Түрлі тілдерге тән мұндай қасиетті *1-кестеден* байқауға болады. Кесте деректері бойынша аналитикалық-аморфты ағылшын тілінде K_a коэффициентінің мәні ең үлкен шама – 0,62 пайыз, агглютинативті қазақ тілінде ең аз шама – 0,28 пайыз. Ал флективті-синтетикалық орыс, латын тілдерінде K_a мәні ағылшын тілінен аз да, ал агглютинативті қазақ тілінен көп. Сонымен, бұл коэффициентті ($K_a = L:N$) тілдердің аналитикалық (синтетикалық) сандық сипаттамасы ретінде де алуға болады деп қорытындылауға болады [1, 49-50].

Сөздік пен мәтін арақатынасын анықтаудың ең бір қолданбалылық маңызы зор түрі – жиілік сөздіктегі сөздің не сөздер тобының мәтін бойын қамту дәрежесін айқындау. Мәселен, шет тілін не ана тілін үйренуде не үйретуде минимум сөздіктер жасау қажеттігі

туатыны белгілі. Минимум сөздікке енетін сөздер сан жағынан аз болғанымен, мәтін ішінде көп қайталанып барып, оның өн бойын қамту мүмкіндігі мол. Немесе тілімізде кейбір сөздер сирек қолданылғанымен, ондай сөздерді ескермеу, мәтін мазмұнының (сөйлем мағынасының) дұрыс ашылмауына әкеліп соғуы ықтимал. Міне, осындай және басқа да қолданбалы мәні жоғары мәтін мен сөздік арасындағы қатынастар туралы кейбір зерттеулерден мәліметтер келтіре отырып, сөздердің мәтінді қамту сипатына тоқталайық.

Ол үшін М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында қанша сөз немесе сөзтұлға бар және олар қандай жиілікте қолданылған, мәтін мен жиілік сөздіктер бірліктерінің арақатынасы қандай деген мәселелердің басын ашу мәселесін қарастырайық. Жиілік сөздіктердің статистикалық сипаттамалары тілдің теориялық және қолданбалы мәнін неғұрлым тереңірек танып-білуге мүмкіндік беретіні анық. Жиілік сөздіктерді олардың бірлігіне (сөзтұлға және сөз) қарай екі жағдайда: сөзтұлға негізіндегі жиілік сөздік және реестрлік сөз (лексема) негізіндегі жиілік сөздік ретінде қарастыруға болады. Мәтін бойындағы сөзқолданыстардан компьютер арқылы жасалатын әліпби-жиілік сөздіктің бірлігі – сөзтұлға.

Енді М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағындағы 2,1 млн сөзқолданыстан тұратын мәтін мен 29483 реестрлік сөзден тұратын (жалқы есімді қоспағанда) жиілік сөздігі арасындағы сандық қатынастарға қысқаша тоқталайық [2]. Мұндай сандық қатынастар **2-кестеде** көрсетілді.

2-кесте

М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағы
мәтін мен жиілік сөздігі арасындағы сандық қатынастар

Реестрлік сөз жиілігі (аралығы)	Жиілікке сәйкес сөз саны	Жиынтық абсолютті жиілік	Сөздікті қамту пайызы	Мәтінді қамту пайызы
1	2	3	1	2
10000- жоғары	17	311559	0,0006	18,260
5001-10000	30	208325	0,001	0,122
1001-5000	217	443576	0,007	0,260
501-1000	244	171572	0,008	0,101
401-500	120	53964	0,004	0,032
301-400	172	60588	0,006	0,035
201-300	401	97836	0,014	0,057
101-200	839	118999	0,028	0,070
51-100	1091	78077	0,037	0,046
41-50	454	20516	0,015	0,012
31-40	712	25014	0,024	0,015
21-30	1056	26429	0,036	0,896
11-20	2370	33602	0,080	0,097
10	378	3780	0,013	0,002
9	465	4185	0,016	0,002
8	512	4096	0,017	0,002
7	659	4613	0,022	0,003
6	762	4572	0,026	0,003
5	992	4960	0,034	0,003
4	1364	5456	0,046	0,003
3	2028	6084	0,069	0,004
2	3712	7424	0,126	0,004
1	10988	10988	0,373	0,006
Қосындысы:	29483	1706195		

Жиілік сөздіктегі сөздер жиілігіне сәйкес топ-топқа бөлініп, олардың тізбедегі сөздердің қанша пайызын және қайталану қабілетін ескеріп, мәтіннің (жалқы есімсіз) қанша пайызын қамтитынын аталған кестеден байқауға болады. Мысалы, жиілігі 10000-нан астам 17 сөз тізбедегі (реестрдегі) барлық сөздердің 0,0006% қамтығанымен, олар қайтала-

на келе бүкіл мәтіндегі сөзқолданыстың 18,26% құрайды. Сол сияқты, жиілігі 5001-ден 10000-ға дейінгі сөздердің саны 30-ға тең. Тізбедегі 29483 сөздің бұл 0,001% пайызы, ал барлық мәтіннің (қайталануын ескергенде) 0,122%-ы екен. Жиілігіне сәйкес басқа топтардың қамту пайыздарын осылайша 2-кестеден анықтауға болады.

Осы кестеден барлық тілдерге (қазақ тілінде де) тән заңдылық байқалады. Ол – сөздердің жиілігі кеміген сайын реестрдегі сөз санының ұлғаюы, бірақ мәтіндегі сөзқолданысты қамту пайызы барынша аз болуы. Бұл заңдылықты кестедегі жиілігі 10-нан 1-ге дейін кеміп отыратын сөздердің санынан анық байқаймыз. Мысалы, жиілігі 10-ға тең сөздердің саны сөздікте 378 (0,013%) болса, жиілігі 9-ға тең сөздердікі – 465 (0,016%). Осылай, жиілігі кеміген сайын олардың қатары арта түсетінін аңғарамыз. Мәселен, жиілігі 2-ге тең сөз саны 3712 (0,126%), ал жиілігі 1-ге тең болғанда – 10 988 (0,373%) дейін өсетіні заңды құбылыс деп есептеуіміз қажет. Мұндай төменгі жиілікте қолданған сөздер жазушы тілінің мәйегі деуге болады.

Көбіне жазушының сөз байлығын осындай сирек кездесетін сөздердің санымен мөлшерлейді. Шынында да, М.Әуезовтің сөз қолдану шеберлігі оқырмандарға белгілі, сонымен қатар бір қолданған сөзін екінші рет қайталамай, баламасын іздеп синоним, дублет сөздерді көп қолданатыны да сөз байлығын көрсететін бірден-бір дерек.

Енді 2,1 млн сөзқолданыстан тұратын М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағындағы сөз таптарының сөздік пен мәтін арасындағы салыстырмалы статистикалық деректеріне қысқаша тоқталамыз [1, 58-59].

3-кестедегі сандық көрсеткіштен мәтінде ең көп қайталанып қолданылатын сөз таптары алдымен зат есім, екінші орында – етістік, ал ең аз кездесетіндер одағай мен еліктеуіш сөздер.

Мәтіндегі сөзқолданыстың 18%-ын құрайтын жалқы есімдерді қоспағанда М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында 29483 сөз қолданылғаны анықталды. Оның 5743-і кірме сөздер. Мұндағы кірме сөздер – негізінен орыс тіліндегі орфограммасын сақтап енген сөздер және солардан өрбіген туынды түбірлер. Бұлардың қатарында қазіргі орфографиялық нормаға сәйкес келмейтін араб-парсы сөздері де бар. Мысалы, *фар-сы, фиғыл, фарасат, фақыр, фәле* т.б. Орыс сөздері де әртүрлі фонетикалық нұсқада ұшырайды. Мысалы, *прокурор – пыркорал, протокол – пұртөкөл, генерал – жанарал, приговор – пригоуор – пір-гауар* т.б. Кейіпкерлердің тіліндегі айтылу ыңғайына орай жазылған әртүрлі фонетикалық нұсқадағы сөздерге де тізбеде (реестрде) орын берілді. Мысалы, *ажуа* (55 рет қайталанып қолданылған), *ажуа – 22, ажусала – 7, ажым – 65, әжім – 14, ажымды – 11, әжімді – 4* т.б.

Бұл кестеден М.Әуезовтің сөз байлығының үштен екісі зат есім мен етістік сөздер екенін байқаймыз. Оның есесіне есімдік пен шылау сөздер бірігіп, жазушы тілінің жарым пайызын құрайды, алайда олардың мәтінде қайталану жиілігі өте жоғары, барлық сөзқолданыстың 18%-ына жуықтайды. Мәселен, зат есім тудыратын ең өнімді *-шы, -ші* жұрнағы 343 сөздің құрамында кездесе, етістік тудыратын *-ла// -ле, -да// -де, -та// -те* 1409 сөз жасап тұр.

Жазушы тілінде кездесетін сын есім сөздердің жартысынан көбі (3054 сөз) *-дай// -дей, -тай// -тей, -лы// -лі, -ды// -ді, -ты// -ті, -сыз// -сіз* жұрнақтары арқылы жасалған.

М.Әуезовтің шығармалар жинағында жалқы есімдер 386 729 рет қайталанып қолданылған. Бұл сөздер сөздіктің реестр қатарында жоқ, бірақ әр том бойынша және түгел 20 том ішіндегі жалқы есім жайлы мәліметтер келтірілген. Жалқы есімдер өзара сегіз түрге бөлініп, мәтінде шартты белгілермен таңбаланады. 20 томдық шығармалар жинағы бірнеше жанрда, әртүрлі стильмен жазылғаны белгілі. Осыған байланысты жалқы есімнің түрлері барлық томдарда бірдей емес. Мысалы, пьеса мен драмалық шығармаларда адам есімдері көп кездесе, әңгіме, повесть, роман мәтіндерінде ру, тайпа және жан-жануар аттары көбірек кездеседі.

3-кесте

М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағындағы
сөз таптарының сөздік пен мәтін арасындағы сандық қатынасы

Рет саны	Сөзтабы	Сөз саны	Сөздік бойындағы үлесі (%)	Сөзқолданыс саны	Мәтін бойындағы үлесі (%)
1	Зат есім (зт)	8843	37, 25	520521	30, 50
2	Етістік (ет)	6853	28, 87	534836	31, 35
3	Сын есім (сн)	5885	24, 79	189224	11, 00
4	Есімдік (ес)	209	0, 88	173495	10, 17
5	Сан есім (са)	94	0, 40	28009	1, 64
6	Үстеу (үс)	1023	4, 31	74472	4, 36
7	Шылау (шл)	162	0, 68	129536	7, 60
8	Одағай (од)	327	1, 38	8408	0, 50
9	Елктеуіш (ел)	344	1, 45	2029	0, 12
	Кірме сөздер (бн)	5743	19, 40	45265	2, 65
	Қосындысы:	29483	<i>Жалқы есім мен кірме сөздерсіз</i>	1,70619	<i>Жалқы есімсіз</i>

386729 рет қайталанған 20 томдық шығармадағы жалқы есімдер жайлы мәліметтер төмендегідей: адам есімдері – 173300 рет, жер-су аттары – 115396 рет, ругайпа аттары – 89705 рет, жан-жануар аттары – 3813 рет, баспа аттары – 3345 рет, мекеме аттары – 592 рет, қысқарған сөздер – 526 рет және атақ-данқ аттары – 12 рет қайталанып қолданылған.

Бұл мәліметтерден бірден көзге түсетіні – мәтіннің өн бойында адам аттары мен есімдік сөздердің қайталану санының (173300; 173495) жуық болуы және атақданқ, лауазым атауларының сирек қолданылып, тек мақалалар мен зерттеулерде ғана аздап кездесетіндігі.

Сонымен, М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында қайталанып, әртүрлі сөз таптары мен атаулардың сан мөлшерінің өзіндік қыры-сыры, тілдік таным-түсінігі бар. М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының үш түрлі жиілік сөздіктері жазушының тіл байлығы мен стильдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеуге аса құнды-құнды материал болатындығы сөзсіз. Жеке қалам шеберлерінің сөздігімен қатар, қазақ тілінің сөз байлығын, яғни қазіргі қазақ тілінің жалпы лексикасын түгел қамтитын жиілік сөздік құрастыру да күн тәртібінде тұрған мәселе – заман қажеттілігі. М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағының жиілік сөздіктері құрастырылып жатқан «Қазақ әдеби тілінің жиілік сөздігіне» қосылатын сүбелі үлес болатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007. 210 б.
- [2] Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. Алматы-Түркістан, 1995. 346-б.
- [3] Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. М., 1964. 115 с.
- [4] Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. Алматы, 1979. 334-б.

МРНТИ 16.31.02

Э.Д. Сүлейменова

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология
ғылымдарының докторы
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҮШІН ҰЛТТЫҚ КОРПУС КЕРЕК ПЕ?

Аннотация. Мақалада Ұлттық корпус мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ Ұлттық корпусның қажеттілігі мен оның жасалуы жайында айтылады.

Тірек сөздер: Ұлттық корпус, репрезентативтілік, метамәтін, анықтамалық-ақпараттық жүйе.

Э.Д. Сүлейменова

Профессор Казахского Национального университета имени аль-Фараби,
доктор филологических наук,
Алматы, Казахстан

НУЖЕН ЛИ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС ДЛЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА?

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы, задачи и отличительные черты Национального корпуса. Обосновывается необходимость и актуальность его создания.

Ключевые слова: Национальный корпус, репрезентативность, метатекст, справочно-информационная система.

E. D. Suleimenova

Professor of the Al-Farabi Kazakh National University,
Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

IS THE NATIONAL CORPUS NECESSARY FOR THE KAZAKH LANGUAGE?

Annotation. The article deals with the problems, tasks and distinctive features of the National Corpus. The necessity and relevance of its creation are justified.

Keywords: National corpus, representativeness, metatext, reference and information system.

Ұлттық тіл корпусы деген не?

Корпус – бұл мәтіндерді электронды түрде жинауға негізделген ақпараттық-анықтамалық жүйе. Анықтамадан айқындалып тұрғандай, біріншіден, корпус – бұл мәтіндерді электронды (цифрлендірілген) түрде жинау; екіншіден, корпус анықтамалық-ақпараттық жүйе ретінде қолданыла алады. Алайда мұндай анықтама тым жалпылама сипат алып, ақпараттық-анықтамалық жүйе деген не және оның көмегімен қандай деректер (ақпарат, анықтама) алуға болады, сондай-ақ неге корпус ұлттық деп аталады деген сұрақтарға жауап ашық күйінде қалып қояды.

Мәтіндерді электронды жинаудың әрқандай түрлері белгілі, мысалы, электронды кітапхана, білімдік ресурстар, түрлі мамандықтар бойынша кітапханалар, энциклопедиялар мен әртүрлі сөздіктер т.б. Корпустың мәтіндерді мұндай виртуалдық жинаудан басты ерекшеліктері төмендегідей:

– Корпуста цифрлендірілген мәтіндерді жинаудың мөлшері, әдетте виртуалдық кітапханалар көлемінен айтарлықтай асып түседі, миллионға, кейде миллиард сөзқолданысқа дейін жететін ұлттық корпустар бар (айталық, ағылшын тілінің Оксфорд корпусы қазіргі таңда 2 млрд сөзқолданысқа бейімделген). Қазіргі таңда ұлттық деп белгілі бір елдің тілін тұтас сипаттайтын ең үлкен көрнекті корпустар аталып жүр (мысалы, америкалық, австралиялық ағылшын тілінен бөлек британ ұлттық варианты үшін жасалған Британ ұлттық корпусы – British National Corpus, BNC <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>).

– Корпус көрнектілігімен /шамаластығымен (теңдестірілгендігімен, тіл дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі жазбаша және ауызша мәтіндердің барлық типтерінің тең көлемділігімен) және репрезентативтілігімен (тілдің өмір сүруінің қазіргі немесе оның өмір сүруінің барлық кезеңдеріндегі мәтіндердің саналуан жанрлары, стильдері, аумақтық және әлеуметтік варианттары т.б. жазбаша немесе ауызша түрде беріледі, демек корпус үшін көркем шығармалар да, публицистика да, ауызша сөйлеу жазбалары да, іскери қағаздар да, жарнама да – тілді зерттеу және тілді оқыту тұрғысынан пайдалының барлығы маңызды болып табылады) сипатталады.

– Цифрлендірілген мәтіндердің базасы корпус белгісінің көмегімен арнайы өңделеді, ал электронды кітапханалар мұндай өңдеуден өтпейді. Дәл осы белгі корпусты түбегейлі тілдің қолданылуы мен өзгеруі жайлы ақпараттың жаңа және объективті дереккөзіне айналдырады. Белгі (аннотация, код) – мәтіндердің және олардың бірліктеріне тән қасиеттер жайлы арнайы лингвистикалық ақпарат беретін корпустың негізгі сипаттамасы. Корпустың белгісі дәлірек және әрқилырақ болған сайын оның әлеуметтік, ғылыми және оқыту құндылығы жоғарырақ болады. Кейбір корпустар азғана белгімен қанағаттанса, кейбіреулерінде белгі ұдайы жетілдіріліп отырады, мысалы, Орыс тілінің ұлттық корпусы (<http://www.ruscorpora.ru/>) метамәтіндік (мәтіндерге авторы, тақырыбы, жанры, жазылған уақыты және орны т.б. жайлы атрибуттарды қосып жазу, олар сұрыптау өлшемдерін беруге мүмкіндік береді, мысалы, ер адам жазған мәтіндер, нақты бір кезеңде жазылған мәтіндер, көбелек жайлы жазылған мәтіндер және т.б., сондай-ақ корпустың шағын бөліктерімен жұмыс істеуге жағдай жасайды), морфологиялық (омонимияны алу, әрбір бірлікке арнайы жасалған таңбалар жүйесінің көмегімен морфологиялық белгілерді қосып жазу, мысалы, сөз таптарына тиесілілігі, сөзформасының грамматикалық белгілері (септеу, көптік, вид, шак, рай және т.б.), акценттік (корпус бірлігіне екпін және басқа просодиялық сипаттамаларды қосып жазу), лексика-семантикалық (бірлікке семантикалық белгілерді қосып жазу, мысалы, *‘лицо’*, *‘вещество’*, *‘пространство’*, *‘скорость’*, *‘движение’*, *‘обладание’*, *‘свойство человека’*, *‘отглагольное имя’* және т.б., сөйтіп бір бірлік бірнеше кластың фасеттік сипаттамаларын алуы мүмкін), синтаксистік белгілерге (тәуелдік ағашы, синтаксистік қатынас атаулары және т.б.) негізделген.

Мәтіндердің белгісі интерактивті режимде бірнеше кезеңде автоматты түрде немесе жартылай автоматты түрде арнайы құрылған программалардың көмегімен және толықтырылып отыратын жұмыстық сөздіктерді қолдана отырып жүзеге асырыла алады.

Арнайы құрылған белгімен жасақталған көрнектілік, шамаластық және репрезентативтілік – барлығы бірге – ұлттық тіл корпусының негізгі қасиеттерін құрайды. *Ұлттық корпус* – қандай да бір елдің тілінде бар барлық жазбаша және ауызша дискурстарды (жарнамадан бастап көркем әдебиет мәтініне дейін) толық, теңбе-тең және шамалас көрсететін, тілдің нақты қолданылуы мен өзгеруі жайлы мәліметтердің (оның ішінде статистикалық) түбегейлі жаңа дереккөзі болып қызмет ететін көлемі жағынан ең үлкен корпус.

Ұлттық тіл корпусы кім үшін жасалады?

Ұлттық корпустардың негізгі тұтынушылары/пайдаланушылар төмендегілер болып табылады: а) әртүрлі мамандану саласындағы зерттеуші тіл мамандары, ең алдымен, корпустық лингвистика мамандары, теоретиктер және тіл тарихшылары, әлеуметтік және психолингвистика, лингвистикалық сараптама мамандары және т.б.; б) әдебиеттанушылар, тарихшылар, журналистер, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, яғни іс жүзінде гуманитарлық білім саласының барлық өкілдері; в) берілген тілді бірінші және екінші тіл ретінде меңгеру саласының мамандары: біздің заманымызда көптеген оқулықтар мен оқу бағдарламалары барған сайын корпустық сүйеніп отырады, себебі оқулықтарға, мамандардың басым көпшілігінің есептеуінше, қандай да бір дискурста қолданылатын тілдік жиілік құбылыстарды ғана енгізу керек; г) мектеп оқушылары, студенттер, мұғалімдер, оқытушылар, редакторлар, жазушылар – таныс/танымас сөздің немесе грамматикалық форманың қолданылу ерекшелігін тез әрі тиімді тексеруді қажет ететіндердің барлығы; д) сөздіктер, корпустар немесе басқа да электронды мәтін жинағын жасаушы программалармен қамтамасыз ететіндер.

Ұлттық корпус кәсібіне немесе айналысатын ісіне байланысты тілдің қолданылуы мен құрылымының ерекшелігін түсінуге ұмтылғысы келетіндердің барлығына қажет.

Тілдердің Ұлттық корпусы не үшін жасалады?

Бұл сұраққа жауап беру оңай емес, ол корпустың мәнінде жатыр.

Біріншіден, Ұлттық тіл корпусы – бұл тіл мамандары мен лексикографтардың көптеген өкілдерінің еңбегімен жасалған сөздіктер мен грамматикаларды қоса алғандағы мүмкіндіктерінен асып түсетін тіл туралы тамаша, бірегей, жаңаша анықтама. Өзінің мағынасы бойынша тілді және оның дамуын тану үшін корпусты А.Е.Кибриктің айтуынша микроскоп, телескоп, рентген аппараты, томография және т.т. ойлап табумен салғастыруға болады. Ұлттық корпустар пайда болғанға дейін тіл туралы деректер лексикография, грамматика және лексикология мамандарының көп жылғы табанды еңбектерінің арқасында жиналды. Корпус сұраныс бойынша болар-болмас секундтардың ішінде тіл туралы жан-жақты толық ақпарат береді. Сөйтіп корпус эмпирикалық базаны кеңейтеді және лингвистикалық зерттеулерге айрықша түсіндірме күш беріп, тың жаңа міндеттер қоюға, тілдің өмір сүруінің неғұрлым дәлірек бейнесін айқындауға, құбылыстардың іс жүзінде тілде қолданылу дәрежесін анықтап дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, Ұлттық корпус мәнмәтіндердің және қандай да бір сөздің, оның лексика-семантикалық/графикалық/орфографиялық вариантының, грамматикалық формасының және грамматикалық мағынасының, сөз тіркесі, сөйлем түрлерінің бірнеше ғасырлар бойы немесе жекелеген жанрларда, нақты авторлардың мәтіндерінде т.б. қолданылу тарихын қадағалауға жағдай жасайды. Тек корпустың көмегімен ғана тілдің лексикасы мен грамматикасын ғылыми тұрғыдан зерттеуді қамтамасыз етуге, сонымен қатар түрлі кезеңдерде (бір ғасырдан екі ғасырға дейінгі) тілде болып жататын тілдік өзгерістердің нәзік, бірақ үздіксіз үдерістерін тіркеуге болады.

Үшіншіден, Ұлттық корпусты тура және кері жиілік сөздіктерді жасауда қолдануға болады, олардың бірліктері тілдің әртүрлі даму кезеңдеріндегі мәтіндерде немесе әртүрлі дискурстар мен қосалқы тілдердің қазіргі мәтіндерінде қолданылатын лексикалық бірліктер, грамматикалық формалар, сөзжасам модельдері, синтаксистік модельдер және т.б. болуы мүмкін.

Төртіншіден, тілдің грамматикалық құрылысын ғылыми сипаттау, сонымен бірге беделді академиялық сөздіктер осы тілдік бірліктердің нақты қолданысын объективті түрде көрсететін тілдердің корпусы негізінде құрастырылуы тиіс.

Бесіншіден, дәл осы тіл корпусы тілді қалыптандыру мен стандарттаудың дереккөзі ретінде қызмет ете алады, себебі корпустық жазбаша және дыбысталатын тіл тіркеледі.

Корпустың мүмкіндіктерін көрсету үшін тағы да Орыс тілінің ұлттық корпусына жүгінеміз, бүгінгі таңда Орыс тілінің ұлттық корпусында мынадай шағын корпус бар: терең аннотацияланған корпус, мұнда әрбір сөйлемге толық морфологиялық және синтаксистік құрылым (тәуелдік ағашы) құрылған; мәтіндердің параллель орысша-ағылшынша корпусы, мұнда белгілі бір орыс немесе ағылшын сөзінің не сөз тіркесінің балық аудармаларын табуға болады; диалектілік мәтіндер корпусы, мұнда Ресейдің әртүрлі аймақтарының грамматикалық ерекшелігі сақталған диалектілік сөздері жазылған; поэтикалық мәтіндер корпусы, мұнда тек қана лексикалық және грамматикалық белгілер бойынша ғана емес, өлеңге тән арнайы белгілер (сонет, эпиграмма, белгілі бір ырғақпен түрі бар амфибрахиямен жазылған өлеңдер және т.б.) бойынша да іздеу мүмкіндігі бар; орыс тілінің оқыту корпусы, мұның белгісі орыс тілінің мектеп бағдарламасына бейімделген; ауызша сөйлеу корпусы, көпшілік және жеке ауызша сөйлеудің магнитофондық жазбалары, сондай-ақ 1930-2000 жылдардағы кинофильмдердің транскриптілері бар.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің сайтында «Қазақ тілінің корпусы» деген сілтеме бар, онда корпусстың мақсатміндеттері былайша анықталған: «Қазақ тілінің корпусы қазақ тіліндегі барлық ақпарат түрлерін жинауға және оны өңдеу, топтастыру, берілген өлшемдер бойынша талдау жөніндегі бағдарламаларды енгізуге...», «қазақ тілінің лексикасы мен грамматикасын ғылыми тұрғыдан зерттеуді қамтамасыз етуге...», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілінің қазіргі жай-күйін талдаудың керемет жүйесін қалыптастыруға» арналған. Корпустың міндеттері жалпылама түрде түйінделгенін, өкінішке орай, толыққанды Ұлттық корпус құруға бейімдемейтінін көріп отырмыз. Тіл комитетінің Ұлттық корпусы жасау жөніндегі жұмыстары әлі де жүргізіліп жатқандығы айқын, сондықтан сілтемелердің бір де біреуі қазіргі таңда жұмыс істемейді және Қазақстан азаматтарының маңызды қажеттіліктері әзірге қанағаттандырылмай отыр.

Қазақ тілінің Ұлттық корпусын жасаудың басты мақсаты – оның нормаландырылуы мен қалыптандырылуына қызмет ету әлі толық тұжырымдалмаған күйі қалып отыр.

Дәл осы нормаланған және қалыптандырылған тілдің болуы оның мемлекеттік тіл ретінде табысты қолданылуының басты шарты болып табылады. Бұған қазақ тілін дискурстардың корпусық түрлері бойынша үйрету, оның фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық, стилистикалық және т.б. нормаларын дамыту және қалыптастыру арқылы ғана қол жеткізуге болады. Тек теңдестірілген, көрнекті көлемі бар, мүмкіндігінше толық және ынғайлы барлық белгі түрлерімен жасакталған қазақ тілінің Ұлттық корпусы ғана тілдік нормалардың бекітілу қарқынының және оларды жүйелі әрі стандартты түрде дұрыс жазу ережелерінде, сөздіктерде, грамматикада, оқулықтарда көрсету, солайша неологиялық, грамматикалық және ортологиялық үдерістерді тіркеу, тілдік бірліктердің семантикасы мен тіркесімділігіндегі сипатталмайтын өзгерістерді, түрлі түлғалардың жиілігін, тіл бірліктерінің функционалды емес түрленуін және т.б. көру мүмкіндігінің толық бейнесін береді, яғни узушта (тұрақты қолданыста) не-ғұрлым жиі қолданылатынын анықтауға байқауға болады.

Корпус – бұл тек «тілді зерттеудің күшті қаруы ғана емес, сондай-ақ жаңа идеология» (В.А.Плунгян), ол тілдің нақты қолданылуын зерттеуге, корпусық тілдік жоспарлауды жүзеге асыруға ғана емес, сонымен бірге қазақ әдеби тілін нығайтуға көмектеседі.

Сонымен, тіл корпусының мүмкіндіктері қызықты әрі әсерлі екендігін байқадық. Олай болса бізге қазақ тілінің корпусы керек пе? Бұл сұраққа жауап айқын деп ойлаймын: Қазақ тілінің Ұлттық корпусы – маңызды мемлекеттік міндеттердің бірі.

МРНТИ 16.21.63

А.Г. Шайхулов¹, З.Ф. Шайхисламова², В.Н. Асмондьяров³

¹Доктор филологических наук, профессор Башкирского государственного университета.
Уфа, Россия

²Кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного университета.
Уфа, Россия

³Аспирант Башкирского государственного университета. Уфа, Россия

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОТРАЖЕНИЯ ИНТЕГРАЦИОННЫХ
ПРОЦЕССОВ В ФОРМИРОВАНИИ ДИАЛЕКТНЫХ СИСТЕМ
БЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ
(аспекты составления диалектологического атласа Урало-Поволжья, Казахстана и
Сибири)**

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы отражения интеграционных процессов в формировании диалектных систем близкородственных языков (аспекты составления диалектологического атласа Урало-поволжья, Казахстана и Сибири).

Ключевые слова: этногенетические и языковые процессы

А. Г. Шайхулов¹, З. Ф. Шайхисламова², В. Н. Асмондьяров³

¹Филология ғылымдарының докторы, Башқұрт мемлекеттік университетінің профессоры. Уфа қаласы, Ресей

²Филология ғылымдарының кандидаты, Башқұрт мемлекеттік университетінің доценті.
Уфа қаласы, Ресей

³Башқұрт мемлекеттік университетінің аспиранты
Уфа қаласы, Ресей

**ТУЫС ТІЛДЕРДІҢ ДИАЛЕКТІЛІК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ КӨРІНІСІ
(Орал-Балтық, Қазақстан мен Сібір атласының диалектілік ерекшеліктерінің
негізінде)**

Аннотация. Мақалада туыс тілдердің диалектілік жүйесін қалыптастырудағы интеграциялық процестердің көрінісі өзекті мәселе ретінде қарастырылады (Орал-Балтық, Қазақстан мен Сібір атласының диалектілік ерекшеліктерінің негізінде).

Тірек сөздер: этногенетикалық және тілдік процестер.

A. G. Shaikhulov¹, Z. F. Shaikhislamov², V. N. Asmondyarov³

¹Doctor of Philology, Professor of Bashkir State University. Ufa, Russia

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Bashkir State University
Ufa, Russia

³Postgraduate student of Bashkir State University. Ufa, Russia

**ACTUAL PROBLEMS OF REFLECTION OF INTEGRATION PROCESSES
IN THE FORMATION OF DIALECT SYSTEMS OF CLOSELY RELATED
LANGUAGES**

**(Aspects of drawing up the dialectological atlas of the Ural-Volga region, Kazakhstan
and Siberia)**

Annotation. This article is dedicated to the actual problems of reflection of integration processes in the formation of dialect systems of closely related languages (aspects of drawing up the dialectological atlas of the Ural-Volga region, Kazakhstan and Siberia)

Keywords: ethnogenetic and language processes

Вторая половина XX столетия ознаменовалась в истории лингвистики известным возрастанием интереса к этногенетическим и нострагическим исследованиям в области индоевропейского, финно-угорского и тюркского языкознания. (В.В.Иванов, И.Эрдейи, Д.Е.Казанцев, В.И.Льпкин, Н.Х.Ишбулатов, Н.Б.Курганова, Л.Т.Махмутова, Дж. Г.Киекбаев, Р.Г.Кузеев, Т.М.Гарипов, М.Р.Федотов, А.Г.Каримуллин, Р.Г.Ахметьянов, А.Т.Кайдаров, Ж.К.Туймебаев, Е.З.Кажобеков, Н.И.Егоров, Э.Ф.Ишбердин, А.Г.Шайхулов и др.).

Народы Урало-Поволжья (данную группу иногда называют народами Поволжья или народами Волго-Камья и т.д.) включают в свой состав три автохтонного происхождения финно-угорских (марийцы, мордва, удмурты), три тюркских (татары, чувашы, башкиры) народа, а также чересполосное с ними расселенное русское поселение. В пределах расселения этих народов очерчивается, конечно, достаточно приблизительно, территория, представляющая собой в нашем определении как Волго-Камско-Уральский историко-лингвистический регион. Наше определение терминологически и по содержанию несколько отличается от подобных определений, существующих в специальной литературе некоторой своей расширенностью в плане географической территориальности [Кузеев Р.Г. 1987:5; Пименов В.В. 1979:12].

Этногенетические и языковые процессы, происходившие на указанной территории с древнейших времен до настоящего, сыграли, как известно, и продолжают иметь существенное значение как для развития самого региона, так и для эпигенетических контактов между соседними странами и народами, проживающими на обширных пространствах Евразии [Мухамедьяров Ш.Ф., 1980:11].

Исследования член-корреспондента АН СССР Б.А.Серебренникова показывают, что в районе Волго-Камья существует некое подобие языкового союза. Финноугорские, и тюркские языки Волго-Камья удмуртский, марийский, чувашский, татарский и башкирский – связаны рядом характерных общих черт, проявляющихся в различных сферах. Здесь же он отмечает, что совершенно неисследованной остается лексика языков Волго – Камья [Серебренников Б.А., 1972:15].

Одной из методологических установок, которой придерживается автор, является концепция, выдвинутая в последнее время в языковедческой науке известным теоретиком Г.А.Климовым, который, в частности, устанавливает, что интенсивное вовлечение в орбиту исследования широкого круга разнотипных языков позволили увидеть такие структуры, в которых определенные принципы организации лексической системы представляются весьма прозрачными. Более того, исходя из общетеоретического положения о первичности в слове лексического и вторичности грамматического, вытекающего из того обстоятельства, что только лексика более или менее непосредственным образом связана с передаваемым в языке содержанием, естественно предположить, что именно в плане лексики лежат фундаментальные черты языковой структуры, обуславливающие собой максимально широкую совокупность более частных признаков – координат других уровней [Климов Г.А. 1976:4].

Таким образом, соблюдая конструктивный подход в этнолингвистических исследованиях, в нашем случае – для семантической реконструкции вначале общетюркского (а в перспективе – и финно-угорского) пластов в лексических системах тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона, мы считаем, опираясь на идею, изложенную известным отечественным тюркологом, член-корреспондентом РАН профессором Э.Р.Тенишевым, что целесообразным исходить первоначально из родства алтайских, пусть еще не доказанным окончательно, языков, и сохранить при этом идею глубокой перспективы [Тенишев. Э.Р., 1972:16].

Прежде чем перейти к рассмотрению некоторых лингвистических вопросов, выдвинутых в статье, для более полного осмысления происшедших этногенетических контактов, что в свою очередь даст широкую возможность для их соотнесения не только с языковыми данными, следует вкратце остановиться на некоторых исторических моментах, которые явились, на наш взгляд, одним из существенных причин для смешения и взаимной интерференции не только языков, но и этносов, проживавших издревле в указанном регионе.

В частности, переселение болгар и образование раннефеодального государства – Волжской Булгарии (V-XIV вв.), подчинившей себе многие аборигенные этнические группы, очевидно, существенно изменило этнолингвистическую и этнокультурную ситуацию в Волго-Камско-Уральском регионе и прилегающих к нему областях. Как утверждают некоторые исследователи, что именно с этого момента участие тюркского элемента стало постоянным фактором в языке и культуре местного края, а экономическое и культурное воздействие болгар затрагивало не только черемисов, мордву, буртасов, мерю, мурому, мешеру, но даже весьма далекие этносы весь, пермь, югру. Правда, болгарское влияние, как отмечает В.В.Пименов, в меньшей мере распространялось на Южное Приуралье, где обитали предки башкир [Пименов В.В. 1979:12].

Конец I – начало II тысячелетия было ознаменовано появлением третьего этнического элемента, сыгравшего в дальнейшем весьма важную роль в этнокультурной и этноязыковой истории Волго-Камско-Уральского региона – славянского. Славянская (позднерусская) колонизация Поволжья и Приуралья создала еще одно направление этнокультурных и этноязыковых взаимодействий, которому предстояло в будущем стать одним из наиболее существенных и которое не прервалось даже в результате разорения Поволжья ордами Чингисхана и Батые в начале XIII века.

В золотоордынский период в Поволжье расселились новые значительные группы тюрков (кыпчакская ветвь), которые, в большей или меньшей мере смешиваясь с булгарами и финнами, приняли участие в формировании чувашей и татар. Несколько позднее, по утверждению Пименова В.В., оформилась этническая территория удмуртов, однако, видимо, уже к рубежу XV-XVI вв. этнический состав населения края приобрел близкий к современному вид [Пименов В.В. 1979:12].

Такая пестрая и разноколоритная этническая и языковая ситуация в истории тюркских, финно-угорских и славянских народов региона не могла, естественно, не отразиться в их лексической структуре.

Проблема, выдвинутая в докладе, в конечном итоге сводится к тому, чтобы предложить такой, более или менее универсальный, подход в изучении лексических структур, который должен быть методологически обоснован и удобен практически для соотнесения апеллятивных единиц указанных языков региона. Одним из таких реальных путей автор считает системный и когнитивный подход. Такая пестрая и разноколоритная этническая и языковая ситуация в истории тюркских, финноугорских и славянских народов региона не могла, естественно, не отразиться в их лексической структуре, нашедшие в лингвистической науке последних лет широкое применение. В то же время, однако, мы считаем, что попытки системного изучения лексики, несмотря на отдельные достигнутые успехи,

ведутся с методологической позиции несколько несконцентрированно, т.е. без целенаправленной увязки отдельных теоретических концепций, которые выдвинуты в отечественном языкознании в области проблем классификации языков мира и ностратики.

Такое положение, естественно, не может быть теоретической предпосылкой для скоррелирования, соотнесения выводов различных когнитивных (а не лексико-семантических) группировок не только в рамках таксономического типа, но и в объеме нескольких языковых семей.

При этом считаем необходимым отметить также, что результаты когнитивных классификаций, на наш взгляд, должны быть нацелены в конечном итоге на выявление семасиологических и контенсивно-типологических особенностей лексических структур языков не только таксономического типа, но также и ностратического.

В многочисленных исследованиях, появившихся в последнее десятилетие, вопрос о том, что является ли лексика как структурно системной или асистемной, большинством лингвистов, после продолжительных дебатов, решается в настоящее время положительно [Морковкин В.В. 1976:10].

В основе нашего метода классификации апеллятивных единиц, которая предлагается автором в рамках четырех когнитивных сфер (они даются в следующей логической последовательности, в чем автор склонен усмагривать определенную новизну в плане методологическом): I. Познание (априори). II. Природа. III. Человек. IV. Общество, лежит идея описания универсума языка, выдвинутая в свое время немецкими учеными Р. Халлигом и В. Вартбургом. Как известно, у этих авторов дана иная, трихотомическая классификация в нижеследующей последовательности и формулировке: I. Вселенная. II. Человек. III. Человек и Вселенная [Караулов Ю.Н. 1976:9].

Данную синоптическую схему мы изменили в определенной целенаправленности и последовательности, оправданной методологически, что позволило, как нам кажется, построить довольно универсальную и логически стройную систему для когнитивной классификации апеллятивных единиц исследуемого любого языка, в том числе языкового сообщества Волго-Камско-Уральского лингвистического региона [Шайхулов А.Г., 1979:10].

На основе собранного нами материала лексические (апеллятивные) единицы мы разделили на четыре большие когнитивные сферы в вышеприведенной последовательности. Каждая из указанных групп дифференцируется далее на многочисленные, более мелкие группы и подгруппы, из которых, в связи с ограничением объема статьи, нами приводятся только наиболее значимые.

Отмеченная выше строгая последовательность объясняется как задачами исследователя, так и предварительным характером попытки проникнуть в онтологические аспекты познавательной деятельности человеческого мирозерцания. И миропонимания, суть которых, в известной степени, может приоткрыться в рамках парадигматики когнитивной классификации лексических структур исследуемых языков.

Предлагаемая идеографическая парадигматика когнитивных основ выглядит следующим образом:

I. Познание (априори) 1. Измерения. Единицы измерения. Мера. Количество. Число. Время. Календарь. 2. Пространство. 3. Познавательные процессы.

II. Природа. Органический и неорганический мир. Живая и неживая природа. 1. Явление природы. 2. Земля. 3. Вода. 4. Воздух. 5. Растительный мир (флора). 6. Животный мир (фауна). 7. Животный мир и человек.

III. Человек. 1. Биологические свойства человека. 2. Внешний вид 31 наружность человека. 3. Внутренний мир человека. 4. Быт. Бытовые условия. 5. Семья 1 родственные связи (отношения).

IV. Общество. 1. Экономическая жизнь общества. 2. Народное хозяйство. 3. Общественное производство.

Ниже приводятся некоторые (выборочно) лексические единицы (апеллятивы), имеющиеся как в тюркских, так и в финно-угорских языках и в их диалектных системах, которые рассматриваются в рамках указанных четырех когнитивных сфер. 1. Познание (априори).

Бетен (тат.), бөтөн (башк.), бүтін (казахск.) – целый, весь, целиком.

Ср.: *путьнь (мари.)* к *весь, целый, целиком, быцэсь (удмурт)* – *весь. Бельгы/бельги – мишень.* – в удмуртском языке.

Ср.: *палкы / чув./* – столб на могиле. *Белзу (др.-тюрк.), белгі (казахск.)* – знак, признак, примета. В татарском и башкирском, казахском впрочем как и в других тюркских языках употребляется в этом же смысле.

II. Природа. Растительный мир (флора). Например, названия для хвои: *Блыс (тата.), ыльід (башк.)* – хвоя. Ср.: *лас (чув.), лыс (коми, удмурт), луи (мари), лэвэс (в диалектах хантти), қылқан (казахск.)* и др. Животный мир (фауна). Название для норки: *Шэшке (башк.)* – норка, *һары шәшке (башк.)* – колонок. Ср.: *шапка (чув.), шапка (мари)* – норка, *пакке (финск.)* – норка, *қарақузен (казахск.);*

III. Человек как физико-биологическое существо. Быт. Бытовые условия. *Шуман, суман, шоман, шумэн (в диалектах башк Языка)* – *короб, колода* Ср.: *чуман (коми-зыр)* – *берестяная коробка, чумон (узм.)* – *колода. Согаын/чуман/хант./* – *короб, қорап (казахск.);*

IV. Общество (человек как общественное явление).

Народное (сельское); хозяйство. Название для снопа: *Калтә (тат. и башк.)* – *сноп., бау (казахск.);*

Ср.: *торта (коми-перм.)* – *приспособление для скупивание зерна на току, тұрто (удмурт.)* – *оглобля, тұрта (др. - чув., совр. Чув.)* – *оглобля, тұрто (в диал. чув. языка),* – *оглобля, жетег (казахск.).*

Как указывает известный финно-угровед В.И.Лыткин – что Б. Коллиндер в своей книге «Имел ли уральский язык родственников?»/Упсала, 1965, (на нем. яз.)/ приводит из различных урало-алтайских языков параллели на 69 слов, возводимых к праурало-алтайскому языку [Лыткин В.И., 1967:11].

В заключение отметим некоторые предварительного характера выводы, полученные в процессе системного анализа апеллятивных единиц тюркоязычных и финно-угорских народов Волго-Камско– Уральского региона в рамках когнитивной классификации, что в исследуемых языках лингвистически отличительных черт, гораздо меньше, нежели общих черт присущих почти всем языковым семьям указанного региона, что еще раз подтверждает об их этногенетической близости в далеком прошлом.

Дальнейшие углубленные исследования в области лексики и семантики тюркских и финно-угорских языков позволят более детальнее и шире осветить множество нерешенных проблем, какими являются этнолингвистические проблемы языков и народов Волго-Камско-Уральского региона. Автор считает своим долгом упомянуть, что основы обозначений названий четырех лексико-тематических групп и подгрупп, с соответствующими извинениями и подправками, заимствованы им из указанной работы Р.Халлига и В.Вартбурга, а также из Вопросника Общеславянского лингвистического Атласа (М., 1965).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Асмондьяров В.Н. К проблеме этногенетической интерпретации говоров народов Урало-Поволжья (идеографический аспект) // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова. Т.11. №2. – Якутск, 2014. – С. 92-96.

- [2] Бородина М.А., Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка). – Л., 1979. – С. 92.
- [3] Денисова П.Н. Системность, связанность в лексике и система словарей. // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л. 1976. С. 63-73.
- [4] Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – С. 37-57.
- [5] Климов Г.А. Вопросы континентно-типологического описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976. – С. 123.
- [6] Кузеев Р.Г. Проблемы этнической истории народов Среднего Поволжья и Южного Урала с середины второй половины I тысячелетия н.э. до XVI века. – М., 1987. – С.56.
- [7] Кузеев Р.Г. Кыпчакско-золотоордынский компонент в составе тюркских народов лесостепной Евразии // Культурные традиции этносов Волго-Уральского региона. – Саранск, 1993. – С. 43-61.
- [8] Лыткин В.И. О древнетюркских элементах в лексике пермских языков // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV. – Ижевск, 1967. – С. 131.
- [9] Маковский М.М. Системность и асистемность в языке. Опыт исследования антиномий в лексике и семантике. – 1980. – С. 102.
- [10] Михайловская Н.Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI-XII вв. (Нормативный аспект). – М., 1980. – С. 42-45.
- [11] Морковкин В.В. Смысловое членение универсума и классификация лексики // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – М., 1976. – С. 181-190.
- [12] Пименов В.В. Урало-Поволжская историко-этнографическая область. Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 39-40.
- [13] Саяхова Л.Г., Хасанова Д.М. Учебный тематический словарь русского языка. – Уфа, 1977. – С. 87-90.
- [14] Саяхова Л.Г., Хасанова Д.М. Учебный тематический словарь русского языка («Общество»). – Уфа, 1977. – С. 44-47.
- [15] Серебренников Б.А. О некоторых отличительных признаках Волгокамского языкового союза. Языковые контакты в Башкирии. – Уфа, 1972. – С. 8,16.
- [16] Тенишев Э.Р. К понятию «общетюркское состояние». Советская тюркология. – 1972. №2. – С. 12.
- [17] Фасеев Ф.С. Лексикологический вопросник для составления толкового словаря татарского языка. – Казань, 1958. – С. 84-88.
- [18] Шайхисламова З.Ф. Эмотивы в пословицах и поговорках тюркских и финно-угорских народов // Евразийский гуманитарный форум. Научно-образовательный федеральный журнал. – Уфа, 2014. – С. 93-98.
- [19] Шайхулов А.Г. Лингвокультурологическая картина мира как составляющая истории становления тюркоязычных народов Урало-Поволжья в контексте золотоордынской цивилизации (на материале исторической лексики: аспекты типологических и генетических контактных связей) // А.Г. Шайхулов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2013. – 268 с.
- [20] Шайхулов А.Г. Языки таксономического типа Волго-Камско-Уральского региона и некоторые аспекты системного и континентно-типологического подхода в лингвогеографических исследованиях (на материале апеллятивных, ономастических и диалектальных лексических параллелей). // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Душанбе, 12-15 ноября). – М., 1979. – С. 146-147.

МРНТИ 16.21.55

С.Қ. Құлманов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ІСҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗУ ПӘНІНІҢ ОБЪЕКТІСІ, МАҚСАТ- МІНДЕТТЕРІ, НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ

Аннотация. Мақалада ісқағаздарының ерекше белгілері көрсетіліп, ісқағаздарын жүргізу пәнінің мақсат-міндеттері, объектісі, зерттеу әдістері, негізгі ұғымдары, негізгі қызметтері, басқа ғылымдармен байланысы айқындалады.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, құжат, ісқағаздарын жүргізу, мақсат, міндеті, объекті, ұғым, қызмет, ғылым, байланыс, зерттеу әдісі.

С.К. Кульманов

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, заведующий отделом терминологии,
кандидат филологических наук, доцент
Алматы, Казахстан

ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ, ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ПРЕДМЕТА ‘ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО’

Аннотация. В статье рассматриваются отличительные признаки деловых бумаг, цели и задачи, объект и методы исследования, основные понятия и функции предмета «дело-производство» и его связи с другими отраслями науки.

Ключевые слова: государственный язык, документ, делопроизводство, цель, задача, объект, понятие, функция, наука, связь, метод исследования.

S.K. Kulmanov

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Head of the Department of Terminology,
Candidate of Philology, Associate Professor
Almaty, Kazakhstan

THE OBJECT OF THE STUDY, AIMS AND OBJECTIVES, BASIC CONCEPTS OF THE SUBJECT OF RECORD-KEEPING

Annotation. This article discusses the distinguishing features of the official papers, the goals and objectives, the object and research methods, the basic concepts and functions of the subject of record-keeping and its relationship with other branches of science.

Keywords: national language, document, record-keeping, aims and objectives, object, notion, function, science, relationship, research method.

Мемлекеттік тіл маңызы – Қазақстан Республикасының рәміздері – мемлекеттік Туымен, Мемлекеттік Елтаңбасымен, мемлекеттік Әнұранымен қатар қастерленетін ұғым. Сондықтан еліміздің әрбір азаматы мемлекеттік тілді меңгеріп, осы тілде ауызекі қарым-қатынас жасап қана қоймай, мемлекеттік басқарудың барлық деңгейінде мемлекеттік тілде ресми қарым-қатынас жасауға міндетті.

Азаматтар мен жеке тұлғалар және мемлекеттік органдар арасындағы соттық, іскери және дипломатиялық келіссөздер, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік немесе мемлекеттік емес мекемелер және басқа мемлекеттер арасындағы өндірістік, шаруашылық, заңдық қызмет барысындағы құқықтық және әкімшілік, саяси қызметтер және т.б., яғни бүкіл жазбаша ресми қарым-қатынас құжат түрінде бекітіледі.

Құжат адамзат баласының туғаннан бастап өмірінің соңына дейін қолданатын заңдық күші бар құралы (туу туралы куәлік, мектепті бітіргендігі жөніндегі аттестат, жеке куәлік, төлқұжат, әскери билет, неке туралы куәлік, зейнеткер куәлігі т.б. және соңында өлу туралы куәлік). Кез келген адам күн сайын әртүрлі қызметтер мен іс-әрекеттер жасау кезінде құжаттармен жұмыс істейді (төлқұжат, студенттік билет, қоғамдық көліктегі жол жүру билеті, дүкеннен тауар сатып алғандағы кассалық чек және т.б.).

«Құжат» термині латын тіліндегі «documentum» сөзінен пайда болған, оның түбірі – «docere» – оқыту, хабарлау. Бұл сөз бастапқыда оқытуда пайдаланылған заттардың атауын білдірген. Материалдық тасымалдағышта жазылған ақпарат ерте замандардан бастап куәлік қызметін атқаратындықтан, бұл термин кейінірек «жазбаша растау» деген мағынада қолданылып, «құжат» термині құқықтық мағынаға ие болды.

Құжат, яғни ісқағаздары – ақпарат пен материалдық (заттық) тасымалдағыштың бірлігінен тұратын күрделі объект. Кез келген объекті сияқты ісқағаздарының да көптеген ерекше белгілері болады. Олардың ішіндегі маңыздылары мыналар:

- 1) ісқағаздарының атрибутивтілігі: ажырамас бөліктерінің (реквизиттерінің) болуы;
- 2) ісқағаздарының екіжақты табиғаты болады: мазмұны (рухани мәні: ой, идея) және нысаны (ақпаратты бекіту мен таратуға қызмет ететін материалдық, заттық нысан);
- 3) ісқағаздарының құрылымдылығы: элементтерінің өзара тығыз байланыста болуы, кез келген құжаттың белгілі бір құрылымы, элементтерінің тізбекті және өзара байланыста орналасуы (реквизиттер – алғы сөз, кіріспе бөлім, негізгі мәтін, қосымша көрсеткіштер, қосымша);
- 4) заңдық күші: ресми ісқағаздарының қолданыстағы заңнамамен, құжатты шығарған органның құзыретімен және оны рәсімдеудің белгіленген ретімен айқындалатын қасиеті;
- 5) төлнұсқалық (оригинальность): тиісті лауазымды тұлғалар қол қойған және мөрмен расталған ісқағаздары (беловик) төлнұсқа болып табылады;
- 6) түпнұсқалық: авторы, жасалған уақыты мен орны ісқағаздарының өзінде көрсетілетін немесе басқа жолмен анықталған мәліметтер оның дәйектілігін растайды;
- 7) көшірме: түпнұсқа ісқағаздарын және оның сыртқы белгілерін толықтай немесе бір бөлігін қайталайтын, заңдық күші жоқ құжат;
- 8) мағыналық (семантикалық) мазмұнының болуы: ісқағаздарының мағынасын, мазмұнын беретін тізбекті таңбалардың жиынтығы (хабар) оның міндетті белгісі болып табылады;
- 9) ісқағаздарының ұзақ уақыт сақталуын қамтамасыз ететін тұрақты заттық нысанының болуы: бірнеше дүркін (ұзақ уақыт) пайдалану және ақпаратты кеңістік пен уақытта орын ауыстыру мүмкіндігі;
- 10) әлеуметтік қатысымда (коммуникацияда) пайдалануға арналғандығы: іс-қағаздары адамның қатысымдық мақсатта арнайы жасаған ақпарат тасымалдағышы болғандықтан, кеңістік пен уақытта ақпаратты сақтау мен таратуға арналған дереккөздер құжаттық мәртебеге ие болады;
- 11) хабардың аяқталғандығы: толықтай аяқталмаған хабар толыққанды іс-қағаздары бола алмайды.

Бұл аталған белгілер ісқағаздарының жалпы қасиеттеріне қатысты болса, құжаттық ақпараттың басқа ақпарат түрлерінен ерекшеленетін бірқатар өзіндік қасиеттері болады. Олар:

- 1) шұғылдылық және ретроспективтілік: яғни құжаттық ақпарат атрибутивтілік және функционалдылық қасиетке ие;
 - 2) ақпарат тасымалдағыштар ескіруі және бүлінуі мүмкін, сондықтан құжаттық ақпараттың орнықсыздық (бренность) қасиеті де болады;
 - 3) ақпараттың көбею мүмкіндігі: ақпаратты бір тасымалдағыштан екіншісіне жеткізу оның таралу (трансляциялану) қасиетін көрсетеді;
 - 4) көбеюдің нәтижесінде ақпарат мультипликативтілік қасиет иеленеді, яғни бір ғана ақпаратты әртүрлі тасымалдағыштарда сақтауға болады;
 - 5) шашырау (таралу): материалдық тасымалдағышқа енгізілген және субъектіден алшақтаған ақпарат әлеуметтік уақыт пен кеңістікте қозғалысқа түседі;
 - 6) дискреттілік, яғни ақпарат бөлшектерінің таралу, сақталу және пайдалану мүмкіндігі тығыз байланысты болады;
 - 7) құндылығы, яғни, әдетте, ақпараттың өзіндік мақсатты арналымына сәйкестігінен көрінетін тұтынушылық маңыздылығы. Мысалы, найзағай болуы туралы хабардың маңыздылығы (пайдалылығы, құндылығы) даладағы жалғыз жолаушы үшін, қалалық үйбике үшін, шахтада жұмыс істейтін кенші үшін әртүрлі ақпараттың пайдалылығы оның белгілі бір нақты жағдайдағы құндылығы болып табылады;
 - 8) толықтық: ақпараттың толықтығы, әдетте, қажетті және алынған ақпараттың арасындағы оңтайлы қатынас ретінде анықталады. Ақпараттың толықтығы мен артықтығын ажырата білу керек. Артық ақпарат – қайталанатын ақпарат, ол тұтынушының уақытын алады, басқарудың тиімділігіне теріс әсер етеді;
 - 9) әлеуметтігі, яғни субъективтілік элементінің болуы. Ісқағаздарын қандай да бір деректерді өзінің қалауы бойынша іріктейтін, оларды белгілі бір түрде орналастырып, талдайтын, түсіндіретін және т.б. адам жасайды, сонымен қатар реципиент құжаттық ақпаратты субъективті түрде қабылдайды;
 - 10) дәйектілік: ақпараттың бұл қасиеті ісқағаздарының толықтығымен және субъективтілігімен байланысты;
 - 11) жаңалығы: уақыт өте келе, тіпті ең пайдалы ақпараттың өзі ескіретіндіктен, бұл да ісқағаздарының маңызды қасиеттерінің біріне жатады. Жаңалық ұғымы салыстырмалы нәрсе. Бір ғана ақпарат қолданылу уақыты мен кеңістігіне қарай өзінің жаңалық қасиетін жоғалтып, өткен оқиғаны реконструкциялау кезінде, яғни ісқағаздарының тарихи дереккөз ретіндегі қызметін іске асыру барысында ғана маңызды болуы мүмкін;
 - 12) уақытылылық (своевременность): яғни тұтынушының сұрағуларына қажетті уақыт сәтіне сәйкес болу қасиеті;
 - 13) қолжетімділік: яғни тұтынушының алу мүмкіндігі;
 - 14) қорғалғандық: бөгде адамдар тарапынан рұқсат етілмеген қатынауға қол жеткізудің және өзгертудің, бұрмалаудың мүмкін еместігі;
 - 15) эргономдылығы: яғни нақты тұтынушыға арналған ақпарат көлемі нысанының оңтайлылығы;
 - 16) барабарлық (белгілілігі), яғни ісқағаздарында бейнеленген деректердің, оқиғалардың, көрсеткіштердің сол объектінің немесе құбылыстың өзіне, сондай-ақ нақты ісқағазының міндетіне сәйкестігі [1, 7-14].
- Адамзат баласының құжаттарды жасау, оларды қолдану мен сақтау барысындағы іс-әрекеттері белгілі бір заңдылықтар мен ережелерге негізделген ісқағаздарын жүргізу практикасының, құжаттармен жұмыс істеу дағдылары мен дәстүрлерінің қалыптасуына альп келді. Осындай практикалық тәсілдер жалпыланып, талданып, ресми заңнамалық және нормативтік актілерде бекітіліп, міндетті ережелер мен нормаларға айнала бастады. Нәтижесінде «құжаттану» атты ғылым, тіл білімі саласында «ісқағаздарын жүргізу» пәні пайда болды.

Ісқағаздарын жүргізу пәнінің пайда болуы «практикалық» құжаттанумен, яғни құжаттармен жұмыс істеу ережелерін және практикада, ісқағаздарын жүргізу үдерісінде, қолданбалы салада құжаттардың өзіне қойылатын талаптарды жасаумен байланысты.

Практикалық ісқағаздарын жүргізу пәні палеография (жазудың дамуы, ескі қолжазбалар туралы ғылым) мен дипломатиканың (құқықтық актілердің нысаны мен мазмұнын зерттейтін ғылым) пайда болуымен байланысты туындады.

Ісқағаздарын жүргізу пәні – құжаттауды қамтамасыз ететін және құжаттармен жұмыс істеуді ұйымдастыратын, яғни құжаттар жасалған сәттен бастап, олар жойылғанға немесе архивке сақтауға берілгенге дейінгі бүкіл үдерісті қарастыратын сала. Сонымен қатар ісқағаздарын жүргізу пәніне төмендегідей де анықтамалар беріледі: бір жағынан, мемлекеттің қызмет етуін жетілдіруге, екінші жағынан, қоғамды ретроспективті құжаттық ақпаратпен қамтамасыз ету міндеттерін шешуге қатысағын ғылыми пәннің бірі [2, 11-12], *мемлекеттік стандарттарға сәйкес құжаттар мен ісқағаздарын жасау және солармен жұмыс жүргізуді ұйымдастыру, атап айтқанда, құжаттардың жүру барысына, іздестіруге және сақтауға жағдай жасау қызметі* [3, 17-18]. Ісқағаздарын жүргізу пәніне берілген басқа да анықтамалардың мазмұны осы сияқты және бір-бірінен айтарлықтай ерекшелене қоймайды.

Ісқағаздарын жүргізу пәні – тіл білімінің қазіргі заманғы құжаттық қатысымның тілдік ерекшеліктерін, таңбалық құралдардың құрамын, құжаттық мәтіндерді жасау заңдылықтарын зерттейтін бөлімі. Оның *мақсаты* – құжаттар мәтіндеріне лингвистикалық, тарихи, мәдениеттанымдық, әлеуметтанымдық талдау жасау дағдыларын қалыптастыру, коммуникативтік міндеттерге байланысты құжаттар мәтіндерін жасау мен түзетудің қазіргі заманғы технологияларын оқыту.

Ісқағаздарын жүргізу пәнінің *міндеттері*:

- ісқағаздарының стандарттар талаптарына сәйкес ресімделуін зерттеу;
- ісқағаздарын жүргізу барысына жағдай жасау (құжаттарды тіркеуді ұйымдастыру, ісқағаздарын жүргізу барысын және олардың орындалу мерзімдерін бақылау);
- орындалған құжаттарды іздестіруге жағдай жасау (ісқағаздарының номенклатурасына сәйкес құжаттар қалыптастыру);
- ісқағаздарын сақтауға жағдай туғызу;
- іскери хаттар мәтіндерін түзудің дәстүрлі қағидағтарымен және оларды өзгертудің заманауи үрдістерімен таныстыру;
- ісқағаздары тілінің ерекшелігін (сөздердің лексикалық және грамматикалық тіркесімділігін, стандартталуын, аударылуын, тұрақты сөз орамдарының және іскери жазбаша тілдің қолданылу ережелерін, құжаттың мазмұнына сәйкес тілдік құралдарды іріктеу қағидағтарын, терминологияны қалыптастыру және т.б.) зерттеу;
- құжаттарды жасау мен редакциялаудың кәсіби дағдыларын қалыптастыру;
- ресми-іскери стильдің қалыптасу заңдылықтары және оны жетілдіру мүмкіндіктерін зерделеу;
- құжат жасау мен ресімдеудің ережелерін қарастыру [1, 3].

Ісқағаздарын жүргізу пәнінің *объектісі* қоғамдағы барлық ісқағаздарының жиынтығы, яғни ісқағаздарының барлық түрлері, жанрлары мен нысандары болып табылады. Сондықтан бұл пәннің қарастыратын мәселелері өте ауқымды. Олардың негізгілері: ісқағаздарының пайда болу заңдылықтары, олардың жасалу әдістері, қызметтері, қасиеттері, құрылымы, құжатайналымын ұйымдастыру қағидағтары, қоғамдағы құжаттық үдерістерді жетілдіру жолдары.

Ісқағаздарын жүргізуде барынша жиі қолданылатын *негізгі ұғымдарға* «Ісқағаздарын жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар» 1037-2001 Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Стандартына сәйкес төмендегілер жағады:

Құжаттың сыртқы белгілері – құжаттың көлемі мен пішімін, ақпарат жеткізушіні, жазу түрін, рәсімдеу құрамын көрсететін белгілер;

Жазба құжат түрі – мазмұны мен мақсаттық белгілері бойынша құжаттама жүйесіне жатқызылатын жазба құжат;

Ресми құжат – заңды немесе жеке тұлға дайындаған, бекітілген тәртіппен куәландырылған және ресімделген құжат;

Қызметтік құжат – ұйымның күнделікті қызметінде пайдаланылатын ресми құжат;

Жазба құжат – ақпаратты жазудың кез-келген түрімен түсірілген мәтіндік құжат;

Қолжазба құжат – жазу белгілері қолмен түсірілген жазба құжат;

Таза құжат – мәтіні алғашқы құжаттан көшірілген немесе түзетусіз жазылған қолжазба немесе машинкалық жазба құжат;

Құжаттың бастапқы жазбасы – автордың не редактордың өз мәтінімен жұмысын көрсететін қолжазба немесе машинкалық жазба құжат;

Түпнұсқа құжат – автор жөніндегі мәлімет, уақыты мен жасалу орны құжаттың өзінде сақталатын немесе басқа жолмен табылған, оның шығу тегіне шек келтірмейтін құжат;

Құжаттың түпнұсқасы – ресми құжаттың алғашқы немесе жалғыз нұсқасы;

Телқұжат – құжаттың түпнұсқасының заңды күші бар қайталанған нұсқасы;

Құжат көшірмесі – түпнұсқа құжаттағы ақпаратты түгелдей және оның сыртқы белгілерін немесе заңды күші жоқ бөлігін көшірмейтін құжат;

Құжаттың куәландырылған көшірмесі – заңдық күш беретін, белгіленген тәртіпке сай қажетті деректемелер қойылатын құжат көшірмесі;

Мұрағаттық құжат – қоғам үшін маңыздылығына байланысты сақталып тұрған немесе сақтауға жататын, сонымен қатар, оның иесі үшін де құнды болып табылатын құжат;

Жеке құрам бойынша құжаттар – жұмыскерлердің еңбек қызметін растайтын құжаттар мен оларды зейнеткерлік қамтамасыз етуге ақша аудару жөніндегі мәліметтер кешені;

Жеке тектік құжат (жеке құжат) – жеке тұлғаның негізгі қызметінен немесе қоғамдық міндеттерінен тыс жинақталған құжат;

Құжаттау – құжаттарды жасау;

Құжаттау тәртібі – құжаттау тәртібін белгілейтін талаптар мен нормалар, қалыптар;

Құжаттау жүйесі – шығу тегі, саласы, түрі, қызмет ету аясы, оларды рәсімдеуге бір-біріне талап белгілері бойынша өзара байланысты құжаттар жиынтығы;

Іс жүргізу: басқаруды құжаттамамен қамтамасыз ету – құжаттау мен жұмысты құжаттамалау және ұйымдастыруды қамтамасыз ететін заңды тұлғалар әрекетінің қызмет ету аясы;

Құжат формасы – белгілі бір ретпен орналастырылған деректемелер жиынтығы;

Құжат деректемесі – белгілі бір құжат түріне тән міндетті элемент;

Құжаттың тұрақты деректемесі – құжат бланкісін жасау кезінде қойылатын деректеме;

Құжаттың ауыспалы деректемесі – бланкіні толтыру кезінде қойылатын деректеме;

Белгі-деректеме – құжатқа алынып отырған объектінің сапалық сипатын білдіретін көрсеткіш деректеме;

Негіз-деректеме – құжатқа алынып отырған объектінің сандық (мөлшерлік) сипатын білдіретін көрсеткіш деректеме;

Құжаттағы көрсеткіш – белгі-деректеме мен негіз-деректеменің жиынтығы;

Құжат бланкісі (бланкі) – тұрақты деректемелер салынған ақпарат негізі;

Құжат деректемелерінің орналасу схемасы – белгілі бір қалыптағы құжат формасының құрылымдық үлгісі. Мұнда деректемелерді жазуға өзіне тән арнайы орындар белгіленеді [4]. Бұл аталған ұғымдар – ісқағаздарын жүргізу мен мұрағаттар ісінде жиі қолданылатын терминдер. Ал жалпы ісқағаздарын жүргізу пәнінде қолданылатын ұғымдар мен терминдердің саны мен түрлері бұлармен ғана шектелмейді.

Ісқағаздарының қызметін екі топқа бөлуге болады: *жалпы* және *арнаулы*. Құжаттың жалпы, яғни ақпараттық, коммуникативтік, кумулятивтік қызметі оның барлық түрлеріне тән. Ал арнаулы қызмет барлық құжаттарға емес, қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне сәйкес анықталатын құжаттардың белгілі бір түрлері мен типтеріне ғана тән болады.

Ісқағаздарының *жалпы қызметіне* мыналарды жатқызуға болады:

1) *әлеуметтік қызмет* көптеген құжаттарға тән, өйткені олар тұтас қоғамның да, оның жекелеген мүшелерінің де қажеттіліктерін өтеу үшін жасалады;

2) *ақпараттық қызмет* – ісқағаздарының ақпаратты жазып алу, сақтау және тарату құралы ретіндегі қызметі;

3) *қатысымдық (коммуникациялық) қызмет* – ісқағаздарының қоғамдық құрылымдар мен жеке адамдар арасында байланыс (ақпарат тарату, алмасу, қарым-қатынас жасау) құралы ретіндегі қызметі;

4) *мәдени қызмет* – ісқағаздарының қоғам мәдениетінің дамуына ықпал ету, мәдени дәстүрді бекіту мен тарату және қоғамда қабылданған құндылықтар, эстетикалық нормалар жүйесін меңгерту құралы болу қызметі.

Ісқағаздарының *арнайы қызметтеріне* мыналар жатады:

1) *құқықтық қызмет* – ісқағаздары қоғамдағы құқықтық нормалар мен құқықтық қарым-қатынастарды бекіту және өзгерту құралы ретінде қызмет етеді;

2) *дәрістік қызмет* – ісқағаздарының жинақталған әлеуметтік тәжірибелерді ой елегінен өткізе отырып, бұл жөніндегі білім қазынасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге көмек беру, тұлғаның қалыптасу процесіне қатысу қызметі;

3) *танымдық қызмет* – ісқағаздарының ой елегінен өткізіліп жазылған мәтін негізінде шындықтың неғұрлым ауқымды, абстрактылы, теориялық үлгісін жасауға мүмкіндік беру қызметі;

4) *басқарушылық қызмет* – ісқағаздарының қоғам мүшелерінің ұжымдық қызметін мейлінше тиімді ұйымдастыру мақсатына сәйкес жоспарлау, үйлестіру және реттеу қызметі;

5) *саяси қызмет* – ісқағаздарының мемлекеттік билік пен мемлекеттік басқару органдарының саясатын жүргізу қызметі;

6) *идеологиялық қызмет* – ісқағаздарының адам баласының діни, адамгершілік, эстетикалық, философиялық және басқа да идеялар мен көзқарастарын жеткізу қызметі;

7) *мемориальдық қызмет* – ісқағаздарының қоғамның, ондағы жекелеген құрылымдардың дамуы туралы және дербес тұлғалар жайлы тарихи дереккөзі ретіндегі қызметі;

8) *есептік қызмет* ақпараттың сапалық қасиетін емес, шаруашылық, демографиялық және басқа да әлеуметтік үдерістермен байланысты ақпараттың сандық сипатын білдіреді;

9) *эстетикалық қызмет* – ісқағаздарының болмысты образды-көркем игеру нәтижелерін, жинақтап қорытылған эстетикалық тәжірибелерді сақтау және тарату қызметі;

10) *танымдық* немесе *когнитивтік қызмет* – ісқағаздарының табиғат пен қоғамдағы үдерістер мен құбылыстарды зерттеу үшін білім алу мен тарату құралы болу қызметі;

11) *кумулятивті* қызмет – ісқағаздарының ақпаратты қазіргі және кейінгі ұрпаққа сақтау мақсатында жинақтау, шоғырландыру және реттеу қызметі;

12) *релаксациялық* (ойын-сауықтық, компенсаторлық) *қызмет* – ісқағаздарының эмоциялық шиеленісті көздеген дәрежеге дейін азайту қызметі;

14) *гедоникалық қызмет* – ісқағаздарының демалыс, ойын-сауық, бос уақытты тиімді пайдалану құралы болу қызметі;

12) *тарихи дереккөз қызметі* – ісқағаздарының қандай да бір мәселені зерттейтін тарихшы үшін дереккөз ретінде қызмет етуі [2, 15-27]. Демек, ісқағаздарының атқаратын негізгі қызметтерін қарастыра келе, кез келген ісқағазының көпқызметті екендігін аңғарамыз.

Ісқағаздарын жүргізу пәні қоғам туралы көптеген ғылымдармен өзара тығыз байланысты. Ең алдымен ісқағаздарын жүргізу *тарих* ғылымымен өте тығыз байланысты.

Өйткені ісқағаздарын жүргізу пәнінің мақсаты мен зерттеу объектісі құжаттың тарихи даму үдерісі болып табылады. Сондай-ақ ісқағаздарын жүргізу мен *кітаптану* ғылымының арасында да ортақтық мол. Ісқағаздарын жүргізу пәні мен *құқықтанудың* өзара байланыста болуы заңдылық саналады. Тіпті ісқағаздарын жүргізу пәнінің *экономика* ғылымдарымен байланысы да бар деуге болады. Ісқағаздарында басқару қызметі және оны ұйымдастыру мәселелері тікелей бейнеленетіндіктен, ісқағаздарын жүргізу пәнінің *басқару теориясымен, менеджментпен* де байланысы мығым. Ісқағаздарын жүргізу пәні *басқару социологиясы, басқару психологиясы және іскери қатынас* сияқты қолданбалы салалармен де тығыз байланысты. Ісқағаздарын жүргізу пәнінің *информатика* ғылымдары – *әлеуметтік информатика, есептеуіш техника және бағдарламалау, ақпараттық қауіпсіздік* және т.б. салаларымен байланысын да ерекше атап өту керек. Осы ғылымдармен бірге ғана ісқағаздарын жүргізу пәні қазіргі кезеңде құжатталған ақпаратты өндіру, тарату, тұтыну, сақтау сияқты теориялық және қолданбалы мәселелерді тиімді шеше алады.

Ісқағаздары қоғамның кез келген саласында маңызды қызметтер атқарады. Мысалы, а) *басқару саласында*: 1) ақпарат тасымалдау; 2) басқарушылық шешімдерді белгілеу мен тарату; ә) *экономика саласында* кәсіпорындар мен мекемелердің қызметін бейнелейтін құжаттарсыз болашаққа жоспар құру да, ағымдағы жоспарларды іске асыру да, шаруашылық қызметке талдау жүргізу де мүмкін емес. Кәсіпорын ішіндегі шаруашылық үдерістердің барлық сағысы – жабдықтау, өнім шығару, өткізу, еңбекке ақы төлеу және т.б. құжатталуға тиіс; б) *әлеуметтік үдерістерді реттеуде* қызметкердің еңбек қызметін бейнелейтін және зейнетақы төлеу үшін еңбек өтілін растайтын және т.б. кадр бойынша (жеке құрам) ісқағаздары айтарлықтай мәнге ие; в) *ғылым мен техника, индустрия саласында*: өндірістік үдерістерді басқару жөніндегі ісқағаздары (ғылыми-техникалық құжаттама) ғылыми-зерттеу мәселелерін шешуде, жана ғимараттар мен құрылыстар салуда, өнеркәсіптік өндіріс бұйымдарын дайындау ісінде қолданылады [2, 7-9].

Ісқағаздары архивтану, дереккөзтану, ақпараттық пәндер, құқықтық, тарихи ғылымдар, бухгалтерлік есеп, статистика және т.б. көптеген ғылымдардың да зерттеу объектісі болып табылады. Мысалы, құжат – заңгер үшін құжат бір нәрсенің дәлелі, айғағы, тарихшы үшін – тарихи дереккөз, басқару саласының маманы үшін басқарушылық шешімдерді белгілеу мен таратудың құралы.

Әртүрлі теориялық ғылыми және қолданбалы пәндерде ғылымның барлығы немесе көпшілігі қолданатын жүйелеу әдісі, модельдеу әдісі, функционалдық әдіс, талдау, синтездеу, салыстыру, жіктеу, жалпылау және т.б. тәсілдері, ал ісқағаздарын жүргізу ғылымында *құжаттарды біріздендіру және стандарттау; формулярлық талдау әдісі, құжаттардың құндылығын сараптау әдісі* сияқты арнаулы тәсілдер қолданылады. Ісқағаздарын жүргізу пәнінде қолданбалы лингвистиканың – ең алдымен *ісқағаздары мәтіндерін біріздендіру, тілдік бірліктерді стандарттау* сияқты жетістіктері кеңінен пайдаланылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Лингвистические основы делопроизводства: конспект лекций / Авт.-сост. Т.П. Слесарева. Витебск : УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2012. 50 с.
- [2] Гваева И.В. Делопроизводство: курс лекций // И.В. Гваева, А.А. Тепляков. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2009. 231 с.
- [3] Ісқағаздарын жүргізу негіздері: [оқу-қолданбалы құрал]. Н.Ә.Асқаров, Ж.Б.Нәлібаев, Б.Б.Белғара. Алматы, 2007. 241 б.
- [4] ҚР МемСТ 1037-2001 «Ісқағаздарын жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар». 43 б.

Б.Қ. Қасым

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Аннотация. Когнитивті лингвистика ғылымының қазіргі даму кезеңі зерттеушілерге осы мәселелерді заманауи әдістер негізінде қайта қарастыру міндетін қояды, олардың бірі тілдік бірліктерді өзіндік жүйе ретінде зерттеу әдісі болып табылады. Түркі тілдерінде ең дамыған лексикалық-семантикалық топ туыстық атаулардан тұрады, олардың салыстырмалы талдауы осы мақалада талданған. Бұл мақаланың өзектілігі оның түркологиядағы туыстық атаулары функционалды-семантикалық аспектіде зерттелетіндігінде. Тілдік фактілерді зерттеудің ономазиологиялық сипаты түркітанудағы жаңа бағытты білдіретін функционалдық лингвистиканың негізгі, жетекші қағидаты болып табылады. Тіл және оның деңгейлері тұтас жүйе ретінде ұсынылады, оның ішінде туыстық атаулар. Түркі тілдеріндегі туыстық атаулардың функционалды-семантикалық жіктелуі туыстық қатынастардың ең көп таралған мағыналарының генетикалық табиғатын анықтауға мүмкіндік береді. Барлық туыстық атаулар семантикалық құрылымдарда жетекші интеграл болып табылатын “туыстық” семасы негізінде бір лексикалық-семантикалық өріске біріктірілген.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, лексика-семантикалық топ, функционалдық-семантикалық жіктеу.

Б.К. Қасым

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РОДСТВЕННЫХ НАЗВАНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Современный этап развития науки о когнитивной лингвистике ставит перед исследователями задачу – заново рассмотреть эти вопросы на основе современных методов, одним из которых является метод изучения языковых единиц как своеобразной системы. В тюркских языках наиболее развитую лексико-семантическую группу составляют наименования родства, сравнительному анализу которых и посвящается данная статья. Актуальность данной статьи заключается в том, что в ней наименования родства в тюркологии изучаются в функционально-семантическом аспекте. Ономазиологический характер изучения языковых фактов является основным, ведущим принципом функциональной лингвистики, представляющей новое направление в тюркологии.

Язык и его ярусы представляются как целая система, в том числе и наименований родства. Функционально-семантическая классификация наименований родства в тюркских языках даёт возможность определения генетической природы наиболее распространённых значений наименований родства. Все наименования родства объединяются в одно лек-

сико-семантическое поле на основе семы «родства», которая является интегральной, ведущей в семантических структурах.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лексико-семантическая группа, функционально-семантическая классификация.

В.К.Kassym

Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Philology, Professor
Almaty, Kazakhstan

THE FUNCTIONAL-SEMANTIC SYSTEM OF RELATED NAMES IN TURKIC LANGUAGES

Annotation. The current stage of the development of the science of Cognitive Linguistics sets the task for researchers – to re-examine these issues on the basis of modern methods, one of which is the method of studying language units as a peculiar system. In Turkic languages, the most advanced lexical-semantic group consists of names of relationship, and this article is devoted to their comparative analysis. The relevance of this article lies in the fact that it considers names of relationship in Turkology in functional-semantic aspect. The onomasiological character of study of linguistic facts is the main leading principle of Functional Linguistics which represents a new direction in Turkology. A language and its layers are represented as a whole system, including names of relationship. The functional- semantic classification of names of relationship in Turkic languages allows determination of the genetic nature of the most common meanings of names of relationship. All names of relationship are combined into one lexical-semantic field on the basis of the seme “relationship”, which is an integral and leading one in semantic structures.

Keywords: Cognitive Linguistics, lexical-semantic group, functional-semantic classification

Когнитивтік лингвистикада халықтың жалпы рухани өмірін, салт-дәстүрін, өзіндік қасиеттерін, ұлттық дүниетанымын қайта қарастыру ерекше мән-маңызға ие болды. Когнитивтік лингвистика – халықтың тұрмыс-салты мен әдеп-ғұрпы материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы. Қазақ тілінің туыстық атауларға қатысты дәстүрлі этномәдени лексикасын **функционалдысемантикалық** тұрғыдан қарастыра отырып, концептілер аясындағы нақты ұғымдардың мән-мағынасын ашу үшін сөзге қатысты барлық мазмұнды ақпаратты қамтудың қажеттігін анықтау қажет. Сөздің мағынасын және оның алуан түрлі ассоциациялық байланыстарын бейнелейтін денотативті және коннотативті мазмұн. Халықтың мәдени өмірінен хабар ететін туыстық атаулар ерекше таңбалық жүйені құрайды. *Туыстық атау* – этномәдени, лингвомәдени таңба. Мәдени коннотация екі семиотикалық жүйені (тіл мен мәдениет) салыстырып, олардың байланыстарын жүзеге асырады. Коннотациялар сөз мағынасындағы ассоциативтік белгілердің бекітілуі арқылы пайда болады. Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың лингвомәдени сипаты семантикалық маңызға ие болатын белгілі бір әдет-ғұрыпқа, ритуалдарға байланысты болып келеді. Туыстық лексика құрылымында ұлттық ерекшеліктер айқындалады. Олар өз ішіне көптеген лексикалық бірліктердің мағыналарын жинақтайды.

Туыстық – тарихи-этникалық ұғым. Оның қалыптасуы мен дамуы белгілі бір этностың өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен, әдет-ғұрып, салт-санасымен байланысты. Қазақ тіліндегі туыстық қағынастар мен атаулар топ-топқа бөлініп жүйеленеді. Тұрмыс-салт лексикасында туыстық атауларына байланысты күрделі аталымдар көп. Мағына жағынан тануға, талдауға келгенде біріккен сөздер (оның ішінде, кіріккен сөздер) қиынға

түседі. Қазақ ұлты өзінің шыққан тегін, кіндік кесіп, кір жуған атажұртын қастерлеп, *жеті атасын* жадында тұтуды парыз деп санады. «*Жеті атасын білген ұл жеті рулы елді біледі*» деген сөзді салмақтап, қазақ халқы тегін айтпаған болар. «*Қырық рулы еліміз, қарға тамырлы қазқылыз*» деген сөз де ертеден келе жатқан қанағты сөздер. Бұл – қазақтың аралас-құралас, алыс-берісті, құда-жекжат, жамағайын-жұрағатығын аңғартатын көне заманнан жеткен ұғым. Ғалым адамдар арасында қалыптасқан қатынастарды **екі топқа бөліп** (туыстық қатынастар және жақындық қатынастар) қарастыра отырып, туыстықтың өзін ұрпақтың өсіп-өнуіне байланысты *екі бағытта* – «тік бағытта» (ата ұрпағының өсуі – ата жұрт) және «көлденең бағытта» (ана ұрпағының өсіп-өнуі – *нағашы жұрт*) тарап-тады. Яғни туыстыққа байланысты барша атаулар мен тіркестерді «ата өрісі» мен «ана өрісі» шеңберінде топтайды да, оған қайын жұртқа қатысты «құдандалық өрісті» қосып, осы үш негізден тарап-тады. Сөздікте аталған негізгі үш топқа қосымша төртінші топ – «алыс-жақындыққа қатысты атаулар» туралы да баяндалады. Ғалым әрбір туыстық атауға кеңінен тоқтала отырып, олардың бәрінің де өзегінде жатқан уәжділігін тарап-тап айта отырады. Қазақта туыстық қатынастарды өзара сабақтас үш жұртқа бөліп айтады. Біріншісі – адамның әкесі жағынан туысатын *өз жұрты*. Екіншісі – шешесі жағынан туысатын *нағашы жұрты*. Үшіншісі – әйелі, не күйеуі жағынан туысатын *қайын жұрты*. Адамның өз жұртын жеті ұрпаққа тарап-тап айтады.

Ер адамның өзінен тарайтын ұрпақтары: адамның өзінің бел баласы – ұлы мен қызы – ұлдан туған – *немере*, қыздан туған бала – *жиен*. *Немере мен жиеннен туған балалар шөбере және жиенишар*. *Немене (шөпшек) – туажат*. Немере және шөбере сөзімен тіркескен зат атаулары: *немере аға, немере ана, немере іні, немере қарындас, шөбере аға, шөбере қарындас, әке-шеше*.

Туыстық атауларға байланысты тілдегі қалыптасқан күрделі аталымдарының ең үлкен тобын құрайтындар – **тіркесті күрделі аталымдары**. Олар: *нағашы ана, нағашы ата, нағашы іні, нағашы аға: «нағашы»* – балаларына шешесі жағынан туысы». Мысалы, нағашы аға, нағашы ана, нағашы ата, нағашы әже, нағашы жұрт, нағашы қарындас (шешесінің жасы кіші төркін бауырларынан туған қызға айтылатын туыстық атау), нағашы шеше (шешенің анасына ұзатылған қызының баласы тарапынан айтылатын туыстық атау), нағашы іні (шеше баласынан жасы кіші төркін бауырларынан туған ұлға айтылатын туыстық атау) атаулар. Нағашы жеңге (шешенің төркіндері жағындағы жасы үлкен ағаның әйеліне айтылатын туыстық атау), нағашы жезде (шешенің төркіндері жағындағы әпкенің күйеуіне айтылатын атау), немере нағашы аға, немере нағашы ана тәрізді тіркесті күрделі атаулар. Күрделі аталымдарының ендігі бір тобы **қосарлы аталымдар**: *ағайын-туған, туған-туыс, іні-бауыр, жақын-жуық, жақын-жақыбай, жақын-жұрағат, ата-баба, үрім-бұтақ, өрен-жаран, ағайын-аймақ, жекжат-жұрат, құда-жекжат* т.б.

Тұрмыс-салт лексикасында туыстық атауларға байланысты сөздер көп. Л.А.Покровская: «Лексика-семантикалық топтағы атаулар, әсіресе туыстыққа қатысты атаулар қай тілдің болсын негізгі сөздік қорына еңбек», – дейді [1]. Түркі тіліндегі туыстық атаулар Н.П.Дыренкова, К.Мусаев, Н.А.Баскаковтың [2] зерттеу еңбектерінде кездеседі.

Аға: Қазақ тілінің сөздігінде мынадай анықтама берген: «1. *Ағайынды адамдардың жасы жағынан үлкені*. 2. *Жасы үлкен ер адам*». *Аға* сөзі көне замандардан түркі тілдерінің көбінде қолданылып келе жатқан сөз. Бұл сөздің үш түрлі нұсқасы бар: *ага* (қырғ., таг., эзрб., порк., гаг., тілдерінде); *ага*: (қазақ, қырғыз, татар тілдерінде) *ага/ага* – «жасы үлкен ағайын», *Ака*: (ұйғыр, алт., өзбек тілдерінде); қарақалпақтың, хакас, шор тілдерінде *ага/ага/акка* – «ата»; чуваш, саха тілдерінде *агай/акка/агас* – «апа»; түрік пен эзрбайжан тілдерінде *ага/ага* – «мырза» деген сөз [3]. *Аға* сөзі қай тілден енгені белгісіз. Бұл сөздің шығу тегі туралы әртүрлі болжам бар. Мәселен, араб тілінен алынған [Золотницкий, Корнев, Чув.-рус. сл., 133] десе; бұл сөздің моңғол тілінен шығып, кейін түркі және басқа

тілдерге де тарауы мүмкін [Монг.-рус. сл., 1957, 47 б.]. *Аға* сөзінің шығу тарихы жөнінде түрлі болжам бар: *ай* сөзінен, оның «*айқын, жарық, ақшыл, жарқын*» деген мағынасынан шыққан, алғашқы кезде *аға* деп *ақжөңіл, ақ жүрек, мінезі ашық, жарқын* кісіні атаған дейді. Бұны дәлелдеу үшін шағағай тілінде қолданылған *аја, еје* – «кәрі әйел», *ајит* – «құрметті әйел» деген сөздерін келтіреді [Vambery. Etym. Wört, 6]. Келесі пікір *аға* сөзі «ақ» сөзінен шыққан деп есептейді. Мәселен, салыстырма ретінде финн тіл-деріндегі *уко* – шал, *ука* – кемпір деген сөздерді келтіреді де, бастапқы кезде *аға* деп жасы үлкен, шашы ағара бастаған кісіні атаған дейді (Lokotsch, Etym, Wört, 3) [3].

Ағайын: *Ағайынмен* бар, сырлас, Тегін тамақ татырмас (*Жамбыл*). Бұл сөз *аға* және *іні* деген жеке сөздерден құралған. Қазір де *аға-іні* деген қос сөз қазақ тілінде жеке қолданылады. Кейбір түркі тілдерінде (ұйғыр, татар, башқұрт, өзбек) бұл сөз осы толық қолданылып жүрсе, қазақ, қырғыз және қарақалпақ тілдерінде фонетикалық заңға бағынып, аға мен іні сөздері кірігіп, *ағайын* болып өзгеріп кеткен. О баста *аға-іні* «жасы үлкен мен кіші ағайындар» деген мағынаны білдірсе, кейін жалпы *туған-туысқан* мағынасында жұмсалатын болған [4].

Жиен сөзі ескі түрік тілінде *йегін* (жегін) түрінде кездеседі. Бұл сөздің түбірі – *жег* (+*ін*). Яғни, *кел+ін, қай+ын* сөздері сияқты мұнда да *-ін-* жұрнақ. Сонда **жек** сөзі жеке қолданылған ба? Ол – *жегжәт* (жег+жәт) сөзінің **жег** сыңарымен түбірлес: *жег* чуваш тілінде туыс мағынасында жеке-дара қолданылады: (Чувашско-русский словарь. М., 1961. -119 б.) Яғни, *жиен* (жег+ін), *жегжәт* сөзі *жәттан туыс* деген сөз. Тілде жеке сыңары түсініксіз болып кеткен мұндай сөздер көптеп кездеседі. Мысалы: *жаммағайын* дегеннің *жам* бөлшегі жалпы халықтық тілде кездеспегенімен, қайсыбір жергілікті тілде ру, ата мағынасында осы күнге дейін сақталып қалған: *жам/јат* I 1. *сор, соринка*: (көзге *жам түсті* [МК, III, 5]. II: *атау*. [ДТС, 1969: 230 с.]. «*Жағалбайлы бірнеше жамға (ру, атаға) бөлінеді*» [5].

Жекжәт: жама ағайынды, құда-құдандалас адам. Кіріккен сөз мағынасы алыстанқыраған, жәт болуға айналған ағайын дегенге келеді. Мысалы: «Ай көрмесең, *ағайын жәт*, жылы көрмесең, *жәкжәт жәт*» деген халық мәтелі бар. Сөздің бірінші бөлігіндегі «ж» екінші сөздің бас дыбысының әсерімен ұяндаған. Бұл ертеде біріккен көне сөз. Ал екіншісі сыңар «*жәт*» – сын есім, *жәкжәт*, туыстық қатысы жоқ *бөтен, бөгде* адам дегенді білдіреді. Осы күрделі сөздің негізінде: *жәкжәттық, жәкжәт – жәрат, жәкжәт – жәрағат, жәкжәт – күрделі зат аталымдары* пайда болған. «*Жәт*» сөзімен де байланысты бірнеше сөздердің тіркесі жасалған. *Жәт есік, жәтбауырлық, жәтжәрт, жәт жер* т.б. *жәтжәрт* – өз елі емес, бөгде ел. «*Қыз бала – жәтжәртқа жаралған*», «*Жәт елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол*» (Мақал). **Қарынбөле** көне сөз, біріккен түбір. Екі сыңардан тіркескен бұл сөз бір әкенің екі қызынан туған балалар бір-біріне «*қарын-бөле* болып келеді» (Бұл тұқымның қарнынан бөлінген). «*Сұраса келе қарынбөле шығады*» деген халық мәтелі бар: *қарынбөле, немере бөле, қайынбике, қайынсіңлі, қайын-ата, қайынапа* т.б.

Жиенишар: Бұл сыңарлардағы «жиен» күйеуге шыққан қыздың баласы. *Шар* – сөзі түсіндірмелі сөздікте бірнеше мағынада берілген. *Жиен* сөзімен бірігуі де оның «*шұбырған көп із шиыр*». Тек жай ғана бірқыдыру түскен із емес, әбден шимайлап қалған шыпырман ізді – *шар* деген. Демек, *жиенишар жиеннің ізі* деген мағына білдіреді.

Ене. 1. Ана, шеше. *Ене* (ана) көрген тон пішер (Мақал). 2. Ерлі-зайыпты кісілердің бірінің шешесі екіншісіне ене болады. Ұлжан енесіне бағана Абай ұйықтап жатқанда, бар жайды айтып еді (Әуезов); **Ене.** 1. Ерлі-зайыптылардың аналары бір-біріне ене болады. Қынай енесімен бірге тұрады (М. Дүйсенов, Гүлжан). 2. Жан-жануарлардың төлінің аналығы. 3. *Ауыс.* Бала тапқан ана, шеше. ◊ **Кіндік ене.** Жаңа туған жас нәрестенің кіндігін кесуші әйел, кіндік шеше. **Қайын ене.** Әйелдің туған шешесі (еркекке қатысты). **Ене** 1. этн. Ерлі-

зайыптылардың шешелерін білдіретін туыскандық атау. Бұл кісі мына Шолпанның мамасы, менің енем деп таныстырды (Ә.Нұршайықов, Алтын). 3. *көне*. Баланың анасы, шеше. Енеден екеуміз. Бірақ екеуміз екі түстіміз. Запы жат жаралған дегенің болмаса, менен Қамар артық (Д.Әбілев, Ақын). *Кіндік ене* этн. Кіндік шеше (жаңа туған нәрестенің кіндігін кесуші әйел, кіндік шеше). Бір сөз айтсам, балам-ау, күлермісің, Біздікінде аялғып жүрермісің. Баян қыздың күйеуі сен болғанда, *Кіндік енең* мен едім білермісің (Қозы Көрпеш). *Қайын ене* этн. Ер адамның әйелінің шешесі. Сүйеу қарт соңғы қозысын сойып қазан көтертті. *Қайын енесі* де пейілді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Абысын: *абысын-ажсын* моңғол тілінде екеуі де мағыналы сөз. *Абысын* – жена старшего брата по отношению к жене младшего брата, *Ажсын* – жена младшего брата по отношению к жене старшего брата, невестка/ (Моңғ.-рус. словарь).

Абай *ажсын* сөзін кісі аты негізінде қалдырған. «*Ажсыны* жақсы-ақ қызы едім». *Абысын* – о баста тілдегі *ана* және *сіңлі* сөздерінің қосарлана айтылып, бірігуінен жасалған. *Абысын* сөзінің алғашқы бөлігі *ана/ аба/* сөзінің шығу төркіні туралы Э.Севортян этимологиялық сөздікте *сіңлі* XIғ. – *сіңлі* тұлғасында «младшая сестра мужа», яки *қайынсіңлі* мағынасында қолданылады (М.Қашқари. III т. 408 бет). Екі сөздің бірігіп, бір мағынаны білдіріп, тұлғалық ерекшеліктердің түсуін былайша үлгілеуге болады: Мысалы, *Абысын* → *ағайынды кісілерге тұрмысқа шыққан әйелдердің бір-біріне туыстық қатынасы. Қазақтың салт-дәстүрі бойынша олар, күйеулерінің рулас, аталас туыскандарының әйелдерімен де сондай жақындықта болады деп саналған. Абысын-ажсын* → *бірге туған, ағайындас, туысқан адамдардың әйелдерінің күйеулері жағзынан алғанда бір-біріне жақын-жуық болып келе-тін туыстық қатынасы. Бұл сөздің әрқайсысының өзге түркі және моңғол тілдерінде өз алдына жеке-жеке мағыналары бары белгілі. Қалыптасқан дәстүр бойынша қазақта ағаның әйелдерін келіндері «абысын» десе, абысындар қайындарының әйелдерін «ажсын» деп құрметтеген. Аба/ана мағынасында, сіңіл/сіңілі мағынасында, абасыңыл → абасын/-ыл/ → абасын-абысын. Сонымен, тарихи тұрғыдан қарағанда бірі – іні әйелінің ағасының әйеліне қарата, абысын, ал, екінші аға әйелінің інісінің әйеліне қарата / ажсын/ айтылған туыстық атау.*

Қатын//Qatun 1. *госпажа, вельможная дама, женицины знатного происхождения; жена правителя, знатного человека: qatun qatıŋa (материқатун)* [ДТС,1969: 436 с.]. Түрікше: *qatın*, басқа тілде *x* дыбысынан басталады: тағар: *хатын*, өзбек: *хатун*, саха (якут): *хотун*, ұйғыр: *хотун*; Түркі тілдерінде *қ* нұсқасымен айтылады: башқұрт: *катын*, қырғыз: *катын*, алтай: *қадын*, қазақ: *қатын* [5]. Мысалы, Шырағым, мен Жамбылмын, Өзің қайдан, атың кім? Ауылдарың қай жерде? *Қатын*, балаң бар ма әлде? (*Жамбыл*). *Қатын* сөзі түркі тілдерінің көбінде қолданылып келе жатқан сөз. М.Қашқари сөздігінде «*ақ сүйек (хан, төре, бек) қызы*» деген мағынада жұмсалған, кейін «ерте шыққан әйел» дегенді білдіретін болған [6]. Сол сияқты ескі түркі жазу нұсқаларында да *қатун /хатун* сөзі екі мағынада қолданылған сияқты [Малов. Пам. др. Письм.; 422, 442, Батманов и др. Совр. и др. Енис., 98, 101]. Қазіргі түркі тілдерінде бұл сөз екі фонетикалық нұсқада кездеседі. Кейбір тілдерде *к/қ* дыбысынан басталса, *қатын /хатын* сөзінің бастапқы мағынасы – *ханым, бәйбіше, әйел*, кейін – *күйеуге шыққан әйел, зайып*. Бұл сөз кейбір түркі тілдерінде жоғарыда көрсетілген мағыналардан басқа қосымша ұғымға ие болған [7]. Мысалы: қырғыз, алтай, хакас, қазақ тілдерінде жағымсыздық коннотация бар – *өрескел* сөз ретінде қолданылады. Саха (якут) тілінде бұл сөз «қайынене», түрікше және моңғолша, керісінше, тек қана «*ханым, үлкен кісінің әйелі*» деген мағынада қолданылады. Қазақ тілінде *қатын* сөзі көбінесе сөйлеу тілінде қолданылады да, әдеби тілінде оның орнына *әйел, зайып, жар, жұбай* сөздері жұмсалады. Зерттеушілердің пайымдауынша, *қатын* сөзі дербес *қат/ хат* сөзі мен *-ын* жұрнағынан құралған деген болжам да бар. Дәлел ретінде тыва тілінде кездесетін *када* – апа, *кадай* – 1) жена; 2) старуха, старая (пожилая) женщина, 3) разг.

баба; қадайланыр – жениться, *қат ие* – қайынене және шор, хакас тілдеріндегі *қат* – әйел деген сөздер келтіріледі [8, 124]. Бірақ бұл пікір әлі де болса анықтауды, этимологиялық талдауды керек етеді. Бұдан басқа *қатын* сөзі солтүстік корей тіліндегі *ка* – үй және *тын* – жан деген сөзден шыққан, қатын «үйдің жаны, әйел» мағынасын білдіреді деген деректер де кездеседі. Бұл сөз финн тіліндегі *vaito* – әйел (түбірі *vait* – жан) деген сөзбен байланысты деген күмәнді топшылау да бар [8, 124].

Қорытынды:

- қандық және некелік туыстық атаулардың ажыратылуы. Мысалы: *ана, ата, қыз, қарындас* қандық туыстық атаулар болса, *ер, келін, құда* – некелік туыстық атауларға енеді.

- тарихи тұрғыдан мағыналары өзгеріске түскен. Мысалы: *оғул//оол* “бала” > *ұл, жасөспірім. уруғ* “отбасы”, “дән” > тайпа, туған > бала, (тыв.) қыз. Эр “ер адам, еркек (жануар) > ер”. Фонетикалық жағынан да өзгеріске түскен. хақ. *пасты* < *балдыз-ы, чув. кин* < *келін*.

Туыстық атауларға қатысты ерекшеліктер:

- туыстық терминдердің меншіктілік категориялары қосымшалар арқылы беріледі.

Газ.: *Оолу* “ұл” < *оғ (у)л-у (оолусу-оның ұлы)*; **Алт.:** *келди*; **Тыв.:** *кенни* < *кел (ин)-и “келін”*.

- туыстық атаулардың ер және әйел, қыз балаға қатынаста бөлінуі: *ана, қыз, ата, ұл*.

- **бур.-моңғ.** тілінде: **й** арқылы: аха-ахай – үлкен аға, *абы-абай* – әке, *абға-абгай* – әкесінің ағасы. **Й** түлғасынан басқа *-и, -аи, -әи, -ыи, -ии* қосымшалары да осындай қызметті атқарады: *кай-аи, қал-әи, кайн-әи, бик-еи*.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 11-81; Термины родства в тюркских языках. М.: Наука, 1959. – 52 с.

[2] Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.IV. Лексика. М.: Наука, 1962. 128 с.

[3] Джафаров Г.Г. О терминах седьмой-одинадцатой ступеней родства по прямой линии в азербайджанском языке // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М.: Наука, 1971. С. 234-239;

[4] Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // СТ, 1974. № 3. С. 22-32.

[5] Кононов А.Н. К этимологии слова огул «сын» // Филология и история монгольских народов. Памяти академика Владимирцова Б.Я. М., 1958. С. 33-36.

[6] Древнетюркский словарь. М.–Л.: Наука, 1969. С. 160.

[7] Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997. 543 с.

[8] Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным (Зерттеулер). Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. 383 б.

[9] Бекбулатов Н.В. Башкирская система родства. М., 1981. 169 б.

[10] Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966. 240 б.

[11] Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 383 с.

Ж.И. Исаева¹, Ш.П. Қарсыбекова²

¹Қ.А. Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Түркістан қаласы, Қазақстан

²Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Түркістан қаласы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ПАРЕМИОЛОГИЯДАҒЫ «ТАҒДЫР» КОНЦЕПТІСІ

Аннотация. Бұл мақалада әлемнің паремиологиялық бейнесінің проблемалары, атап айтқанда адам өмірі мен тағдыры, күнделікті өмірдің бақыты мен ауыртпалығы, өмірдің барлық осы аспектілерінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі, оның нәтижесі «адам және қоршаған әлем», «адам және өмір шындығы» қатынастарының күрделі механизмі қарастырылады, мұнда тек тілдік механизм ғана емес, іс - әрекет, сонымен қатар ұлттық өзіндік сана мен ұлттық мәдениеттің негізгі көзі ретінде әлемнің тұжырымдамалық бейнесін қалыптастыру. Бұл мақалада ұлттық паремиологиядағы «тағдыр» концептісі ашылған. Сондай-ақ «Тағдыр» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілерінің бірі болғандықтан, мақал-мәтелдердегі көрінісі жан-жақты ашыла түскен.

Тірек сөздер: концепт, паремиология, лингвостаным.

Ж.И. Исаева¹, Ш.П. Қарсыбекова²

¹Казахстанско-Турецкий университет имени Х.А.Ясави,
кандидат филологических наук, доцент. Туркестан, Казахстан

²Кандидат филологических наук, доцент
Туркестан, Казахстан

КОНЦЕПТ «СУДЬБА» В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Аннотация. В этой статье исследуются проблемы паремиологической картины мира, а именно вопросы человеческой жизни и судьбы, счастья и тягот бытовой жизни, взаимосвязанность и взаимообусловленность всех этих сторон жизни, результатом которых является сложный механизм отношений «человек и окружающий мир», «человек и жизненная правда», где определяющим является не только языковой механизм деятельности, но и формирование концептуальной картины мира, как основного источника национального самосознания и национальной культуры народа. В этой статье раскрывается концепт «судьба» в национальной паремиологии. Так как концепт «судьба» является одним из концептов культурного значения всех народов, всесторонне раскрывается его отражение в пословицах и поговорках.

Ключевые слова: концепт, паремиология, лингвострановедение.

J.I. Isaeva¹, Sh.P. Karsybekova²

¹Kazakhstan-Turkish University named after H.A. Yasavi, Candidate of Philology,
Associate Professor. Turkestan, Kazakhstan

²Candidate of Philology, Associate Professor. Turkestan, Kazakhstan

THE CONCEPT «DESTINY» IN NATIONAL PAREMIOLOGY

Annotation. This article examines the problems of the paremiological picture of the world, namely, the issues of human life and fate, happiness and hardships of everyday life, the interconnectedness and interdependence of all these aspects of life, the result of which is a complex mechanism of relations «man and the surrounding world», «man and the truth of life», where the determining factor is not only the linguistic mechanism of activity, but also the formation of a conceptual picture of the world, as the main source of national identity and national culture of the people. This article reveals the concept of «fate» in the national paremiology. Since the concept of «fate» is one of the concepts of cultural significance of all peoples, its reflection in proverbs and sayings is comprehensively revealed.

Keywords: concept, paremiology, linguoculturology.

Кез келген ұлттық ұжым негізінде қалыптасқан қоғамда ұлттық паремиологияның ерекше көңіл бөліп, өзінің барша мазмұн-мәніне арқау етіп келе жатқан тақырыптарының бірі – «Адам болмысы», яғни адамның тағдыры, күнделікті өмір тіршілігінде көрген рахаты мен тартқан азабы бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі сабақтасып келіп, «адам және оның ортасы», «адам және ақиқат шындық» арасындағы күрделі қарым-қатынастарды реттеуші тілдік тетік қызметінде жұмсалып қана қоймайды, ұлттық мәдениеттің төл тума болмысына қатысты құнды мәлімет беретін этномәдени ақпараттар қоймасы – концептілік аяның қалыптасуына да негіз болады. Бұл концептілік ая ауқымына енген әрбір паремия (мақал-мәтел) өз бойына ғалам бейнесінің бірнеше фрагменттерін тоғыстырып, тілдік дүние бейнесін қазақ ұлтының мәдени дүние бейнесімен ұштастырады.

Осы тұрғыдан келгенде мақал-мәтелдер қазіргі заман лингвистикасындағы өзекті проблемалардың бірі – «тілдегі адам факторы» мәселесін зерттеуде маңызды тілдік дерек көз қызметін атқарады.

Белгілі ғалым Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1, 142].

Халық даналығының сарқылмас көзі – мақал-мәтелдер бір-бірімен үзіліссіз қатыстылықта, тығыз қарым-қатынаста, өзара байланыста болып келетін дүниенің мәдени бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі тарамдалатын реалды дүние суретіне барып саятындығымен маңызды. Бізді қоршаған реалды дүние қалай болса солай құрылған, бейберекет әлем емес, ол өзінің онтологиялық негізіне ұқсастықтар мен айырмашылықтар және т.б. қарым-қатынастарды жинақтайтын жүйелі құрылым. «Реалды әлемдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар қарым-қатынасы туралы түсінік біздің санамыздың фундаменталды бөлігі болғандықтан, олар біздің іс-әрекетіміздің кейбір түрлерін, атап айтқанда, концептуализация және категоризация процестерін анықтайды. Адам миында, психикасында концептуалды құрылымдардың, концептердің, тіптен бүкіл концептік жүйенің түзілуіне алып келетін ақпараттарды адамның түсіну, қорыту әрекетін концептуализация дейміз, ол процесс «адамзат тәжірибесінің ең кіші бірлігін» айқындауға бағытталады. Демек, концепт — концептуализацияның нәтижесі» [2, 11].

Ұлттық танымдық құрылымдар негізінде қалыптасқан паремиялар этнос болмысының, мәдениетінің рухани дүниетанымының көріністері. Ал «этнос» ұғымы «ұлт» ұғымына қарағанда тереңірек уақытты қамтиды. Атап айтқанда, ол сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық та дәуірлерді басынан кешірген адамдар қауымдастығын танытады. Олай болса, этностың басынан кешірген жоғарыда көрсетілген

барлық кезеңінен толық мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Ұлтқа ғана тән мәдени концептілер туралы В.Н.Телия: «Это в самом общем виде интерпретация денотативного или образно-мотивированного, квазиденотативного аспектов значения в категориях культуры» – деуі осының айғағы [3,288].

Осыған байланысты «тіл әлемі» – этностың өзін танып білудің қайнар көзі. Осы кезеңге тән ғаламды танудың, ойлау жүйесінің түрі ұлттық танымның мазмұндық межесі деп бағаласақ, оны бейнелеудің, тілде сақтаудың және қолданудың тұрпаттық межесі (план выражения) – тілдегі мақал-мәтелдер. Ғалым Ислам Айбарша: «Дүниенің тілдік суреті дегенімізді біз тілде көрініс тапқан жалпы ұлт өкілдеріне ортақ ұжымдық ұлттық мәдени тәжірибе негізінде жиналған білім жүйесі. Дүниенің тілдік суреті феномені тіл мен ойлаудың өзара қатынасын танымдық (когнитивтік) ғылымы шеңберінде қарастыру қажеттігін туындатады» – деген тұжырым жасайды [4,13].

Тіл білімінде пікірталас туындатқан «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындайды. «Концептін» «ұғымнан» басты айырмашылығы соңғысында энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни «концепт» «ұғымнан» кең мағынаға ие. «Ұғым» ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, «концепт» сөздіктегі мағынамен қатар, «алғашқы формасы (этимологиясы), басты тарихи белгілерін ғана қалдырып, өте ықшам формасын, қазіргі заман ассоциациясын, бағалау модусын» жинақтаған көпқабатты құрылым. Демек, концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді.

Лингвомәдениеттануда «концепт» жалпы белгілі бір этнос мәдениетінің басты элементі, адамның менталды әлемінің басты ұяшығы деп танылады. С.Г.Воркачевтың пікірі бойынша, «мәдени концепт – тілдік бейнесі және этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық білім/сананың бірлігі» [5,48]. Концепттің орыс мәдениетіне қатысты Ю.С.Степановтың «орыстардың және орыс қоғамының рухани өмірінің ұжымдық қазынасы» [6,57] деген анықтамасын басқа мәдениеттер контексті негізінде де қолдануға әбден болады.

Концепттің басты белгілерінің бірі – оның мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Сонымен, концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым.

Мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілерін айқындау үшін олардың тілдік көрінісін, қандай да болмасын ұғымды білдіретін сөздің этимологиясы, синонимиясы мен антономиясы, тіркесу, контекстік қолдануы, семантикалық аялары, образды ассоциациясы, модустік бағалануы, фразеология және тілдік шаблондар құрамында берілуі – бұның барлығы әрбір ұғымды білдіретін басты концептілердің өзіндік «тілін», оларды қайта өңдеуге (реконструкция жасауға), адам санасындағы алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді. Міне, осындай сараптама, өмірлік мәні бар дүниетанымдық концептілердің шынайы мәнін ашады.

Мақал-мәтелде кездесетін әр концептін ерекшелігіне тоқталайық. Барлық адамзат, соның ішінде қазақ дүниетанымының «қазығы» боларлық «тағдыр» концептісіне, сонымен бірге оларды жете танып түсінудегі қазақтың ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктеріне тоқталуды мақсат еттік.

«Тағдыр» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілердің бірі, әрі қазақ дүниетанымында да басты орын алады. Ол өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі. Жалпы, бұл концептіні теологтар мен философтар белгілі бір дәрежеде зерттеген. Біз өз тарапымыздан осы концепті түсінудегі қазақтардың дүниетанымдық түсінігінің дүниенің тілдік суретіндегі мақал-мәтелдегі ұлттық танымдық көрінісі сөз етіледі.

Ислам бойынша «тағдыр» Алланың жазмышы, яғни алдын ала белгілеп қоюы, оған мұсылман адам күнделікті санада ешбір қарсылықсыз, шыдамдылықпен көнеді. Адам-

ның шыдамдылық, сабыр еткені, қанағат тұтып шүкіршілік еткені үшін Құдірет сый көрсетеді деген ұғым орын алады. Бәлкім осындай түсінік негізінде Құдайға сенуші жалғаннан – өмірден түңілмей, оның сәтті де, бақытты кезеңдерін күтіп, «тағдырдың» келеңсіздіктерін шыдамдылықпен, мойымай басынан өткізеді. Түркі халықтарында, соның ішінде қазақтарда осы концептіні түсінуде тағдырға көнумен қатар, оның алдында дәрменсіздігі жазушы Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы паремиялық қолданыстарында көрініс тапқан.

Поэтикалық тіркестер арқылы жазушы азапты өмірдің тақсиретін тартып, шаршап, шалдыққан жанның аянышты халін, әркімнің бет-бетімен бытырап кеткен тұстарын, аша түскен қабатын қолдану арқылы ойды тереңдете түседі: Шешем Құлыханның бауырлары әлі сол Бектөбеде тұрады. Сәли, Қали, Бөпетай, Сатай. . . Е, оларды да көрмегелі көп заман болды. Мұртаза барда бәрі де келіп-кетіп тұрушы еді. *«Балапан басымен, тұрымтай тұсымен»* дегендей болып кетті ғой [7,32 б.].

«Балапан басымен, тұрымтай тұсымен» мақалында аласапыран, қилы-қилы заманда әркім өз басын сауғалап, өз күнкөрісін діттеп, бет-бетімен кетудің сипаты, ел басына келген қиындық пен қасірет ел-жұрттың басын біріктірмей, бет-бетімен кетуіне мәжбүр еткендігі айтылған.

«Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – иерлі жетім» деген тіркеспен мына жолдарды қарайық: Әлі есімде, қыстың күні жаман жалғыз көрпесін жамы-лып жүретін. Ақтамақ Сұлтаннан Науат дейтін бір қыз тапты. Бейшара бүкір еді. Омыртқасы жарақаттанып, тумай жатып мүгедек болып қалды. Жанары ботаның көзіндей жәудіреп, адам көрсе бір жәрдем тілейтіндей жауаң-жауаң еткенде, жаның шырылдап, жүрегің жылағандай боласың. . .

Қуанышбай жылқыны санап болып:

– Қайта бер, – деді. Жаз болса да жаурап тұрғандай жағы үрпиген, жүдеу. «Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – иерлі жетім» деген рас болар. Шешенің, яғни Айшаның барына тәуба! [7,109].

Автор бұл мақалдың *«Әкелі жетім анық жетім, Шешелі жетім жарым жетім»* негізі денотативті мағынасын ашып береді: әдетте әйел адамның өте қажырлы, қайратты келетіндігі айтылып, баласына әкенің жоқтығын білдірмейтіндігі, әке орнына әке болып, жұмыс істеп бала-шағасын бағумен қатар, ол соларға әке мейірімін де бере алатындығы, сонымен қатар, баласын көрінгенге көз түрткі қылмайтындығы айтылса, шешесі бар жетімнің киімі таза, тамағы тоқ, ол көп нәрседен тарыға бермейтіндігі, жетімдікті жартылай ғана сезінетіндігін, ал әке баласын материалдық жағынан қанағаттандырғанымен, рухани жағынан толық қанағаттандыра алмайтындығы, үнемі баланың қасында болып көлденең көзбен сөзден де қорғай алмай, бала ылғи жауаңдап, шешесінің мейірімін аңсап өтетіндігі, яғни анадан айырылған бала өзін нағыз жетім сезінетіндігі содан екендігін танытады. Әрі қарай осы мақалға селбесетін коннотативті мағынасын да көрсетуге болады. Мысалы: *«Әкемді алсаң да, Құдай, шешемді алма – шекпен тоқып берсе де өлмеймін ғой»*. Бұл әке мен шешені өлімге бөліп қию емес, жетім қалағын баланың өмір-тіршіліктегі әкесіз, не шешесіз көрер күйкі тіршілігін көз алдында елестетуден туындаған саналы ой: *«әкенің жақсылығы жездедей-ақ»* дегендей, әкесіз жетімге шешенің өмірде тигізер шапағаты, қамқорлық қасиеті мол болса керек. Солардың бірі – жетімектің бас-аяғын бүтіндеп, киім-кешегін жөндеп (*«шекпен тоқып беру»*) беру қолынан келетінін тілге тірек етіп отыр.

Кейіпкерлер сөзі арқылы автор ауыр өмірге наразы кейіпкер өмірінен хабар береді.

Тағдыр тауқыметін арқалаған арманды жанның бүкіл өмірін беру үшін осы поэтикалық тіркестердің өзі жеткілікті: Осы ойымды оқып отырғандай, Көк кемпір:

– Шәкеңнің майы шылқылдап тұрмағанын білемін. Кескін-кейпінен көрініп тұр ғой. Балағы жырым-жырым шалбар киіп те адам жегжат-жұрағат аралай ма екен? «Басқа түссе – баспақшыл» болғансың ғой. Ал енді, – деді Көк кемпір Зиба кішірейтіп берген қоңыр шалбарды нұсқап [7,229].

«*Басқа түссе – баспақшыл*» мақалында адам баласына қиыншылық іс түссе, оның істемейтін ісі, айналыспайтын тіршілігі жоқ екендігін, яғни ол бәрін де, тіпті ең бір ауыр, былғаныш (мәс. тері илеушілік) істі де орындауға мәжбүр болатындығын, яғни соған шарасыз көнеді демекші.

«*Жазмыштан озымыш жоқ*». Өйткені Алла тағаланың о бастан-ақ адамның маңдайына не жазып қойса, ол сол қалпында орындалады, оны өзгерту пенденің қолынан келмейді деген діни наным-сенім негізінде қалыптасқан түсінік.

Менің астымдағы бурыл тай құлағын тікшитіп, енесі кеткен жаққа тесіле қарап біраз тұрды да, қарнын қампита күрсініп, мойнын төмен салып, ажырыққа бас қойды.

Шешесінен айырылғанын білді ме? Білсе, неге жүлқынып, артынан шаппайды? Неге кісінеп жыламайды? Бір күрсінді де тынды.

А, бәлкім, осынкі дұрыс та шығар. Жақын адамдар бір-бірінен айырылса – күйік. Қайғыдан, қасіреттен құса болып, өзегіне өрт түседі. Одан не пайда? «*Жазмыштан озымыш жоқ*» екенін біле тұра адамдар қайғыдан бүгіліп қалады [7,123].

«*Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді*». Бұл мақалда кебін – пенденің келмес сапарға аттанғанда киер ақырет киімі және ол – келмеске кеткеннің бір белгісі; ал тас кебенек (ер-азамагтың сауыт орнына жауға киетін, арасына қылқылшық салып соғысқа кеткен адамның, садақ оғы өтпейтіндей етіп, тығыздап, қара киізден басқан қорғаныс киімін) киіп, қарсы шайқастан еліне (үйіне) аман қайтуының мүмкіндігі ықтимал; коннотативті сипатында: «қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, тірі кеткен адамның еліне оралуы ықтимал деген мағынасында қолданылған [7,63].

«*Орнында бар оңалар*». Бұл мақалда еліші өлім-жітімге қатысушы жасы үлкендердің қазаға қайыр айта отырып: «Адамның өзі өлсе де, жалғасы, өзінен қалған артында ұр-пағы (ұл-қызы, немере-шөбересі) бар, демек марқұмның түтінін түтетіп, тіршілігін жалғастыратын етене жақын адамдары бар екен, ертең-ақ олар ержетіп, орынын басары анық, көп қайғырмандар, сабыр етіндер!» деп марқұмның жақын туыстарына көңіл білдіріп жұбатып, қайғыға басалқы сөз айтудың бір түрі деген мағынасында берілген [7,114].

«*Түйені жел шайқаса, еікiнi аспаннан көр / көктен ізде*». Қолданылған мақалда қауымдағы рухы, тегі, болмысы мықты, күшті ер-азамагтардың өздерін тағдырдың тәлкегі тәлтіректетіп, қиыншылық құрсауына алғанда, солардың жүйкесін құртып, жігерін құм еткен де, табиғаты нашар, әлсіз-әлжуаз адамдар азып-тозып, жүнжіп, жабағы тышары сөзсіз. Демек мақал өмірдің неше алуан қиындығы мен қыспағына әркім әртүрлі төзімділік білдіреді: біреуге олар түйені жел тербеткендей сезілсе, енді біреулерге сол желден аспанда ұшып жүрген ешкіні көз алдына елестетуі де мүмкін [7,183].

Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басым екендігі байқалады. Яғни, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім» концептілері арасында белгілі бір байланыс бар екендігі сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды.

«Өмір» мен «өлім» концептілеріне қатысты мақал-мәтелдер: «Туғанға жыламаймын, өлгенге жылаймын»; «Ажал ажарына да қарамайды, базарына да қарамайды»; «Біреудің ажалы оттан, біреудің ажалы судан»; «Дүниенің қадірін берерде білерсің, жанның қадірін өлерде білерсің»; «Өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ»; «Өткен қайтып оралмас, өлген қайтып келмес»; «Өзгеге өлім тілегенше, өзіңе өмір тіле»; «Өмір озады, ажал тозады»; «Өзен ағысын бөгеуге болады, өмір ағысын бөгеуге болмайды»; «Өлім байдың малын шашады, жоқтың артын ашады»; «Өлімсіз дүние болмайды, өткелсіз кешу болмайды».

Өмірдің «берілетін, кететін, келетін, үйрететін, күресетін, өшетін, жанатын, т.б. әрекет иесі» екенін фразеологиялық және поэтикалық дүние бейнелері де таңбалайды. Мәселен, фразеологиялық дүние бейнесінде «Өмір» концептісі *өмір бақи, өмір беру, өмірге бойлау, өмірге ез болу, өмірге жету, өмірден тепкі жесу, өмір кешу, өмір өту, өмір тауқыметін көру, өмір тонын кигізу, өмір шамы сөнү, өмірі кісі есігінде өту, өмірін сарп ету, өмірі*

өксі т.б. фразеологизмдердің денотативтік, сигнификативтік, коннотативтік мағыналары арқылы «заттық-ұғымдық-концептуалдық» байланысқа түседі.

Өмірден теккі жеді/көрді (тіршілік үшін күресінің бәрі жеңіліске ұшырады); *Өмір тау-қыметін көп көрген* (өмірдегі ыстық пен суықты, қуаныш пен қайғыны, мұң мен наланы, жақсылық пен жамандықты басынан көп өткізген); *Өмірін итке берсін* (қиыншылықты көп көру және ол қиыншылықтарды адам басына тілемеу) фразеологизмдерінде өмірдің іс-әрекет қимылының бейнесі адам іс-әрекет, қимылына ауыстырылып, «адам» мен «өмір» арасына теңдік белгісі қойылады.

Қазақтың паремиологиялық дүние бейнесі өмірге «Өмір – күрес» деп анықтама береді. Ол анықтаманың ішкі формасында күрестің шарты (жеңіс пен жеңіліс), күрестің амал-тәсілі (ерлік жасау, мойымау, қайраттылық таныту т.б. арқылы жеңіске жету), күрес түрлері (карама-қайшылықтар арасындағы), күрестің себеп-салдары «өмірдің» заттық елесі (образ) түрінде бейнеленеді. Мәселен, «өлім мен өмір» күресін кескіндеген *«Қорлық өмірден, ерлік өлім артық»*, *«Тізерлеп өмір сүргеніме, тік жүріп өлген артық»*, *«Өмір мен өлім күресе, ауру аяқтан алады (шалды)»* сияқты паремиологиялық модельдерде «ерлік» категориясы жеңіске жеткізудің амалы, «ауру» категориясы күрес салдары тұрғысынан сипатталады. *Қызық, ұзақ, рахат* лексемалары арқылы паремиологиялық дүние бейнесінде «Өмір» концептісінің адамның уақыт тезіндегі кезеңдеріне қатысты сындық және сапалық сипаттамасы жасалады. Қызық өмірі – адамның жастық шағының, рахат өмір – жасамыс кездің, ұзақ өмір – көрер күндердің үлесі. Мысалы: *Жасында жігітшілік қылмаған, өмір қызығынан құр қалады; Рахатсыз өмірден ұйқыда көрген түс артық; Өлгеніңнен жақсы екен өлмегенің, Көргеніңнен көп екен көрмегенің* т.б.

«Мен он үштен он төртке қарағанда, шешем қайтыс болды. Оның қырқын беріп жатқанда, көкемнің жанына балаған жалғыз құласы жамандатып өлді. Көкем көпке дейін үйден шықпай отырып қалды. Бір күні даладан кірсем, домбыраға қосып, баяулатып, жанағы әнді айтып отыр екен. Көкейіме құйылып кетті. Егер біреу айт десе, дәл сол арада айтып жіберуге дайын тұрмын. Осы әнді естіп, көкемнің жақсы көретін құрбысы Дәурен ара қонып келді. Көксандық дейтін өзі мініп жүрген жақсы атын жетелей келіпті. Екеуінің әңгімесінен есімде қалған көп нәрселер әлі сақтаулы. Дәурен шешен, тапқақтап сөйлейтін кісі екен. Белбеуін шешіне отырып айтты мына сөзді: «Ат – ердің қанаты» деуші еді, қанатың сыныпты. «Әйел – үйдің тұлғасы» деуші еді тұлғаны жығылыпты. «Жатырмын жүгім ауып терең сайда» деген дауысыңды естіп, шыдай алмадым. Көксандыққа ерінді сал. Ел ішіне көзінді сал. Жетімсіретпе балаларды. «Балаға ана керек. Анасындай әйел әкел!».

Көкем Көксандыққа мінген соң, ел аралап жүріп, бізге ана тауып әкеп берді» («Дауылдан кейін», 100 б.).

Славян халықтары дүниетанымында «судьба» – Күдіреттің өмірді басқарып, бағыттап отырар күші. Орыс тіліндегі бұл сөздің этимологиясы да осыны айғақтағандай: түбірі – «суд» – «Божий суд» (Құдайдың әмірі) – «чему быть, тому не миновать»; «не судьба». Бұл концептің семантикалық аясында тағдырды Құдайдың жазмышы хақында түсінетінін көрсететін «доля», «участь», «суждение» лексемалары бар.

Сараптама нысаны болып отырған «тағдыр» концептісінің түркілік лексикалық формасына келетін болсақ, ол тіліміздегі «талай» сөзімен беріледі.

Халық даналығының сарқылмас көзі – мақал-мәтелдер бір-бірімен үзіліссіз қатыстылықта, тығыз қарым-қатынаста, өзара байланыста болып келетін дүниенің мәдени бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі тарамдалатын реалды дүние суретіне барып саятындығымен маңызды. Реалды дүние бейнесі дегеніміз – адамзаттан тыс жаққан объективті әлем, адамды қоршаған шындық болмыс. Дүниенің мәдени бейнесі – адамның сезім мүшелері мен ұжымдық немесе индивидуалдық санасы арқылы алынған түсініктеріне негізделетін ұғымдар «елегінен» өткізілетін реалды дүниенің бейнесі. Дүниенің тілдік бейнесі – тіл «сүзгішінен» өткен дүниенің мәдени бейнесі, ол дүниенің мәдени бейнесін тіл мен сана арасында «көпір» ете отырып, шындықты, реалды әлемді бейнелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қайдар Ә. Халық даналығы. Алматы: Толғанай, 2004. 560 б.
- [2] Учайкина Е.Н. Концептосфера «богатство» в англо-саксонской картине мира: [3] Концептуализация и категоризация: дисс... канд.филол.наук. М., 2005. С.11.
- [4] Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты. М.: Школа языка и русской культуры, 1996. –288 с.
- [5] Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: филол.ғыл. докт. дисс. автореф. Алматы, 2004. 251 б.
- [6] Воркачев С.Г. Концепт «счастья»: понятийный и образный компоненты. Известия РАН. Серия лит. и языка. 2001. Т. 60. № 3. С. 47-58 .
- [7] Степанов Ю.С. Константы русской культуры. М., 2001. 312 стр.
- [8] Шерхан М. Ай мен Айша. Роман. Алматы: Жалын, 1997. 256 б.

МРНТИ 16.21.49

Г.С. Исаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «АҚЫЛ» КОНЦЕПТІСІ: ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аннотация. Бұл жұмыс әлемнің қазақ тіліндегі көрінісіндегі ақыл ұғымының объективтілігін зерттеуге және оның паремиологиялық талдауына арналған. Жұмыстың тақырыбы қазіргі лингвистиканың маңызды тәртіптік салаларының қиылысында орналасқан: когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоконцептология және гуманитарлық ғылымның антропоцентрилік парадигмасы шеңберіндегі белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде адамның ішкі әлемі туралы вербальды идеяларды қарастыруға бағытталған.

Тірек сөздер: концепт, лингвомәдениеттаным, паремиология

Г. С. Исаева

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТ «УМ» В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА: ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Данная работа посвящена исследованию объективации концепта ум в казахской языковой картине мира и его паремиологическому анализу. Тема работы находится на стыке важнейших дисциплинарных областей современной лингвистики: когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, лингвоконцептологии и предполагает рассмотрение вербализованных представлений о внутреннем мире человека как носителя определенной культуры в рамках антропоцентрической парадигмы гуманитарной науки.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, паремиология.

G. S. Issaeva

Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

CONCEPT OF «CLEVERNESS» IN THE KAZAKH LINGUISTIC WORLD- IMAGE: PAREMIOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. This paper deals with the research of objectification of the concept “cleverness” in the Kazakh linguistic world-image and its paremiological analysis. The theme of the work is at the crossroads of the major subject areas of modern Linguistics: Cognitive Linguistics, Linguocultural studies, and Linguoconceptology, and involves consideration of the verbalized ideas about the inner world of a man as a carrier of the certain culture in the framework of the anthropocentric paradigm of the humanities.

Keywords: concept, linguocultural studies, paremeology.

Соңғы жылдары концепт мәселесі қазіргі тіл білімінің негізгі екі бағыты – когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттануда жоғары қолданысқа ие. *Когнитивтік тәсіл* кезінде концепт білім мен сана ұғымдарының шеңберінде қарастырылып, әлем туралы ерекше білім, тікелей сананың түрлі субстратты бірліктері қосылған когнитивтік құрылым ретінде саналады. Мұндай талдауда алдыңғы қатарға тіл мен сананың өзара қатынасы шығады. Ал, *лингвомәдениеттанулық тәсілде* концепт «тіл – мәдениет» диадасы шеңберінде қарастырылады. Бұл дәстүр бойынша, концепт санада шектеулі ғана орын алып, оның ұлттық-мәдени өзгешелігіне ерекше көңіл бөлінеді [1,58]. Сана мен мәдениеттің бейнесі тілде беріліп, сол тілді қалыптастырады. Сондықтан да когнитологтар үшін концепт адамның ойлау бірлігі ретінде қызықты болса, лингвомәдениеттанушылар үшін концепт мазмұнындағы мәдени ақпарат аса құнды болып табылады.

Тіл, көне мәдениеттің қазыналы қоры ретінде халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, наным-сенімінің, ойлау жүйесінің ерекшеліктері мен өзгешеліктерін көрсетеді. Сондықтан тілді лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу ең алдымен, белгілі бір мәдениеттің болмысын тану үшін маңызды болмақ. Біз бұл мақаламызда ақылдылық концептісінің паремияларда берілу сипатын, қазіргі кезде қарқынды дамып келе жатқан тіл ғылымы салаларының бірі – лингвомәдениеттану ұстанымдарымен байланыстыра қарастырамыз.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісінің лингвомәдени қырын анықтау – қазақ тіл білімінде бұған дейін қарастырылмаған тың тақырып. Ал орыс тіл білімінде бұл мәселе кеңінен зерттеліп келе жатыр. М.В.Пименова мен О.Н.Кондрачевалардың концептуалды зерттеулерге арналған еңбегінде ақыл ұғымы лингвомәдениеттанымдық аспектіде талдау жасалынса [1, 58], ақыл, ақымақтық концептілері неміс және ағылшын тілдерінің әлемдік бейнесінде [2, 23], ағылшын және татар тілдерінің лингвомәдениеттанымдық аспектісінде [3, 24], ал орыс тілінің лингвомәдени ерекшелігі ретінде оппозициялық (қарама-қайшылық) тұрғыда [4, 168] қарастырылды.

Ақылдылық менталды концептісінің қазақ дүниетанымындағы, мәдениетіндегі орнын, яғни лингвомәдени сипатын анықтау үшін паремиологиялық бірліктердің қызметі ерекше. Өйткені тілдің паремиологиялық қоры – халықтың дүниетанымдық, мәдени қырларын түсіндірудің маңызды бір қайнар көзі. Себебі мақал-мәтелдер ұлттық ерекшеліктерді ашуда мол мәліметтер береді. «Паремиялар тұрмыстық ойлау жүйесін, моральдық тәртіп пен әдептерді тұжырымды түрде бере отырып, халықтың тәжірибесін қамтиды және жалпы алғанда, лингвистер үшін әрбір этностың әлемге қатысын анықтау мүмкіншілігін береді. Сондықтан әлемнің паремиологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрамды бөлігі ретінде ұлттық-мәдени ерекшеліктің жүзеге асырылуы концептіні түсіндірудің маңызды қайнар көзі болып табылады» [5, 67]. Демек, халықтың тарихы және мәдениеті мен тұрмысы тілдің паремиологиялық қорынан орын алады.

Ақыл ұғымы «әр адамның білім деңгейіне, өмір тәжірибесіне, жүйке-жүйесінің ерекшеліктеріне, жеке-дара өзгешеліктеріне орай түрлі деңгейде көрінеді» [6,296]. Қазақ әдеби тілінің сөздігі бойынша, *ақыл* сөзінің мағынасы – «1. Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім; 2. Пікір, пайдалы кеңес, өсиет; 3. ауыс. Дұрыс шешім, қиындықтан шығудың жолы, амал, айла» [6, 290]. Қазақ тілінде *ес* сөзі *ақыл* сөзімен бір мағынада қолданылып, *ақылды, есті, есі бар* сөздері бір синонимдік қатар құрайды. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісін лұғаттық мәліметке сүйене отырып, үш негізгі мағыналық топтың аясында қарастырамыз. Олар: **I. Адамның ойлау қабілеті, сана сезімі; II. Пікір, пайдалы кеңес, насихат; III. Дұрыс шешім, қиындықтан шығатын жол, амал.**

I. Адамның ойлау қабілеті, сана сезім. Сонымен, *ақылдылық* концептісінің бұл тобында қазақ халқы адамның басқа жаратылыстардан менталдық қасиетімен ерекшеленетінін және оның түрлі лингвомәдени қырларын мақал-мәтелдер арқылы айқын бейнелейді. Сонымен қатар, қазақтың паремиологиялық қорынан жиналған *ақылдылық* концептісіне қатысты тілдік бірліктердің көпшілігі осы топтың құрамына енді. Осы мағыналық топта

қазақ мақал-мәтелдеріндегі **ақылдылық** концептісінің мынадай лингвомәдени белгілері айқындалды:

Ойлау қабілетінің ерекшеліктері (40 паремиологиялық бірлік). Бұл семалық белгіден **ақылдылық** концептісінің «ойлау қабілеті, сана-сезім» семалары қазақтың дүниетанымына тән ерекшеліктермен танылғанын байқауға болады:

Адам мен малдың айырмасы ақылда; Ақыл бастайды, Аяқ тастайды; Ақыл бастан шығады, Асыл тастан шығады; Ақыл – мидан, нақыл – биден; Ақылды өтірік шаршатады; Ақылды жел де ұшырмас, ұры да ұрламас; Бойдақтың ақылы – екі көзі // Бойдақтың ақылы екі көзінде; Ақылыңды ұрлатпасаң, ғалым боласың; Ақыл жоқта нақыл жоқ; Адам ақылмен алып, Адам ақылмен көрікті, Ер халқымен даңқты; Аштың ақылы – тамағында, Жаяудың ақылы – табанында // Аштың ақылы тамағында, Ұйық-тамағанның ақылы қабағында; Аштың ақылы болмас, Тоқтың – қайғысы; Адамның тізгіні – ақыл; От пенен су батырға қарамас, Ажал мен бейнет ақылға қарамас; Ақыл махаббат тұзағына тап келсе, Қашарға жол іздейді; Айла – алтау, ақыл – жетеу, айла мен ақыл қосылса, алдырмайтын екеу; Ақыл – Алланың сыйлығы; Ақыл айнымас, алтын иірімес // Ақыл арымайды, алтын иірімейді // Ақыл арымас, алтын иірімес // Алтын айнымайды, ақыл азбайды; Ақыл алты басты, Нәпсі жеті басты; Ақыл аста, Қайрат жаста, Асыл таста; Ақыл ауыздан, Мерей көзден; Ақыл ауыр болмайды, Азық ауыр болмайды; Ақыл ауыс, ырыс жұғыс // Ақыл ауысады, Ырыс жұғысады; Ақыл ащы, Жеміс тәтті; Ақылдың ісі асығыспен бітпейді; Әрбір адам ақылды бола бермейді, Жат пен жақын бірдей бола бермейді; Екі адамның ақылы, Бір адамды оңайды; Жалғыз ақыл жақсы, Екеу болса, бекем болады; Жетең жаман болмаса, Жете жарлы болмайсың; Ақыл толғанбай тумайды, Ана толғатпай тумайды; Құдай қарғайын [құртайын] десе, ақылыңды алады; Дауды ақыл жеңеді, Жауды батыл жеңеді; Кешіккен ақыл, Қалады қабыл; Қайратсыз ашу тұл, Қайғысыз ақыл тұл. Тұрлаусыз ғашық тұл, Шәкіртсіз ғалым тұл; Қараңғыда жарық, Қиындықта ақыл керек; Ақыл надан басқа кірмейді, Темір шеге тасқа кірмейді; Махаббаттың бұрымы – ақылдың аяғына салынған тұсау, Саққұстарға құрылған тұзақ; Ақшада ақыл жоқ, сондықтан қалта тандамайды; Жаманның ақылы көзінде; Жалқауға дәулет үшін ұйқы берер, Жаманға ақыл үшін күлкі берер; Ақылдың жүрегі – өлием таразысы; Ақылдың өлиемі – парасат; Ақылдың өлиеуі – қалам, т.б.

Ақыл мен Ойдың арақатынасы (11 паремиологиялық бірлік). Бір-біріне ұқсас **ақыл** мен **ой** психологиялық ұғымдарының өзара байланысы және олардың бағалаушылық сипаты қазақ мақалдарында былайша бейнеленеді: *Ақыл ойдан артық емес; Ақыл – дария, Ой – теңіз; Ақыл – алтау, ой – жетеу; Ақылың болса, ойлап тап; Ой ақылдан жүсірік емес; Ой өлшейді, ақыл теңшейді; Ойдың түбі – терең, Ақылдың түбі – ерен; Әлем билеу үшін зердетірек қой, Ел билеуге керек ақыл, жүрек, ой; Ақыл-ойды сабақ өсіреді, Адамды заман өсіреді, т.б.*

Ақыл мен Білімнің арақатынасы (26 паремиологиялық бірлік). Қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбаев өзінің 19-шы қарасөзінде **ақыл** мен **білім** ұғымдарының бір-бірімен байланысын, қалыптасу жолдарын былайша талдайды: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, тағып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады» [7, 175 б.]. Хәкім Абайдың адам бойындағы ақыл мен білім туралы осы пайымдауын қазақтың дүниетанымынан қалыптасқан мақал-мәтелдерінен де көре аламыз. Олар:

Ақыл бізді білімге жетелейді; Ақыл мен білім арманыңды іске асырады; Ақыл мен білімнің тілмашы – тіл; Ақыл ойға, білім көкке көтереді; Ақыл, қайрат, білімді Тең ұстаған зор болар. Ойсыз, жігерсіз, білімсіз Өмір кешкен қор болар; Ақыл-ой мен білім – әр адамның сәулеті; Адам бойындағы ең тамаша нәрсе – білім мен ақыл; Ақыл – шам-шыра-

ғың түндегі, Білімділік – жарық көзі күндегі; Көкпар тақымға тоқтайды, Білім ақылға тоқпайды; Ақыл азбайды, Білім тозбайды; Ей, ақылды, алыс ұста ашуды, Ей, білімді, білім қаһар ашуды; Оқу білім береді, ақыл бермейді; Пайда келер ақыл, білім жолынан, Зерделі мен таза адамның қолынан; Шарап деген білім мен ақылға жау, Шараптың ша-тағы сол – ұрыс пен дау; Ақылдыны білім ұстамды қылады; Ақылдыны іздегеннің өзі – нағыз ақылды, Білімдіні іздегеннің өзі – нағыз білімді; Білімсіздің білгені: «өзім толық білем» дер, «өз ақылыммен жүрем» дер; Ақыл – тозба[-ітын, аздырмайтын] тон, Білім – таусылма [-ітын]с кен; Білім – қонақ, ақыл – қожя; Білімдіден ақыл шығар, Ақылды қарттан нақыл шығар; Жастың ақыл-білімі асса, аға қояды; Ғылым ақылға қанат біті-рер; Ғылым өлшеуі – ақыл, Зейін өлшеуі – нақыл; Ғылымның басы – ақыл, Ақылдың басы – төзімділік; Дана – ақылдан озар, Надан – ақылдан тозар; Ілім – бұлақ, Ақыл жағалай біткен құрақ, т.б.

Ақыл мен Тіл (3 паремиологиялық бірлік). Әлемнің ойшылдары мен психологтер, когнитолог ғалымдары «ойлау мен тіл» арақатынасын ерте заманнан қазіргі күнге дейін сөзталқысына салып келеді. Аристотельдің көзқарасы бойынша, тілмен салыстырғанда ойлау бірінші жаратылған және тіл ойды білдіру үшін ғана дамыған. Бұған қарсы пікір білдірушілер, логикалық және жүйелі ойлау тек тілдің арқасында жүзеге асады, деген ойды ұстанады [8, 138]. Ал тіл мен ойлау туралы қазақтардың танымдық пікірін мына паремиялардан көреміз:

Тіл – ақылдың өлшемі; Ақыл көркі – тіл, Тілдің көркі – сөз, Адам көркі – жүз, Жүздің көркі – көз; Тіл – сүйексіз, ақыл – түпсіз.

Ақыл мен Достық (10 паремиологиялық бірлік). Қазақ мақал-мәтелдерінен адамның ойлау қабілеті мен сана-сезімі достық ұғымымен теңесетіні аңғарылады:

Ақыл – саған ізгі дос, әділ жолдас; Ақылдан жақын дос болмас, Аиудан жаман қас болмас; Аиу – дұшпан, ақыл – дос; Аулақтама, еңбектен сен шошым, Еңбектен әркез мерей, ақыл, досың да; Аиу – дұшман [кәпір], ақыл – дос, Ақылыңа ақыл қос; Ақылдан жақын дос бар ма? т.б.

Сондай-ақ, ақылды адамның тағы бір жақсы сипаты – досы арқылы танылатынын мына мақал-мәтелдерден байқауға болады:

Досыңа құрмет көрсет, Алыс жолдан тос, ақылыңа ақыл қос; Білімдімен дос болсаң, Сасқанда ақылын айтар, Білімсізбен дос болсаң, Топ ішінде бетің қайтар; Басыңа іс түс-кенде қасыңнан табылған дос – дос. Ондай досты әрқашан қолдап, ақылыңа ақыл қос; Жолдас болсаң, сынап ал, Ары мен ақылын өлше. Қиынға жұмса, жүрегің сенсе, Панасы бол, қорлық көрсе; Ақылың парасатты, жаның жайлы болса, Достарыңның өзі іздеп табады, т.б.

Адамның зиялылық қасиеттері (37 паремиологиялық бірлік). Қазақтар адамның бойындағы зиялы, мәдениетті қасиеттерін дұрыс ой, жақсы сана-сезімнің арқасында дамып қалыптасады деп сенеді. Сол себептен келер ұрпақты зиялылық пен игілікті дәріп-тейтін мақал-мәтелдер арқылы тәрбиелеп отырған:

Ақыл бар жерде шындық бар, өтірік жоқ; Ақылды адам ардақты; Ақылды адам аз жейді; Ақылды адам айтқызбай біледі, Ақ сұңқар қаққызбай [қақтырмай] іледі; Ақылды адам аптықпай шыдап сөйлейді, Жаңғыртып екі айтпай, бірақ сөйлейді; Ақылды адам елдің бейбітшілігін тілер; Ақылды адам ерінбейді, Құатты адам сүрінбейді; Ақылды адам нәпсісін тыя біледі; Ақылды адам сөзді орнымен айтып, Жөнді жасау күтеді // Ақылды орнымен сөйлер де, жасауын күтер; Ақылды адамға екі дүниеде де жол ашық; Ақылды азаматтың: қолы – қару, Басы – сандық, тілі – кілт; Ақылды деп айтса болар, Айттырмай өзі білген-ді. Жомарт деп айтса болар, Сұратпай өзі бергенді; Ақылды кең-нен толған ұғындырады, Шадыр мінез шап етіп суындырады, Ақылды кісінің белгісі – аз сөйлеп, көп тыңдайды. Арғымақтың белгісі – Аз оттап, көп жусайды; Ақылды кісі аз сөйлер; Ақылды кісінің ісі де ақылды, Біліксіз кісінің «біліксіз» деген аты да былғаныш; Ақылды үшін дүние толған тікенек, Бассаң кірер аяғыңа, байқа тек!; Ақылдыға айтқан

сөз, Қолға ұстаған тумен тең; Ақылдының белгісі: Байыса аспайды, Дәрежесіне таспайды; Ақылдының сөзі қысқа, Айта қалса – нұсқа; Ақылы болса, аяулы болады, Білігі болса, бектікке таласады; Алтынды дат баспайды, Ақылдыдан бақ қашпайды; Бөрінің соңынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді; Бір ақылды мың пәледен құтқарады; Бір ақылды кісі айтыпты: «бір ақша жүз елу батпан қара күштен әлдеқайда пайдалы»; Екі ақылды адамның арасынан ұрыс шықпайды; Кемел ақыл жоқ болса, тілінді тый; Кең өзеннен түбек шығады, Кемеңгерден ақыл үдеп шығады; Күшіген құс жемтікке шүйілдер тез, Есті кісі ақылға иілер тез; Қазаға разы болып, Пәлеге сабыр ететін – ақылдының ісі; Қазақтың ақылы көзінде, Қасиеті сөзінде; Елдің елдігі – тілегінде, Ақылдының ақылы – жүрегінде; Адамның көркі – ақыл, Сөздің көркі – мақал; Ажар сұту емес, ақыл сұту; Ердің көркі – ақыл, ақылдың көркі – сабыр // Ақыл – адам көркі, Ақылдың сабыр – серігі, т.б.

Адамның психикалық қасиеттері (8 паремиялогиялық бірлік). Кейбір мақал-мәтелдер адамның психикалық кемшілігі, ойлау қабілетінің ауытқуынан, деген пікірді білдіреді:

Адамның азғаны ақыл-естен іриді; Адамның ақылы азда, Істемес істі істейді; Адамдан ақылдан азар; Адамның ақылы артынан түседі; Сортаңға ел қонбайды, Сорлыға ақыл қонбайды.

Қазақтар сана-сезімнен қалыптасатын адамның **менмендік** қасиетін мына мақалдар арқылы сынға алады:

Өз ақылым – ақыл-ақ, Кісі ақылы – шоқырақ; Пишені өртенбегеннің бәрі ақылды; Әркімнің өз ақылы кемел көрінеді, т.б.

Ақылға қатысты **адамның іс-әрекеті мен қалып-күйі** (8 паремиялогиялық бірлік):

Адал іс істесең, адал боп өлесің, Ақылды іс істесең, өміріңе құт, Қиын іс бітірсең, өмір бойы қорықпайсың; Ақылды істі асығып ойланбайды, Ішегің көп жүгірсең майланбайды; Айыпты айып жусың, Ашуды ақыл қусың; Ақылы аздаң азабы көп; Асығыстық пен ашудан ақыл күңгірт тартар; Асыққан – ақылдының ісі емес, Жүгіргеннің ішегі көгермейді; Маңдайыңмен қар тесерсің, Ақылыңмен жар тесерсің; Түбі баянсыз істен ақылды адам сақтанар болар; Отты сөндіріп, қозасын қалдырма, Жыланды өлтіріп, баласын асырма, Ол – ақылды кісінің ісі емес.

Адамның жас ерекшелігі (14 паремиялогиялық бірлік). Қазақ халқы адамды жасының үлкендігіне ғана емес, ақылының кемелдігіне де қарай сыйлап құрметтеген. Мәселен:

Ағадан іні ақылды болса, Үш жасы үлкен болады; Ақыл жасқа бітеді[-ер], Қына тасқа бітеді[-ер]; Ақыл жаста, Асыл таста // Ақыл жастан шығады[-ар], Асыл тастан шығады[-ар] // Ақыл – жастан, Асыл [Қына] – тастан; Ақыл жастан шығар, Жүйрік аттан шығар. Ақыл қарттан шығар, Асыл тастан шығар; Ақыл кіріп, қырықта әдеп білмесе, «Адам емес», болар еді кім десе!; Ақылды қария – ағып жатқан дәрия // Ақылды қария – ағынды дария; Жасы жетсе де, ақылы жас адам бар, Өз ақылы өзіне жау болатын[-дар да] надан бар; Жасы кіші болса да, Ақылы көпті аға тұт // Жасы кіші демей-ақ, Ақылы асса, аға тұт // Қой асығы деменіз, қолыңа жақса, сақа тұт, Жасы кіші деменіз, ақылы асса, аға тұт; Ақылы асса аға тұт, Әкімшілігі асса пана тұт; Қарт ақылы ер қисығын түзетер, Жас қайраты жер қисығын түзетер; Қырық жасында әдеп пен ақылы болмаған адам – адам емес; Ұл бала алтыда – ақыл иесі, Он бессте – отау иесі; Байығанда, барлық адам бағалы, Қартайғанда, тек ақылмен жағады.

Туыстық қарым-қатынаста (3 паремиялогиялық бірлік) да ақыл ұғымының өз орны бар:

Ақылды асқан жақсыны «алысым» деп ойлама, Ақылы жоқ жаманды «жақыным» деп ойлама. Бір сынаған жаманды екінші қайтып қинама, Ашуланса мерт қылар, жолбарыспен ойнама; Ақылы көптің жақыны көп; Ата-ананың ақылы Сайрап жатқан жолмен тең. Ақылдының ақылы Сарқылмайтын көлмен тең.

Гендерлік сипат (17 паремиялогиялық бірлік) барлық ұлттардың паремиялогиялық қорында кездеседі. Дегенмен, қазақтар еркек пен әйел жынысының ерекшелігін өзінше топшылайды:

Ақылды ердің ішінде Алтын ерлі ат жатар. Ақылды әйел ішінде, Алтын бесікті ұл жатар; Ақылды әйелді «ханым» де, сөз ұғатын жгітті «жаным» де; Атасыз ұл ақылға жарымас, Анасыз қыз жасауға жарымас; Әйел сұлу, еркек ақылды болу керек; Әйелдің ақылдылығы сұлулықта, Еркектің сұлулығы ақылдылықта; Ерде ақыл тұра ма, Қосынан ауған соң. Әйелде ақыл тұра ма, Біреуден сауын сауған соң.

Қазақ халқы әйелдің көркінен гөрі ақылына аса мән берген:

Әйел көркі ақылда; Көже[-ні] таңдама, қатығын таңда, Сұлу[-ды] таңдама, ақылын таңда; Көріктіні сұлу де, ақылдыны ару де; Қатияда [Қатыда] қатын ақыл табады; Сұлу қыздан не пайда, Ақыл-есі болмаса; Ақылды қызға ана көп, Аяулы жанға пана көп; Алма ағаш жемісімен тәтті, Сүйгенің ақыл, жұмысымен тәтті.

Алайда қазақ мақалдарында әйелді ақылының аздығына, кейде тіпті жоқтығына орай кемсіту сипаттары да орын алады:

Әйелдің ақылы қысқа, шашы ұзын || Әйелдің [Қатындардың] шашы ұзын, ақылы қысқа; Жұмыртқада тұк қанша, Әйелдің ақылы сонша.

Ал еркектердің ақылына қатысты мақалдар көбінесе насихаттық мәнде кездеседі:

Ақылды ер адамнан айып іздемейді, Өнер іздейді; Ақылды ер әр адамның көңілін аулар, Күйзеліп күнде күншіл жоқты даулар; Бидайдың кеудесін көтергені, дақылы тоқтығы, Жгіттің кеудесін көтергені, ақылы жоқтығы.

Ақылдылық концептісінің семалық белгілері **әлеуметтік-қоғамдық сипатта** (21 паремиологиялық бірлік) да бейнеленеді:

Ақылменен көп елді қаратып атуға болады; Көз көруге, ақыл білуге, жүрек сөйлеуге тоймайды; Ең ақылды адам – ел билеуден аулақ болған адам; Менің ақылым сенде емес, Сенің ақылың менде емес, Ел ақылдан кенде емес, Сезімсіз, мисыз пен-де емес; Аталар сөзі – ақылдың көзі // Аталы сөз – ақылға көз.

Ақыл бай мен кедейлерде:

Ақыл бітпес дәулетке, Дәулет бітпес келбетке; Ақыл-айла болмайды тек жарлыда; Байлығыңа сенбе, ақылыңа сен; Кедейдің ақылы қырық парша; Кісі ақылымен бай болғаны, Өз ақылымен жарлы бол; Мал кедейлігінен ақыл кедейлігі жаман // Малға жарлылық – жарлылық, Ақылға жарлылық – сорлылық // Малдан жарлы қылсаң қыл, Ақылдан жарлы қылма; Шауып-шауып, Байдың ұлының ақылы түстен кейін түседі.

Басқа да қоғам өкілдері туралы:

Ғалым – ақылдың шамы; Көзі жоқ, құлағы саудың ақылы талады, Құлағы жоқ, көзі саудың ақылы солады. Көзі көрместің көңілі сөнбес; Көп ақылы алысты болжайды, Жалғыз ақыл отбасынан озбайды; Қайрат – қосиы, ақыл – басыы; Мас адамда ақыл жоқ; Өзі ұлық, ақылы шалшық; Ұстаның айласы көп, ақылы жоқ; Ханда қырық адамның ақылы болса, Биде қырық адамның ары болсын. Ханда қырық кісінің ақылы бар, Қасқырда қырық кісінің жүрегі бар, Бір кісінің күші бар.

Ақыл құндылығы (8 паремиологиялық бірлік). Қазақтар **ақыл** ұғымын «баға жетпес байлық», «таусылмайтын қазына» мағыналарымен теңестіреді. Ақылдың құндылығы мақалдарда былай түсіндіріледі:

Адамның ақылы – алмас; Ақыл базарда сатылмайды; Ақыл байлық – азбас байлық // Ақылға байлық – тозбас байлық; Ақылда баға жоқ, тәрбиеде шек жоқ; Ақылдан артық байлық жоқ; Дананың ақылы – дария, Халықтың ақылы – мұхит; Ақыл – дария, Алсаң да таусылмайды. Жер – қазына, Саусаң да таусылмайды; Ақыл дария екен, Көңіл дүлдүл екен, т.б.

Ақылдың пайдасы (15 паремиологиялық бірлік). Ақылды адамның жақсы сипаттары басқаларға тек қана жақсылық әкелетіні мына мақалдардан байқалады:

Ақылмен тапқан абырой сүйегіңмен кетер, Арамнан тапқан абырой түбіңе жетер; Айтұшы ақылды болса, Тыңдаушы дана болады; Ақылды адамның тілін алсаң, Хош иісті гүлін аласың; Ақылды болу сараңға да жарасады; Ақылды досың болса адаспайсың; Ақылдыдан құрдасың болса, Құдаңнан артық жоқтасар; Ақылдыдан шыққан сөз, Аңсағанға

болсын кез; Ақылдылық жақсы атқа қалдыруды тілейді; Ақылдымен сөйлессең, ақылдыңа ақыл қосылар; Ақылды кісіден кісілік үйренесің; Ақыл көпке жеткізер, Өнер көкке жеткізер; Ақыл – мың оқудың басы; Бәйтерек басын күн иалса, Көлеңкесі жердікі. Артық туған ақылды, Өмір бойы елдікі; Сазан балықтың миын жеген ақылды болады; Тыныш жүрген ақылдан кенде болмас, т.б.

Ақылдың зияны (12 паремнологиялық бірлік). Қазақ мақал-мәтелдерінде **ақыл** концептісінің жақсы жақтарымен қатар, жағымсыз тұстары да бейнеленеді. Ол көбінесе адамдардың ойлау қабілетін, сана-сезімін дұрыс жолда қолданбауынан болады:

Байлаусыз ақыл – тәуекелдің дұшпаны; Баста ақыл болмаса, Көз пәстектің жыртығы // Көкіректе ақыл болмаса, Көз – шалбардың жыртығы. // Кісіді ақыл болмаса, көз дегенің құр әйнек; Баста ақыл жоқ болса, Аяққа құи түседі; Ақылды ердің көзін ақша байлайды, Қыл тұзақта құс құлқынын ойлайды; Ақылы азған адам өзін-өзі отқа тастайды; Біткен ақыл болмаса, Сұрткен ақыл болмайды; Дарияны теріс ағызған ақылдан Бармақтай бақ ілгері; Орта ақыл ортадан шығармас, Артық ақыл пайда бермейді; Өз ақылын шамалаған қор болмас; Жаманның ақылы түстен кейін кіреді, Жақсының қадірін істен кейін біледі; Қырт кісінің ақылы Мал жайылған шыырдай. Тым естінің қалады Әр нәрсесі бұйырмай; Мақтаншақ бар ақылын мақтанға тауысады.

Ақыл мен Ашу (17 паремнологиялық бірлік). Бұл жерде ашу сезімінің ойлау қабілетімен арақатынасы сөз болады:

Ас тасыса көбігі [қатығы] төгілер, Ашу [Ер] тасыса ақылы төгілер; Ақыл ашуды қаймықтырады, Ашу ақылды қамықтырады; Ашу – ақылдың дұшпаны, Нәпсі – иманның дұшпаны; Ашу – пышақ, Ақыл – таяқ, Жонса жұққарар; Ашу – пышақ, ақыл – таяқ, Таяғы қайыспай ма, жонғаннан соң; Ашу ақылды өшірер, Сабыр сананы өсірер; Ашу алда, ақыл артта [соңда] // Ашу алдында, Ақыл соңында; Ашу арындайды, Ақыл артынан аяңдайды; Ашу асыққанда ақыл басу айтар; Ашу келсе ақыл кетер, Ашудан ақыл көп болса, Ашу не етер; Ашу тұрған жерде ақыл тұрмас // Ашулы басқа ақыл тұрмайды; Ашуды жеңсең ақыл толады; Ашулыда ақыл болмас, Ақыл көп болса нетер; Ашуыңа ақыл сал, Ашуыңды қайтып ал; Ажал ақылға тоқтайды, Тіл алғыш мақұлға тоқтайды. Ашу ақылға тоқтайды; Ақылға ақыл қос, ашуыңды тос; Ел көшеді деп отыныңды тауыспа, Жау келеді деп ақылдыңды тауыспа.

Ақыл туралы насихат (14 паремнологиялық бірлік):

Ақылды бол, ақылды айтса мақұл бол; Ақыл-санаң барында, кір жуытта арыңа; Ақылың болса арыңды сақта, Ар, ұят керек әр уақытта // Ақылың болса, алдымен арыңды сақта, Сонан соң малыңды сақта; Ақылың болса, ақылға ер, Ақылың болмаса, нақылға ер; Ақылың болса, жыр тыңда; Ақылың болса, ұзақ жерге сапар шек; Арзымасқа ақылдыңды тауыспа; Мол қайратыңнан, аз ақылың болсын; Нәпсінің тізгінін ақыл тұтсын; Алтын алма, ақыл ал, Алтын ақыл таппайды, Ақыл алтын табады; Қайратыңа ақылың мен әдісіңді жолдас ет // Қайратыңа әдісіңді жолдас ет, Әдісіңе ақылдыңды жолдас ет; Тыңдап жүріп толар ақыл дорбасы, Көп сөйлесе, ұшар ердің қор басы, Тыңдай білсе, қанар құлақ құрышы, Көп сөйлесе, қашар адам ырысы; Ақылдан аспа, ұятты баспа; Жанжалдың шоғы қызарса, ақылдың суын сен; Кісі ақылы кісіге пайда-зиян, Өлмесіңді түбінде өзің ойлан.

II. Пікір, пайдалы кеңес, насихат. **Ақыл** концептісінің бұл мағыналық тобындағы мақал-мәтелдерден адамдардың бір-бірімен пікір, пайдалы кеңеспен алмасу, үгіт-насихат алу семалары аңғарылады. Мұнда қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақыл концептісінің төмендегідей лингвомәдени белгілері анықталды:

Адамның жас ерекшелігі (9 паремнологиялық бірлік). Қазақ мақалдарында ақыл-кеңес, насихат айту адам жасының ерекшелігіне қарай әртүрлі сипатта көрінеді. Мәселен, қалыпты жағдай ретінде жасы үлкеннің ақыл-кеңес айтуы былайша бейнеленеді:

Аға болсаң, ақыл айт, Ақыл айтсаң, мақұл айт; Ақыл алсаң азбассың, Көпті көрген көнеден; Алтысқа келгеннен ақыл сұра; Алтыста ақылың болса, Басыңа дау қонбайды; Бұрын қонғаннан қоныс сұра, Бұрын туғаннан ақыл сұра. Көрегенді көнеден сұра, Көре

білмесе, көп жүргеннен сұра; Бір жас үлкеннен ақыл сұра // Өзіңнен бір көйлек бұрын тоздырғаннан ақыл сұра.

Алайда мынадай керісінше мағынаны білдіретін мақал-мәтелдер де кездеседі:

Алтыстан асқан атаңнан ақыл сұрама; Ақылды кәріден сұрама, бөріден сұра; Ақыл жас ұланнан [шығады], Жүйрік тай құнаннан шығады // Ақыл – жас ұланнан, Жүйрік тай – құлыннан.

Туыстық қарым-қатынас (5 паремиологиялық бірлік). Қазақ дүниетанымы бойынша отбасылық, туысқандық қатынаста ақыл айтудың, насихат берудің орны ерекше. Мәселен,

Қыз ақылды ескермес, ана үлгісін көрмесе, Ұл жарылқап ас бермес, әке үлгісін көрмесе; Қызым саған айтам, Келінім сен тыңда; Менен, ұлым, ақыл алып жақсылыққа жаратқын, Елде білгір, ұлық болсаң, өнер-білім таратқын; Әйеліңе балаң жоқ жерде ақыл айт, Балаңа адам жоқ жерде ақыл айт; Әке – ақылшы да, айбар, қормал да қорған. Әкең болса тозбайды, айыл-тұрман; Балаға байқап сөйлесең, ақылыңа көнер. Байқамай көп сөйлесең, көрсетер бір «өнер» // Балаңа байқап сөйлесең, ақылыңа көнер, Байқамай көп сөйлеген, жұрт ішінде өлер.

Әлеуметтік-қоғамдық сипат (20 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңес, насихат семасын білдіретін қазақ мақалдары қоғамдағы әлеуметтік топтармен де байланыстырылып айтылады.

Алаяқтан ақылшың болмасын, Кеңірдегі зордан бақырышың болмасын; Жүйріктен ақыл сұрасаң, Артыңнан жетер қуғандай. Әкімнен [Хакімнен] ақыл сұрасаң, Алды-артыңды бұғандай; Бір күн абырағаннан қырық күн ақыл сұрама // Бір күн ашыққаннан, Қырық күн ақыл сұрама // Бір күн қарны ашқаннан Қырық күн[ге дейін] ақыл сұрама; Ат алсаң, ауылыңменен ақылдас, Қатын алсаң, қауымыңменен ақылдас // Ат сатсаң, аулыңмен ақылдас [3], Ауылың болмаса, бөркіңмен ақылдас [3]; Қалаға барғаннан үш күн[ге дейін] ақыл сұрама; Алысқа кеткеннен ақыл сұрама; Бас аяқтан ақыл сұрамайды; Дана – ақыл сұрамас; Көп жасағаннан ақыл сұрама, Көп көргеннен ақыл сұра.

Сонымен бірге, ханның ақылшысы, кеңесшісі қызметін атқарған «қарашы» туралы сөз болған мақалдар да осы топтың семалық белгілерін толықтырады. Мәселен, *Қай ханның да қарашысы азады; Қарашы хан тұсында, Қатын ер тұсында; Қарашыңа қастық қылсаң, бағың кетер, Жұртың безіп, сәнің кетер; Сұлтан қарашыларымен сұлтан; Хан – қазық, Қарашы – азық; Хан (қан) қарашысыз болмас; Хан әділ болса, қарашы оған жүк; Хан қасында қарашы болса, Қара жерден кеме жүргізер; Ханның ісі қарашыға да түседі[-ер]; Алыстағы әулиеден Жуықтағы машайық артық; Бәледен машайық қашар.*

Ақыл-кеңестің жағымды жағы (19 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңес, насихаттың жақсылыққа жеткізетін жағымды белгісі бар екенін мына мақалдардан көре аламыз.

Ақылдасқан адам қашан да жеңіске жетеді; Ақылдассаң шешерсің, Ақылдаспасаң, кем кесерсің; Ақылдассаң, ақыл табасың; Ақыл сөзді алтыс рет айтсаң да артықтығы жоқ; Ақыл сөзді санаңа сақта, Асыл сөзді балаңа сақта; Ақыл айтсаң, мақұл айт; Ақыл – кеңес, әмір емес; Ақыл көптен шығады, Дәрі-дәрмек шөптен шығады // Дәрі – шөптен, ақыл – көптен; Ақыл тыңдай білсең, жаңаланады, Білімді қайталасаң, жаңарады; Көптің ақылы – көл, Аздың ақылы – шөл; Кең тон тозбас, Кеңесті ақыл кемімес; Нақыл – ақыл; Ақылды сөз қысқа келер, Нақылды сөз нұсқа келер; Кісі ақылын таңдап ал, Таңдап [-талғап,] алсаң, талдап ал; Кісі ақылы кісен менен тұсау, Өз ақылың өкпе менен бауыр// Өз ақылың өзіңе, Өзен мен самардай. Кісі ақылы Кісен менен тұсаудай; Ақыл-кеңес бергенге қызмет қыл; Ақыл-кеңес тыңдамаған адам Өрдайым машақатқа түседі; Ақыл-мен мыңды, ақырумен бірді көндіресің; Ақылды ақпа құлаққа айтпа, Құйма құлаққа айт.

Ақыл-кеңестің жағымсыз жағы (11 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңестің жағымды жағымен қатар, жағымсыз тұстары да баршылық. Мәселен,

Айтар ақылы [нақылы] жоқтың, Табар ақылы жоқ; Айтса болар, ақылды алып ұққанға [оқығанға], Айттып-айтпай немене, Екі құлағын мақтамен тыққанға; Наданға айтқан ақыл Тасқа жасауған жаңбыр сияқты // Наданға айтқан ақылың зая, Келмеске

жылаған жассың зая; Тумысынан жаманға ақыл үйретіп болмайды, Туғаннан адасқанды шақыртып болмайды; Қылжақбас ақыл үйретер.

Сонымен қатар, ақыл-кеңес, насихаттың **жамандықпен** байланысы мына мақалдарда бейнеленеді:

Жаман іске ақыл көп керек, Жас балаға үлгі көп керек; Жаман атпен суға жүрсең, Аяғын баспас, жалдайды дер. Жаман кісіге ақыл айтсаң, Әсте нанбас, алдайды дер; Жаманға айтқан ақыл, Піиенге қойған отпен тең; Жаманға айтқан ақылың, Алтын да болса мыспен тең; Жаманға айтқан ақылың, Далаға атқан оқпен тең. Талабы жоқ жас ұлың, Жалыны жоқ шоқпен тең; Жаманға ақыл айтсаң, «алдайды» дер, Жаман атпен су кеісең, «жалдайды» дер.

Ш. Дұрыс шешім, қиындықтан шығатын жол, амал. Бұл мағыналық топтағы мақал-мәтелдер саны жағынан аз болғанымен (8 паремиологиялық бірлік), **ақыл** концептісінің «дұрыс шешім, амал, қиындықтан шығатын жол» семаларын қазақ дүниетанымы арқылы білдіреді. Олар:

Ақылды ақымақтан үйрен; Еріншекпен егескеніше, Етегіңді түріп кетпен шап. Елге-зекпен теңескеніше, Бар күніңді салып бақ. Теңестім деп тек тұрма, Одан да озудың ақылын тап; Ақыл таппай амал жоқ, Атыңи бұзбайтын қамал жоқ; Ақыл таптым аяққа, Не айтамын қазаққа; Қашу егестен, ақыл кеңестен туады; Алданудан сақтану – ақылдылық; Керекті жерінде гана сөйлеген – мақұл, Орынсыз жерде сөйлемеген – ақыл; Ақылменен пішкен тон Кем де, кең де болмайды; Ақылмен арыстан ұстауға болады.

Сонымен, **ақылдылық** концептісінің қазақ мақал-мәтелдердегі лингвомәдени көрінісі әлеуметтік, менталдық өзгешеліктерімен танылды. Сондай-ақ, қазақ қоғамы **ақыл** концептісінің «ойлау қабілеті, сана-сезім» мағыналық қырына аса мән беретіні, оның ішінде ойлау қабілетінің ерекшеліктеріне (40 паремиологиялық бірлік), адамның зиялылық қасиеттеріне (37 паремиологиялық бірлік), ақыл мен білім ұғымдарының арақатынасына (26 паремиологиялық бірлік) және әлеуметтік-қоғамдық сипаттарға байланысты мақал-мәтелдердің көптеп кездесетіні анықталды.

Жалпы алғанда, өзге халықтар сияқты қазақтар да, ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың рухани байлығынан ақпарат беретін мақал-мәтелдер арқылы ақылдылыққа аса мән беріп, ақымақтықтан алыс тұруды дәріптейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М.В. Пименова, О.Н.Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.

[2] Мишин А.А. Концепты ум и глупость в немецкой и английской языковых картинах мира: автореф. канд. филол. наук / А.А. Мишин. Владимир, 2007. С. 65.

[3] Гафиятуллина Н.Р. Вербализация бинарных концептов «Мудрость»/Ақыл и Глупость/Юләрлек в английском и татарском языках: автореф... канд. филол. наук / Н.Р.Гафиятуллина. Казань, 2012. 24 с.

[4] Кириллова И.В. Лингвокультурологическая специфика когнитивной оппозиции ум-глупость в русской языковой картине мира: дисс... канд. филол. наук / И.В.Кириллова. Нижний Новгород, 2012. 168с.

[5] Кириллова И.В. Выражение когнитивной оппозиции концептов «ум», и «глу пость» в русских и чешских паремиях / И.В. Кириллова/ Вестник МГОУ Русская филология, №4. 2010. С.64-67.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. I т. Алматы: Арыс, 2006. – 32-35 б.

[7] Абай, Ибраһим Құнанбаев. Шығармалар жинағы: екі томдық. 2 т. Аудармалар мен қара сөздер / Ибраһим Құнанбаев Абай. Алматы : Жазушы, 1986. 200 с.

[8] Филд Джон. Психоллингвистика: Ключевые конспекты. Энциклопедия терминов (с английскими эквивалентами). Пер. с англ. / Общ. ред. И.В. Журавлева. М.: Изд-во ЛКИ, 2012. 314 с.

МРНТИ 16.21.31

С.Қ. Құлманов¹, Ж.Т. Шыныбеков², Т. Талғат³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты

Алматы қаласы, Қазақстан

²«Ғылым ордасы» РМК ғылыми қызметкері

Алматы қаласы, Қазақстан

³«Ғылым ордасы» РМК ғылыми қызметкері

Алматы қаласы, Қазақстан

«ЖАҢА ӘЛІППЕ ЖОЛЫНДА» (JANAALYPBE JOLYNDA) ЖИНАҒЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада латын қарпіне көшу мәселелеріне арналған «Жаңа әліпби жолында» атты мақалалар жинағы талданады. Жинақ 1927 жылы Қызылорда қаласынан Жаңа түркі әліпбиін енгізу жөніндегі комитеттің баспасынан Кәрім (Ғабдол) Досжанұлы Тоқтабаев пен Мұқтар Мырзаұлының құрастыруымен шыққан. Кітап төте жазумен басылғандықтан, көпшілік қауымға арнап, кирилл қарпіне түсірілген.

Тірек сөздер: әліпби, емле, тіл, әріп, дыбыс, таңба, араб графикасы, латын қарпі, кирилл қарпі, комитет, оқыту, жазу, айырмашылық, баспа.

С.К. Кулманов¹, Ж.Т. Шыныбеков², Т. Талғат³

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, заведующий отделом терминологии,
кандидат филологических наук

Алматы, Казахстан

²научный сотрудник РГП «Ғылым ордасы»

Алматы, Казахстан

³научный сотрудник РГП «Ғылым ордасы»

Алматы, Казахстан

О СБОРНИКЕ «НА ПУТИ ПЕРЕХОДА К НОВОМУ АЛФАВИТУ» (JANAALYPBE JOLYNDA)

Аннотация. В статье анализируется сборник статей «На пути перехода к новому алфавиту», посвященный вопросам перехода на латиницу. Сборник вышел в 1927 году в издательстве комитета по внедрению нового торжского алфавита города Кызылорды под редакцией Карима (Габдол) Досжановича Тоқтабаева и Мухтара Мырзаұлы. Поскольку книга была издана на арабском алфавите (төте жазу), она переведена авторами на кириллицу.

Ключевые слова: алфавит, орфография, язык, буква, звук, знак, арабская графика, латиница, кириллица, комитет, обучение, письменность, различие, типография.

S.K. Kulmanov¹, Zh.T. Shynybekov², T. Talgat³

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, head of the terminology department,
candidate of philological sciences

Almaty, Kazakhstan

²Researcher of the RSE “Gylym Ordasy”

Almaty, Kazakhstan

³Researcher of the RSE “Gylym Ordasy”

Almaty, Kazakhstan

ABOUT THE COLLECTION «ON THE PATH OF THE TRANSITION TO THE NEW ALPHABET»

Annotation. The article is devoted to the collection «On the path of the transition to the new alphabet», which discusses the problems of the transition to the Latin script. The collection was printed in 1927 in Kyzylorda in the printing-house of the Committee on the implementation of the new Turkic alphabet. The compilers were Karim (Gabdol) Doszhanovich Toktabaev, Mukhtar Myrzauly. Since the book was printed in the Arabic alphabet (төте жазу), it was translated by the authors into the Cyrillic alphabet.

Keywords: alphabet, spelling, language, letter, sound, symbol, Arabic alphabet, Latin script, Cyrillic alphabet, committee, training, written language, printing-house.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап **әліпбиімізді латын қарпіне**, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз.

Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», – деп нақты көрсетті. Осыған орай қазіргі кезде латын әліпбиіне көшудің лингвистикалық, экономикалық, әлеуметтік, психологиялық негіздері зерттелу үстінде.

Біз бұл мақаламызды латын қарпіне көшу мәселелеріне арналған «Жаңа әліпби жолында» атты мақалалар жинағына арнамақпыз. Жинақ 1927 жылы Қызылорда қаласынан Жаңа түркі әліпбиін енгізу жөніндегі комитеттің баспасынан Кәрім (Ғабдол) Досжанұлы Тоқтабаев пен Мұқтар Мырзаұлының құрастыруымен шыққан. Кітап төте жазумен басылғандықтан, көпшілік қауымға арнап, кирилл қарпіне түсірілді.

Жинақтағы алғашқы мақала – Мұқтар Мырзаұлының «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» атты мақаласы. Мұнда автор латын қарпін мәдениеттің көрсеткіші ретінде ағай отырып: «латын әріпінің керек жері біздің ілім жүзіндегі әдебиет» деп, оны тез үйреніп кетуге болатынын айтады: «... Оқып ысылған азаматтарға латын белгісінің тіпті де қиыншылығы жоқ. Жаңадан оқи бастаған оқушыларға қандай белгі болса да бәрібір, қайта латын әрпі жеңілрек те».

Мақалада латын әріптерін алғандағы қазақ әліпбиі былайша көрсетіледі:

1.	– a	13.	ن - n
2.	ب - b	14.	و - o
3.	ف - c	15.	پ - p
4.	د - d	16.	ر - r
5.	ه - e	17.	س - s
6.	ح - h	18.	ت - t
7.	ع - g	19.	ف - u
8.	ج - j	20.	ۇ - ū
9.	ي - i	21.	ڭ - ŋ
10.	ي - I	22.	ز - z
11.	ل - l	23.	ء - b
12.	ھ - m		

Жинақтағы Нәзір Төрқұлұлының «Бізге қандай әліппе керек?» атты мақаласы

А.Байтұрсынұлы емлесінің жақсы тұстарын бағалаудан басталады. Мақалада: «Ленинградтағы Академия жанындағы профессорлар комиссиясы жаңа әліппенің жобасын қарап, тексеріп шығып, Ақметтің дәйекші системасын якуттарға да ұсынды. Ақметтің қызметі бұл жөннен ұмытылмайтын өзгеріс», – делінген. Алайда автор араб әрпінің төмендегідей «міндерін» көрсетеді: 1) оқыту жағынан; 2) жазудағы қолайсыздық; 3) медицина, саулық жағынан (бір-бірінен айырмасы аз, тануы қиын әріптерді оқи-оқи көз бұзылады); 4) санды жазудағы қолайсыздық; 5) білім кітаптарын жазудағы ыңғайсыздықтар (медицинада, алгебрада я геометрия кітабында ұшырайтын формулаларды жазу мәселесі); 6) музыкада қолданудың қиындығы; 7) баспа шығыны, жазуға кететін уақыттың көптігі; 8) жазу мәшинесі мәселесі; 9) Еуропаның баспахана-баспа ісіне кіргізетін жаңалықтарынан алшақтау; 10) Еуропа тілдерін үйрену мәселесі.

Н.Төрөқұлұлы латын жазуына байланысты айтылған: «1) латынша әліппені кім ұсынып отырғанын білмейміз; 2) жұрт қараңғы, надан болғандықтан, өз жолымыздан шығармақшы екен деп түсінеді; 3) латынша әліппе болғанда ескі кітаптарымыз не болады; 4) латыншаға өту ерте; 5) жаңа әліппені алғанда бөтен түрік әдебиеттерінен айырыламыз; 6) әріптерімізді дараласақ, жеке-жеке басатын болсақ, барлық оңайсыздықтар бітеді; 7) жаңадан әріп жасатып, жаңадан жұртты оқыту қиын; 8) мәдениет істерімізге бөгет болып қалады; 9) латын әліппесін шығарған елдің өзі дүниеде жоқ, әліппесінің не кереті бар; 10) алыс латыншаны алғаннан орыс әліппесін алсақ болмай ма деген сияқты мәселелерге жауап береді.

Әрі қарай автор өз бағдарламаларын ұсынады: «Татардағыдай, латын әліппесі принципі қабыл алынғаннан соң, жаңа қазақ әліппесі жасалсын. Онан соң жаңа әліппе жұрттың сөздерінен өтсін. Қалың ел бұл мәселенің не екенін толық білсін. Газеттерде, журналдарда, мектептерде мақалалар, баяндамалар беріліп тұрсын. ... Ұсынған программамыздың бірі – бірінші бөлімі. Сол арада «Оқу құралы» сықылды бастауыш мектеп кітаптары ескішілдіктен тазартылып заманымыздың талабына, керегіне қарай түзетіліп, аяғына үлгі, өрнек боларлық дәрежеде бес-он бет латынша тегіс қосылсын дейміз. ... Программанымыздың үшінші бөлімі: қазақ-қырғыз арасына жаңа әліппенің идеясы біраз жайылып кеткен соң, қалың елдің көзі жаңа таңбаларға үйір болған соң, ел ішінде жаңа әліппемен жазатын кісілер көбейген соң жаңа әліппе кеңсеге кіргізілсін дейміз. Ол заман кеңселерде қазақшаны жүргізу жеңіл болады».

Жинақтағы Әбдірақман Байділдәулының «Жаңа әліппе тарихынан» мақаласында латын әліпбиіне көшу мәселесінің тарихы айтылады. Автор бұл мәселе төңірегінде Қазақстанда жаңа әліппешілер қоғамы (қысқаша «ЖӘҚ») құрылғанын айта келіп, оның жұмысына баға береді.

Ә.Байділдәулы қолданылып отырған араб әрпінің төмендегідей кемшіліктерін көрсетеді: 1) бір дыбысты белгілеу үшін әртүрлі таңбалар қолданылады (бас, орта, соң, жеке) және соның өзінде де тіліміздің дыбыстарын түгел таңбалауға жетпейді; 2) араб әрпінің көбі бір түсті болғандықтан, оқытуға, оқуға, жазуға ауырлық келтіреді; 3) цифрларды жазу қиындығы; 4) араб әрпінің біркелкі болмай бірі үлкен, бірі кішкене болуы; 5) алгебра, геометрия, физика салаларындағы формулаларды жазудың қиындығы; 6) музыкада қолданудың қиындығы; 7) баспада жұмысы жөніндегі кемшіліктері (шығын, уақыт); 8) араб әрпінің өнерлі жұрттардың, өзге елдердің мәдениетімен танысуға жарамсыздығы.

Автор әрі қарай емле, әліппе, әріп, тіл ұғымдарының ара-жігін ажыратып көрсетеді: «Імлә деген не? – Тілдің заңы мен дыбыстарын айырып ашып, ол дыбыстарды қалай таңбалауға ереже қою. ... Әріп деген не? – Әр дыбыстың таңбасы. Әліппе деген не? – Тілдегі барлық дыбыстың таңбасы. Таңба мен ережені шатастыруға бола ма? – Болмайды. Імлә мен әліппені әріпті шатастыруға бола ма? Болмайды».

Ә.Байділдәулы латын әліппесінің де екі үлкен мінін көрсетеді: «1) әріп санының аздығы, 2) үлкенді-кішілі екі әріптің түрі қолданылатындығы». Сонымен қатар бұл кемшіліктерді жоюдың да жолдарын айтады. «Біз латын әліппесін алғанда әріптің үлкен түрін

тастап, кіші түрін алуымыз керек. Сонымен латын әліппесінің бір зор кемшілігі жойылады. Енді латын әліппесінің әрпі аздығына келсек. Бұл жағынан латынды жеке алсақ кемістік болады; арабпен салыстырсақ, арабтан көріне артық болады.

Латындағы 24 әріптің 18-і қазақ тілінің дыбыстарын таңбалауға жарайды: *a, b, d, e, g, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, z, y, i*.

А, б, д, е, г, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, з, ы, й. ... Бұл барлық дыбысымыздың 75% өзгеріссіз таңбалау деген болады. Мұнан соң латынның 4 әріпі түрін өзгертпей, сәл дыбысын өзгертіп қана қазақ дыбыстарына жарайды. Ол 4 әріп мыналар: *h, v, q, c*: бұлардың дыбысы арабтың «ж» ия «о»-сы сияқты ғана өзгереді *z, y, k, ш*, сонда барлық дыбысымыздың 85-90% таңбалаған боламыз. ... Енді қалған екі дыбысымызға латында лайықты таңба жоқ. Бұларға латынның басқа әріптерін бұзып алуға, яғни латын әліппесін ұстап жүрген Еуропа елдерінің біреуінің қолайлы екі әрпін алуға керек болады. ... Ол екі дыбыс «ж», «н» орнына керек».

Жинақта профессор Пантелеймон Крестовия Жузенің «Араб әліппесінің тарихы» атты мақаласы Т.Шонанұлының аударуымен берілген.

Ал академик В.В.Бартольдтің «Ескі әліппе мен жаңа әліппе мәселесі» мақаласында латын әліппесін алудың әдістері көрсетіледі: 1) латын әліппесін алғанда түркі тілдерінің дыбыстарын таңбалау үшін бірлі-жарым жаңа әріп қосу керек; 2) түркі тілдерінде кейбір дыбыстар Еуропа тілдеріне қарағанда басқаша айтылуы мүмкін; 3) барлық түркі елдерінің әліппесі біреу ғана болу керек; жаңадан қосылатын әріп неғұрлым аз болу керек, латын әрпі өзінде қандай дыбысқа ие болса, түркі тілдерінде де сол дыбысқа ие болу керек.

Жинақта профессор Н.И.Ашмариннің «Жаңа әліппе мен ескі әліппе жайында» атты мақаласында араб әліпбиі мен латын графикасын қолдану тиімділігі екі жағынан қарастырылады: 1) бұл әліпбилердің тірі елдердің тіліндегі дыбыстарын таңбалауға жарамдылығы; 2) қайсысының басу-жазуға артықшылығы.

Профессор Л.И.Жирковтың «Шығыс елдерінің әліппесін өзгерту туралы» мақаласында орыс мемлекеті өзіне қараған елдерге арнап орыс әліппесін алдырмақ болғандығы айтылады. Бұрынғы бір дыбысты көрсететін әріпті сол күйінде екінші бір дыбысқа арнаудың зияны бар, әзірбайжан тіліндегі орыс әліппесіндегі «з» әрпінің «ш» дыбысына арналғаны дұрыс емес делінеді.

Автор латын, орыс, араб әліпбилеріне талдау жасап, латын әліппесін қай жағынан болса да ең қолайлысы деп көрсетеді.

Мақалада латын қарпінің артықшылықтары (жержүзінің көптеген елдеріне тараған; пішіні әдемілеу, өрнектеуге жеңіл) мен кемшіліктері (дыбыс белгілері аз) көрсетіледі. Бір дыбысты белгілеу үшін бірнеше әріпті пайдалану жағдайы талданып, оның шешімі таңбасы жоқ дыбысқа қосымша белгі алу керек делінеді.

Сонымен қатар орыс әліппесінің артықшылықтары (жолға тізгенде тегіс түседі, пішіні анық, көңілге тез тоқылады, Петр заманындағы славян әліппесі латын әліппесінің ыңғайлысын алған, баспаға, жылдам жазуға қолайлы) мен кемшіліктері (таңбасы бір-біріне ұқсас әріптер), араб әліппесінің артықшылықтары (бір-біріне жабысып жағады, жылдам жазуға қолайлы, бірақ бір-біріне қосылмайтын әріптер де бар; таңбалары әдемі) мен кемшіліктері (саны аз) көрсетіледі.

«Түрік жаңа әліппесі туралы» мақаласында профессор Шобанзада араб әліппесінің кемшіліктерін көрсете келе: «Араб әліппесі түрк дыбыстарының тек үштен бірін ғана таңбалауға жарайды», – дейді.

Автор жаңа әліппе мен араб әліпбиін салыстыра келе, мынадай қорытындыға келеді: «Түркі елі жаңа әліппеге көшу деген мәселе өмірде шығыс елдерінде болмаған зор бір жұмыс екен; жаңа әліппеміз «жана» деген атақ алуға орыны бар екен; жазу-оқуды жеңілдетіп, түркі тілін дұрыс суреттей алғандығынан жаңа әліппенің «түркі әліппесі» деген атақты да алуға ылайымы бар екен. Тіл маманы болғандағы менің ойым осы».

Жинақтағы бұдан кейінгі мақала «Латын әрпінің араб әрпінен жеңілдігі бар» деп ата-

лады. Авторы Ж. С. деген лақап атпен берілген. Автор латын қарпі мен араб қарпін салыстыра келе, өз тәжірибесінен мынадай қорытынды шығарады: 1) балалардың аз уақыттың ішінде жеңіл сөйлемдерді өздігінен оқып, жаза алуы; 2) шала сауатты жастардың 3-4 күн ішінде латынды тез игеруі; 3) үйретудің жеңілдігі; 4) жазу шапшаңдығы.

Жинақтағы бұдан соңғы «Жапанда жаңа әліпбе» деген мақаланың авторы да А.З. деген лақап атпен берілген. Мақалада Ыстамбұлда шығатын «Жұмурийет» газетінің 21-інде шыққан санында латын әліппесінің Жапонияда қолға алынып отырғандығы айтылған. Олардың мақсаты: «Тіліміздің ауырлығы Еуропа мәдениетінен қалыспау жолында көп кедергі болғандықтан, амалсыз ағылшын тілін ресми тіл қылып алуға беттеген едік. Енді, латын әліппесін қолдансақ, тілімізге кірген бөтен тілдерден құтылумен бірге ағылшын-шалаудан да құтылу».

Бұдан кейінгі мақала «Жаңа әліпбешілер қоғамын күшейту керек» деп аталады. Авторы Зияш деген біреу. Бұл мақалада латын мәселесі туралы Баку қаласында басталған істің ұсақ республикаларда жергілікті жаңа әліппешілер ұйымдары ашылып, жұмыс жүргізіліп жапқандығы айтылады.

Түріктің ұлт парламентінде қозғалған әңгімеде Нажат бек: «Латын мәселесі саяси мәселенің бірі, оны қабылдау жалғыз менің, ағарту кімесеретінің қолында емес. – Мемлекет қолында. Мемлекет беті жаңа әліпбеге ауған соң, мен де жаңа қолға алыб отырмын» деген.

Автор «Кермен үкіметі «ірататсие» атты жаңа машине істеп шығарған. Бұл машине 3 күндік газет жұмысын бір-ақ сағатта жасап шығарады» дей келе, «Алдағы өмірімізде бұл машинені бізде қолданбақ болсақ, араб әрпі кедергі болмағанда қайтеді? Қалай алып қарағанда да латын мәселесі еріккеннен шыққан әңгіме емес, тұрмыстың тілеуімен туған әңгіме, тұрмыс бізге ықтиярсыз қабылдапмақ», – дейді.

Жинақта берілген «Түрікте латын әліппесі» атты мақаласында Т.Шонанов «Беңиол» газеті Францияның «Таң» деген газетінде жарияланған «Түркияде латын әліпбесі» деген мақаласына талдау жасаған. Мұнда сол кездегі көзқарастар үшке бөлінген: «Бір ағым – ескі араб әліпбесінің түрін өзгертпей сақтау. Бұлардың ондағы дәлелдері – араб әліпбесі сұлу, араб әліпбесінде жазылған ескі кітаптар, сақталған мәдениет бар деген. ... Екінші ағым – жамаушылар. Бұлар араб әліпбесінің кемшілігін мойындайды. ... Бұлар әріптерді оңай танылатын қыламыз, айырып басылатын жасаймыз, тағы сондай жамаулар жапсырамыз деседі. Үшінші ағым – әлгі өзгерістерден дым шықпайтұнын сипаттапты. Бұлар латынды алуға белді бекем байлап отыр. Бұл мәселенің маңызы зорлығында дау жоқ».

Әрі қарай мақалада латын қарпінің әртүрлі елдерде алыну тарихы және олардың тәсілдері сөз болады. Мысалы: «Арқалық Қапқазда 7 түрлі ел бар. Бұлар арасында асетін, үнгішет, қабарды, шешен (шешен байағы банер шәмлі мен қажемұрат елдері) елдері жаңа әліпбеге көшіп, іске асырып жатыр. Қалған қарашай, шеркеш, адыге деген үш елде латын әліпбиі мен кітаптар, оқу құралдары шығарылып жатыр. Бұлар латынға көшуге мықты эзірленіп жатыр, бұл елдердің тілінде 72 кітаб жарты мүліен тұсқа шамалы шыққан. Жаңа әліпби мен 190 мың адам қат таныйды. Әліпбиді әуелі 1 басқыш, сонан 7 жылдық, 9 мектебтерге кіргізген. Ел жаңа әліпбеге ықыласты. Жаңа әліпбеге «азаттық әліпбей» деп ат қойған».

Аталмыш мақалада Қазақ жаңа әліпби комитетінің 1927 жылы атқаратын істері туралы айтылады:

- «1) Бүгін түрік елдерін қашып кетпестей қылып жаңа әліпби жасау.
- 2) Кесбе жаңа жарға қадайтын жаңа әліпби басып шығару.
- 3) Балаға арнап бір, ересекке арнап бір әліпби басып шығару.
- 4) Латыншаларға жәрдем берелік нұсқау кітабын шығару.
- 5) 5 табак теруге жететін латын әрпін алдыру.
- 6) Қоғам, ұйымдарының ережелерін басып шығару.
- 7) Латыншалар қоғамын, ұйымдарын ашу үшін жер-жерде маусым ашу.
- 8) Газет-жорнал жүзінде жаңа әліпби туралы үгіт тарату.

9) Жаңа әліпби жұмысына басшылық қылатын адамдар дайарлау».

Бұдан әрі қарай көрші елдердегі жаңа әліпби мәселесі сөз болады. Мысалы, Татарстанда Қазан қаласында «Жаңа әліпби» қоғамы ашылғандығы, қоғамның бастығы татардың белгілі жазушысы – Сайпыұлы Патық деген азамат екендігі туралы айтылып, қоғамға бөлінген қаражат, атқарылған жұмыстар, осы қоғамның ұйымдары туралы ақпарат беріледі.

97%-ы хат танымайтын Түркіменстан елінде жаңа әліпбиді оқытатын курстар ашылғаны туралы, ал Өзбекстанда Үкімет жанынан Жаңа әліпби комитеті ашылғаны, бірнеше съезд, конференция өткізілгені айтылады.

Қырғызстанда 1925 жылы май айында Бішкек қаласында өткен съезде латын әліпбиіне көшуге қаулы қабылданып, мұнда осы әліпбиге 5 жылдың ішінде көшіп біту көзделгендігі, осы әліпбимен сауат ашқандар саны, басылып шыққан кітаптар саны көрсетіледі.

Мақалада Әзірбайжандағы жаңа әліпби мәселесі баса айтылады. Латын әліпбиіне көшу мәселесімен айналысамын деушілерге бірнеше оқуға кенес берілетін кітаптар тізімі беріліп, латын қарпіне көшу кезендері, жаңа әліпбимен таныстыратын «Жаңа жол» газетінің тиражы, жаңа әліпбимен сауат ашқан латын мектептердің жыл сайынғы саны көрсетіледі.

Жинақтағы Т.Шонановтың «Орта Азияда латын әліпбиі» мақаласында маусымның 1-інде Бакуде болатын Жалпыресейлік жаңа түрік әліпбиінің кіндік комитетінің толық жиналысына Қазақстаннан оған ешкімнің бара алмағандығы, бірақ өз ойларын телеграмма арқылы жібергендігі, Орта Азиядағы түркі елдерінің Баку жиналысының алдында Самарқан қаласында болған жиналысқа Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан елдерінің өкілдері қатысқандығы айтылады.

Осы Самарқан жиналысында Орта Азиядағы түркі елдерінің жаңа әліпбиінің негізі төмендегіше көрсетіледі:

«1. Жаңа әліпби үндестік заңына бағындырылып алынсын, үйткені бұл заң күш, текнійке жағынан көп күтімталық келтіреді.

2. Жаңа әліпби латын негізімен алынсын, латын әріптерінің түрі, дыбыс өзгертілмесін.

Латын әрпі түрік дыбысына жетпеген иа үйлесбеген бірен-саран жерде латын негізі мен әліпби ұстап отырған ағылшын, пірансі, йталы сыйақты елдерден әріп алынсын.

3. Бір дыбысқа бір әріп қана алынсын, қоса әріп болмасын.

4. Латынның түбірінде болмаса, әріпке жаңадан тоқтап, үст сыйақты таңбалар қойылмасын.

5. Түрік елдерінде бірдей айтылатын дыбыстардың таңбалары да бірдей болсын.

6. Үлкен әріп алынбасын, текнійкеге қолайсыз келмеген жерде әріптің жазбабаспа түрлері бір-бірден жақындау болсын. Латын әліпбиіне жаңадан әріпті қолдан келгенше кірістірмеуге тырысылсын».

Осы ережелердің негізінде әліпбидің мынадай түрі қабылданады:

a = а	p = п
b = б	r = р
g = г	s = с
d = д	t = т
e = е	u = ү
i = и	c = ш (ч)
k = к	u = у
l = л	h = ғ (иүнанның ғаема деген әрпі)
m = м	z = з
n = н	q = қ
ц = ң	y = ы
o = о	j = ж

Мақалада алынған әліпбиге төмендегідей түсініктеме беріледі: «Бұлар қазақ тіліндегі дыбыстардағы бар таңбалар. «Ж»-ға ағылшынның «i» алалық деген ұсынысы да болды. Оны Бақыу жиылысы шешеді. «F»-ға гректің ғаемасы «f» да сондай шартбен алынды.

Басқалары бір ауыздан қабыл етілді, енді қазақта жоқ, бірақ өзбек сыйақты басқа елдерде бар дыбыстарға мына таңбалар алынды.

x = ғ G = ч
h = f = ф

Үндестік заңы дауысты дыбыстарға ғана ұсталды. Дауыссыз «ф – қ – ғ - г» сықылды дыбыстар дәйекшесіз бөлек таңбамен жазылды. Үндестік заңын кірістіруге пітірат ортақ (жолдас) бас болған бір-екі өзбек ортақтар қарсы болса да, Өзбекістан білім ордасы мен оқу кемесереті үндестік заңын пайдалану жағында болды. Үндестік заңын өте-мөте қолдаған қазақ бен қырғыз өкілдері».

Мақаланың соңында осы әліпбимен жазылған М.Жұмабаевтың өлеңі және «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңінің бір шумағы үлгі ретінде беріледі.

Жинақтың соңында жаңа әліпби жайында оқуға қажетті материалдар тізімі берілген.

МРНТИ 16.21.37

Ә. Жүнісбек¹, А. Молдашева², М. Талдыбаева³

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы
Алматы қаласы, Қазақстан

²Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті, филология ғылымдарының кандидаты
Түркістан қаласы, Қазақстан

³Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ДАУЫСТЫ БІРЛІКТЕРІНІҢ ҮНДЕСІМ АЙТЫЛЫМЫ МЕН ЕСТІЛІМІ

Аннотация. Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінетіндігі көрсетілді, сондай-ақ жасалым, айтылым және естілім тұрғысынан көрнекі дәлелдемесі ұсынылды. Дауыстылардың жалаң/құранды түрлерінің құрамы мен анықтамасы берілді: бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп, ал бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп аталады. Дауысты дыбыстар өзара жұптаса талданып, олардың жаңғыртқылар (резо-наторлар) жүйесі алғаш рет модельге түсірілді. Дауысты дыбыстардың айырым/ортақ белгілерінің көрнекі дәлелдемесі ұсынылды.

Мақалада қазақ тілі дауысты дыбыстарының жүйесі артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық тұрғыдан өзара салыстырыла талданып шыққан. Дауыстыларды өзара жұптастыру арқылы олардың айырым белгілері көрнекіленген.

Тірек сөздер: жалаң дауысты, құранды дауысты, қысаң дауысты.

А. Жүнісбек¹, А. Молдашева², М. Талдыбаева³

¹Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, доктор
филологических наук
Алматы, Казахстан

²Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясауи,
кандидат филологических наук
Туркестан, Казахстан

³Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясауи
Туркестан, Казахстан

АРТИКУЛЯТОРНОЕ, ПЕРЦЕПТИВНОЕ И АКУСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГЛАСНЫХ ЕДИНИЦ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье было показано, что гласные казахского языка делятся на монофтонги и дифтонги, это наглядно представлено в артикуляционном, акустическом и перцепционном отношении. Дано определение и состав монофтонгов и дифтонгов гласных: гласный, произносимый одинаково с начала и до конца называется монофтонгом, а гласный, начинающийся с одного звука и заканчивающийся на другой, называется

дифтонгом. Гласные были проанализированы в парах, и их резонаторная система была впервые смоделирована. Представлено наглядное доказательство отличительных / общих признаков гласных.

В статье проанализирована система гласных казахского языка в артикуляционном, акустическом и перцепционном отношении. Посредством анализа в парах гласных выявляются их отличительные признаки.

Ключевые слова: монофтонг, дифтонг, гласные верхнего подъема.

A. Zhunisbek¹, A. Moldasheva², M. Tal dybaeva³

¹Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi, candidate of philological sciences
Turkestan, Kazakhstan

³Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi
Turkestan, Kazakhstan

THE ARTICULATORY, PERCEPTUAL AND ACOUSTIC DESCRIPTION OF VOWEL UNITS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article shows that the vowels of the Kazakh language are divided into monophthongs and diphthongs, this is clearly presented in articulatory, acoustic and perceptual terms. The definition and composition of monophthongs and diphthongs of vowels are given: a vowel pronounced the same from beginning to end is called a monophthong, and a vowel that begins with one sound and ends with another is called a diphthong. Vowels were analyzed in pairs, and their resonator system was modeled for the first time. A visual proof of the distinctive / common features of vowels is presented.

The article analyzes the vowel system of the Kazakh language in articulatory, acoustic and perceptual terms. On the basis of analyzing of vowel pairs, their distinctive features are revealed.

Keywords: monophthong, diphthong, vowels of the upper elevation.

Қазақ тілі дыбыс бірліктерінің ішінен V (дауысты) және CV (дауысты+дауыссыз) буын түрін негізгі фонетикалық материал ретінде аламыз. Өйткені әлеми тілдердің фонетикалық талданым тәжірибесі тілдің өзіндік белгілері осы түрдегі бірліктерде анық және айқын сақталатынын көрсетеді.

Дауысты дыбыстардың басты ерекшелігі – олардың өз алдына жеке дыбыстала беретіндігінде екендігі белгілі. Сондықтан да дауысты дыбыстарды жеке алып та, тіркесім құрамында алып та талдай беруге болады. Проф.Л.В.Бондарко «Если представит себе изолированное произнесение каждого из ударных гласных в виде динамических спектрограмм, то они будут выглядеть как стационарные гласные с неизменяющейся частотой формант» [5,87] деп жазады. Әрине айтылған пікір орыс тілінің дауысты дыбыстары жайлы болып отыр, сондықтан да «екпінді дауысты» (немесе екпін түскен дауысты) делініп отыр. Ал қазақ тілі үшін «үндесім дауысты» деп, икемдеп алуға тура келеді. Сонда үндесім дауыстының бедер таңбасы (спектрограммасы) жеке дауыстының өн бойында біркелкі болып көрінеді.

Алайда қазақ тілінің дауысты дыбыстарын екі бөліп қарауға тура келеді. Жалаң дауыстылардың бастан-аяқ біркелкі айтылып, бірінғай бедер таңбасын сақтағанымен, құранды дауыстылар жайлы мұны айтуға болмайды. Өйткені құранды дауыстылар, аты айтып тұрғандай, екі дыбыстың «сингармологиялық» тіркесімі болып табылады: о

[^wu], ө [^wü], е [^yi]. Біз бұл жерде қазіргі қазақ фонетикасында қалыптасқан пікірді ұстанып отырмыз [3.1]. Өзге зерттеушілердің пікірі де осыған саяды [Кең, Мыр, Ар т.б.]. Осыған ұқсас жағдай орыс тілінде де бар: «Для гласного *о*... нельзя представить себе спектра, содержащего только стационарную часть: русское *о* начинается с *y*-образного элемента (*о*, произносимое без этого элемента, воспринимается как акцентное, неправильное)» [3.5,88]. Олай болса, құранды дауыстылардың естілімін зерттеудің жолы басқаша болу керек.

Ендеше жалаң дауыстылардың өзара үндесім естілімінің айырмашылығын табу қиын болмайды. Ал құранды дауыстылар үшін алдымен олардың тұрақты бөлігін тауып алу керек болады.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының үндесім естілімін талдау үшін олардың үндесім құрамын анықтап аламыз.

Бірінші топ – ашық дауыстылар а[а], ә[ә]. Ашық дауыстылардың ерін үндесім әуезіне қағысты сыңарлары жоқ. Сондықтан олардың езу үндесім әуезіне қағысты жуан/жінішке естілімін ғана іздейтін боламыз. Ашық дауыстылардың езулік жуан/жінішке жұбы: а/ә.

Екінші топ – қысаң дауыстылар ы[і], і[і], ұ[у], ү[ү]. Қысаң дауыстылардың езулік/еріндік әуезді жұптары толық: і/і, у/ү, і/і, ү/ү. Сондықтан олардың жуан/жінішке, езулік/еріндік естілімін түгел қамтитын боламыз.

Үшінші топ – құранды дауыстылар о[^wu], ө[^wü], е[^yi]. Құранды дауыстылардың ішінде *e* дауысты дыбысының жуан да, еріндік те сыңары жоқ: *e*/. Ал еріндік әуезді құранды дауыстылардың жуан/жінішке жұбы: *o*/ө.

Жалаң дауыстылардың үндесім әуезінің естілімі теориялық тұрғыдан анықталған, сондықтан олардың үндесім естілім танымы күман тудырмайды. Дегенмен, теориялық тұрғыдан анық болғанымен акустика-перцепциялық талданым нәтиже-сін пысықтап шыққанды дұрыс көріп отырмыз.

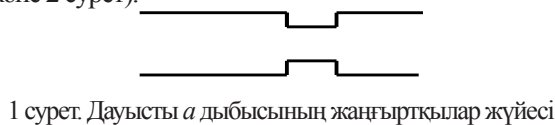
Ал құранды дауыстыларға арнайы тоқталуға тура келеді. Арнайы талдаудың өзіндік себебі бар.

Сонымен, қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: а[а], ә[ә]ы[і], і[і], ұ[у], ү[ү]. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: о[^wu], ө[^wü], е[^yi].

Жалаң дауысты дыбыстар

А/Ә дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (1 сурет және 2 сурет).

А: - ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара ашық өткел арқылы байланысады. Ашық өткелді дауысты болып табылады.

- ауыз (қуысы) жаңғыртқы кең шығысты болып аяқталады. Жаңғыртқының бітер тұсына қарай кең шығысты дауысты болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады // **Ә** – ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Ө: - ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара ашық өткел арқылы байланысады. Ашық өткелді дауысты болып табылады.

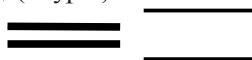
- ауыз (қуысы) жаңғыртқы кең шығысты болып аяқталады. Жаңғыртқының бігер тұсына қарай кең шығысты дауысты болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **А-ашық өткелді, кең шығысты, кішілі-үлкенді // Ә – ашық өткелді, кең шығысты, үлкенді-кішілі.**

Кешенді акустикалық көрінісіне тоқталып жатпаймыз.

Дауысты *a/ə* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (3 сурет).

3 сурет. Дауысты *a/ə* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

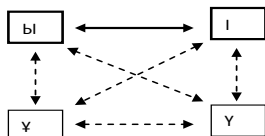
Дауыстылардың жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде өте анық аңғарылатын болып шықты. Мұның өзі ашық дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Қысаң дауыстылардың тобы үндесім тұрғысынан толық болып табылады. Бұл топта жуан езулік *y[i]*, жіңішке езулік *i[i]*, жуан еріндік *ʏ[u]*, жіңішке еріндік *ü[ü]* дауыстылары түгел бар. Сондықтан олардың өзара үндесім айырмашылығын талдап шығу біршама күрделі болады.

Бірінші кезекте *y/i* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

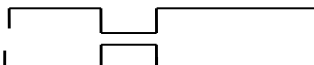

Б/И дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4 сурет және 5 сурет).

4 сурет. Дауысты *y* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

5 сурет. Дауысты *i* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ы:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бігер тұсына қарай қысаң шығысты дауысты болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

І:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

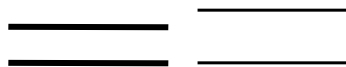
- жаңғыртқының бігер тұсына қарай қысаң шығысты дауысты болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан үлкен болады.

Дауысты **Ы:** көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **І:** ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – *қысаң өткелді, қысаң шығысты, кішілі-үлкенді* // **Ә** – *қысаң өткелді, қысаң шығысты, үлкенді-кішілі*.

Дауысты *ы/і* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (6 сурет).

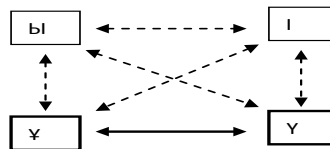

6 сурет. Дауысты *ы/і* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде біршама анықанғарылатын болады.

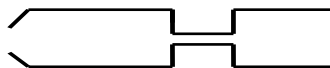
Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Екінші кезекте *у/ү* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

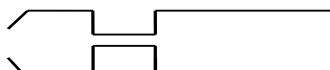

Ү/У дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (7 сурет және 8 сурет).

7 сурет. Дауысты *ү* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

8 сурет. Дауысты *у* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ү:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай доғал шығысты дауысты болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан үлкен болады.

У:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай доғал шығысты дауысты болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

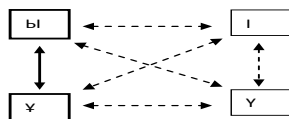
Жаңғыртқы белгілері: **Ү** – *қысаң өткелді, доғал шығысты, кішілі-үлкенді* // **У** – *қысаң өткелді, доғал шығысты, үлкенді-кішілі*.

Дауысты *ү/у* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (9 сурет).

9 сурет. Дауысты ы/ү дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң еріндік дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Үшінші кезекте ы/ү жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Ы/Ү дауыстыды быстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (10 сурет және 11 сурет).

10 сурет. Дауысты ы дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

11 сурет. Дауысты ү дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ы:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай ы қысаң шығысты дауысты болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

Ү:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай ү доғал шығысты дауысты болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

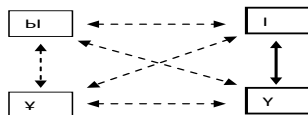
Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – қысаң өткелді, **қысаң шығысты**, **кішілі-үлкенді** // **Ү** – қысаң өткелді, **доғал шығысты**, **кішілі-үлкенді**.

Дауысты ы/ү дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (12 сурет).

12 сурет. Дауысты ы/ү дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

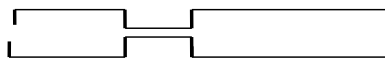
Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң және доғал жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Төртінші кезекте и/у жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

И/У дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (13 сурет және 14 сурет).

13 сурет. Дауысты *i* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

14 сурет. Дауысты *y* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

I:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.
- жаңғыртқының бігер тұсына қарай *i* қысаң шығысты дауысты болып табылады.
- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Y:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.
- жаңғыртқының бігер тұсына қарай *y* доғал шығысты дауысты болып табылады.
- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **I** – қысаң өткелді, **қысаң шығысты**, үлкенді-кішілі // **Y** – қысаң өткелді, **доғал шығысты**, үлкенді-кішілі.

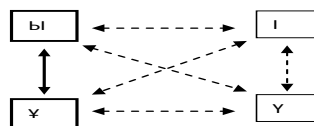
Дауысты *i/y* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (15 сурет).

15 сурет. Дауысты *i/y* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

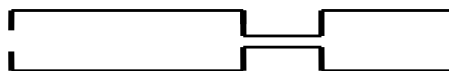
Дауыстылардың өзара шашыраңқы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң дауыстылардың дәстүрлі езулік/еріндік жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Бесінші кезекте *ы/y* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

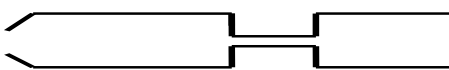

Ы/Y дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (16 сурет және 17 сурет).

16 сурет. Дауысты *ы* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

17 сурет. Дауысты *y* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ы:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай *ы* қысаң шығысты дауысты болып табылады.
- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

Ү:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай *у* доғал шығысты дауысты болып табылады.
- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – қысаң өткелді, **қысаң шығысты, кішілі-үлкенді**// **Ү** – қысаң өткелді, **доғал шығысты, үлкенді-кішілі**.

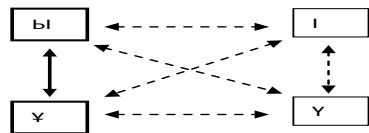
Дауысты *ы/у* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (3.30 сурет).

18 сурет. Дауысты *ы/у* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

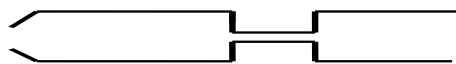
Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң жалаң дауыстылардың дәстүрлі езулік/еріндік жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Алтыншы кезекте *у/і* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

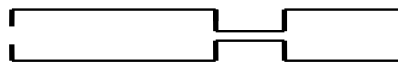

Ү/І дауыстыларының акустикалық жұбы

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (19 сурет және 20 сурет).

19 сурет. Дауысты *у* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

20 сурет. Дауысты *і* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ү:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай *у* доғал шығысты дауысты болып табылады.
- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

І:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай *і* қысаң шығысты дауысты болып табылады.
- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан үлкен болады.

Жаңғыртқы белгілері: **Ү** – қысаң өткелді, **доғал шығысты, кішілі-үлкенді**// **І** – қысаң өткелді, **қысаң шығысты, үлкенді-кішілі**.

Дауысты *у/і* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (3.35 сурет).

21 сурет. Дауысты *ү/і* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген.

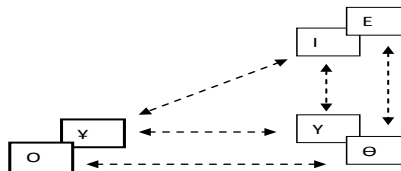
Құранды дауыстылардың естілім талданымын бастамас бұрын, олардың әрқайсысының құрамды бөліктерінің басын ашып алуымыз керек. Соңғы фонетикалық зерттеулердің нәтижесі олардың «фонологиялық» дифтонг екенін көрсетеді. Олай болса олардың құрамды бөліктерінің арасынан буын және морфем жігі өтпейді, тасымалдауға да болмайды.

Жоғарыда құранды дауыстылардың фонетикалық құрамы $o[u], \theta[w\ddot{u}], e[y\ddot{i}]$ түрінде көрсетілді. Ендеше құранды дауыстыларды тек өзіне тән (балама) жалаң дауыстылармен ғана салыстырып шығамыз.

Модель үлгісіне қарап *o/ү, ө/ү, e/і* жұптарының акустика-перцепциялық белгілерін салыстырып шығамыз. Ол үшін *o, ө, e* құранды дауыстыларының бірінші сыңарларын w, w, y қиып алып тастаймыз, сонда олардың екінші сыңарлары *u, i, i* ғана қалады. Акустика-перцепциялық талданымға осы соңғы сыңарлары түседі.

О^[w]**У** жұбы.

Бірінші кезекте *ү/о* жұбын аламыз.

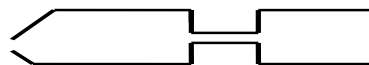
Өрнектен көрініп тұрғандай, құранды дауыстылар өз жұбы болып тұрған қысаң дауыстылармен өзара үш рет жұптасады. Ендеше акустикалық және перцепциялық талданым үш рет қайталанады.

Ү/О дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (22 сурет және 23 сурет).

22 сурет. Дауысты *ү* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

23 сурет. Дауысты *o* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ү:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бігер тұсына қарай *ү* доғал шығысты дауыстылар болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

О:

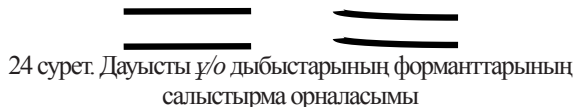
- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бігер тұсына қарай *o* сүйір шығысты дауыстылар болып табылады.

- көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **Ү** – қысаң өткелді, доғал шығысты, кiшiлi-үлкендi // **О** – қысаң өткелді, сүйір шығысты, кiшiлi-үлкендi.

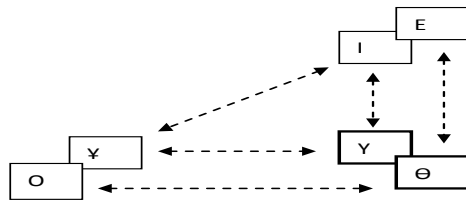
Дауысты ұ/о дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (24 сурет).

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң дауыстылардың дәстүрлі доғал/сүйір жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Ө^[wü]/Ү жұбы.

Бірінші кезекте ө/ү жұбын аламыз.

Өрнектен көрініп тұрғандай, құранды дауыстылар өз жұбы болып тұрған қысаң дауыстылармен өзара үш рет жұптасады. Ендеше акустикалық және перцепциялық талданым үш рет қайталанатын.

Ө/Ү дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (25 сурет және 26 сурет).

Ө:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай ө сүйір шығысты дауыстылар болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Ү:

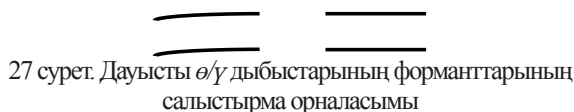
- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- жаңғыртқының бітер тұсына қарай ө доғал шығысты дауыстылар болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **Ө** – қысаң өткелді, **сүйір шығысты**, үлкенді-кішілі // **Ү** – қысаң өткелді, **доғал шығысты**, үлкенді-кішілі.

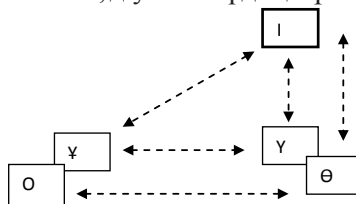
Дауысты ө/ү дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (27 сурет).

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң дауыстылардың дәстүрлі сүйір/доғал жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Е[ʔ]I жұбы.

Бірінші кезекте *e/i* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкерілген.

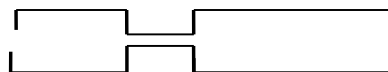

ЕI дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте, артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (28 сурет және 29 сурет).

28 сурет. Дауысты *e* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

29 сурет. Дауысты *i* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Е:

- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- емеурін дауысты дыбыс болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Е:

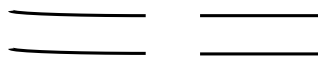
- ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауысты болып табылады.

- езу дауысты дыбыс болып табылады.

- ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Жаңғыртқы белгілері: **Е** – қысаң өткелді, **емеурін шығысты**, үлкенді-кішілі/**И** – қысаң өткелді, **қысаң шығысты**, үлкенді-кішілі.

Дауысты *e/i* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (30 сурет).

30 сурет. Дауысты *e/i* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң дауыстылардың дәстүрлі емеурін/езулік жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының құрамы белгілі болды, енді ол туралы жарыс пікірдің қажеті жоқ. Ал дауысты дыбыстардың жүйесі (системасы) жайлы зерттеулер жалғасу керек. Қазақ тілі дауысты дыбыстарының өзара байланысы бір, екі және үш жасалым (артикуляциялық) белгі арқылы көрінетін болып шықты. Артикуляциялық (жасалым), акустикалық (айтылым), перцепциялық (естілім) белгілердің өзара үйлесім көрнекілігі сол үшін беріліп отыр.

Ж.М. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасы, доцент
Астана қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ ҮНЕМДЕУ ТӘСІЛІ

Аннотация. Мақалада Шәкәрімнің көркем дискурсы арқылы фразеология саласындағы синкретизм мәселелері қарастырылады. Шәкәрімнің көркем тілінде бір-бірімен семантикалық тұрғыдан ешқандай байланысы жоқ тілдік фигуралар өзара мағыналық байлам алады. Басқаша айтқанда, синкретикалық құбылыстың ең маңызды мәні-бір-бірімен семантикалық байланысы жоқ тілдік фигуралардың тұрақты тіркесімі, байланысы және қолданылуы.

Тірек сөздер: фразеология, синкретизм, дискурс.

Ж. М. Конаратбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
кафедра общего языкознания и теории перевода, доцент
Астана, Казахстан

СПОСОБ ЭКОНОМИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы синкретизма в области фразеологии через художественный дискурс Шакарима. В художественном языке Шакарима те языковые фигуры, которые не имеют друг с другом никакой связи с семантической точки зрения, обретают между собой смысловую связку. Другими словами, самой главной значимостью синкретического явления являются постоянное сочетание, связывание и использование языковых фигур, которые не имеют между собой смысловой связи.

Ключевые слова: фразеология, синкретизм, дискурс.

Zh.M. Konyratbaeva

Gumilyov Eurasian National University, Department of General Linguistics
and Translation Theory, Associate Professor
Astana, Kazakhstan

SYNCRETISM PROBLEMS IN ART DISCOURSE

Annotation. The article considers syncretism problems in the field of phraseology through the art discourse of Shakarim. In the art language of Shakarim, the language figures, which are not connected with each other from the semantic point of view, obtain the semantic link among themselves. In other words, the main importance of the syncretic phenomenon is the constant combination, binding and use of language figures which have no semantic communication among themselves.

Keywords: phraseology, syncretism, discourse.

Әлемнің тілдік бейнесін танып, танытуда көркем әдебиеттің қосар үлесі зор екені белгілі. Адамзат қоғамы көркем жазылған дүниенің құндылығын өз бойына сіңіру арқылы айнала қоршаған ақиқаттың қыры мен сырын меңгеріп, тани түседі. Көркем әдебиетті тілдік заңдылықтардың түрлі қырынан көрініс тауып, танылуын, қалыптасып жетіле түсуін шындайтын кен орны деуге болады. Көркем мәтін тілінде шындала түсетін сондай заңдылықтардың бірі – синкретизм құбылысы.

Синкретизм тәсілі – тілдегі үнемдеу заңының бір түрі. Терминнің жалпы беретін ұғым-түсінігін іздестірсек, түрлі сөздіктерде оның гректің *synkretismos* – қосылу, біріктіру, бірлестіру мағынасындағы сөзінен шыққандығын аңғарамыз. Мәселен: «Синкретизм (*грекше synkretismos* – біріктіру) – әртүрлі айтылымдық тұлғалардың қызметтік бірлесуі, қарама-қарсылықтарды бейтараптандыру, бір формада бірнеше мағыналардың берілуі» [1]. Ал ғалым Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің сөздігінде» синкретизм терминінің екі түрлі мағыналық жіктелісі ашып көрсетіледі: «Синкретизм (грек *synkretismos* қосылу) – 1. Қызметі әртүрлі сөздер мен грамматикалық формалардың тілдің даму барысында тұлғалас келуі. Кейбір ғалымдар бұған грамматикалық омонимдерді (омоформаларды), енді біреулері көп мағыналы сөздерді жатқызады. Мысалы, *тоң* сөзі әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық райдың II жағында), *көш* әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық райдың II жағында), *кір* әрі зат есім, әрі сын есім, *тамақ* сөзінің екі мағынасы да зат есім мағынасында қолданылады. 2. Тіл жүйесіндегі ауыспалы (өтпелі) құбылыстармен байланысты туған тіл бірліктерінің бір-біріне қарама-қарсы дифференциалды құрылымы мен семантикалық белгілерінің қосарланып қатар қолданылуы. Бұған әртүрлі будандық (диффуздық, аралық) құрылымдар жатады» [2, 28]. Яғни, берілген анықтамалардың мазмұны бойынша, синкретизм құбылысы белгілі бір тілдік тұлғалардың бір-біріне ауысу үдерісі кезінде қалыптасады және ол тілдің барлық деңгейлерінде (лексикология, морфология, синтаксис) кездеседі. Синкретизмнің табиғатына түсінік берген бұл анықтама-сөздіктерге қосарымыз – бұл құбылыстың тілдің фразеологиялық қабатына да қатыстылығы.

Фразеология саласында синкреттік амал белгілі бір қаламгер тарапынан тың образдар жасауда ерекше құрал болып табылады. Көркем туынды авторы семантикалық жағынан ешқандай тіркес жасай алмайтын тілдік таңбаларды қиюын тауып, өзара тіркестіріп, тұрақты тың тіркес жасайды. Яғни, фразеология іліміндегі синкретизм құбылысының мәні – мағыналары өзара үйлесе қоймайтын тіл бірліктерін жанастыра, жымдастыра, бір-бірімен үйлесімін тауып жұмсау.

Фразеологизмдер бойындағы синкреттік тәсілдің белгілері энциклопедиялық сөздіктерде тіркелген анықтамалардың сипатына сәйкес келеді. Атап айтқанда,

- фразеологизмдер құрылымында екі не одан да көп семантикалық белгінің қатар келуі;
- қосылу, біріктіру, бірлестіру сипатының болуы;
- тілдің даму тарихында екі басқа тілдік таңбаның бір формада жұмсалуы, яғни бір мағынаға қызмет етуі.

Халықтық тіл негізінде қалыптанған тұрақты, дайын конструкциялық «өнімдердің» (фразеологизмдердің) шебін бұзып, оларды сапалық өзгерістерге түсіру XIX ғасырдың орта тұсынан (Дулат тілінен) бермен қарай батылырақ жүре бастады. Ал қазақ көркемсөз жүйесінде фразеологизмдердің «қасан» құрылымын синкреттік амал арқылы «бұзып», оларға ерекше ренк беру ұлы Абай дискурсынан кең өріс алатындығы жайында академик Р.Сыздықтың еңбектерінде зерттеліп зерделенеді [3].

Дулат пен Абай тілдері арқылы ерекше үрдіс алған поэтикалық тілдегі сапалық өзгерістерді сөз еткенде, әрине, Абайдың шәкірті, ойшыл ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының рөлі зор екенін атап өтпеу мүмкін емес. Біз бұл ізденісімізде өзара жымдаса, жанаса, әдемі қиюын тауып, қазақ әдеби тілінің көркемдігі үшін қызмет еткен

синкреттік тұрақты оралымдардың қатарын Шәкәрімнің көркем дискурсы арқылы баяндауға тырысамыз.

Поэзиясының негізгі арқауын адам болмысы етіп алған Шәкәрім ақында халықтық жұмсалымдардың тұрақтылығын бұзу, оларға жаңаша реңк сыйлау көркемдегіш құралдардың әр алуанынан табылады. Ақын семантикалық жағынан өзара тіркес жасай алмайтын тілдік таңбаларды киноластыра жұмсауда, әсіресе, тұрақты эпитеттік, тұрақты метафоралық, арагидік перифрастикалық үлгілерге барып отырады. Адам, қоғам мәселелері алға шыққан кезеңді сөз етуде ақын «күйған қалыптар» бедерлі әрі өткір, әсерлі әрі салмақты шыққан деуге болады. Бұл қалыпты «құюда» ақын қаламында ұлы Абайдың поэтикалық тілінің үлгісі жатқандығы анық.

Абайдың көркем дискурсында «біреудің еңбегін пайдалану» деген ұғым «адам сауу», «адам аулау» тың тіркестерімен беріліп, дағдылы қалып өзгеше құрылатыны белгілі. Ақын тіліндегі осы синкретизм құбылысының ізі Шәкәрімде «*ел аулау*», «*адам аулау*» түрінде келеді:

Құранды оқып, *ел аулап* \ Тұзақ құрма сен бірақ...

Құран, Інжіл қылып қақпан, \ *Адам аулап* сойып жатқан...

Атағы шыққан жақсыға, \ Өлсең де *адам аулама*, \ Аң жейтұғын болма аю [4].

Әдетте «*аулау*» етістігі «*аң*», «*құс*» бірліктерімен тіркесіп, саятшылық құру мағынасындағы еркін тіркес ретінде жұмсалатыны белгілі. Ал бұл арада сол кездегі қоғамның келеңсіз көрінісін көрсету мақсатында «*ел*», «*адам*» лексемаларымен тіркес жасалып, метафоралық фразеологизм түзілген. Синкреттік амалмен «*ел*», «*адам*» тілдік таңбалары «*аулау*» етістігімен үйлесіп, метафоралану арқылы шығарма тіліне ерекше оң жамалып, оның бейнелілігінің арта түскенінің куәсі боламыз. Бұл түзілістің тууы – Абай жасаған жазба әдеби тіл дәстүрінің жаңғыруы. Абай жүйесін ұсынған бұл секілді синкреттік амалдың жемісі қазақ көркемсөзінде айрықша дәстүрге айналды деуге болады. Мәселен, Сұлтанмахмұтқа – *қыз аулау*, Ә. Тәжібаевта – *ет аулау*, т.т.

Мағыналары өзара жуыспайтын сөздердің әдемі үйлесімін тауып, ынғайластырып, көркем мәтін тілінде жымдастыра қолдану амалы – оқырманға ерекше әсер қалдыратын, көркем дүние кілтін танытатын тәсілдердің бірі. Ал бір сөзді тірек етіп алып, оны бірнеше фразеологизмнің сынары етіп пайдалану тәсілінің әсері тіпті зор болатыны анық. «Абайға дейінгі бірде-бір ақын-жырау тілінде ұшыраспаған бұл құбылысты» (Р. Сыздық) жан-жақты сауатты, көзі қарақты Шәкәрім ақын өзінің поэтикасына бірден қабылдайды, ұлы Абай салған өрнектің ізін әдемі жалғастырады. Сол поэтикалық ізді біз *сату* етістігі тірек болған синкреттік оралымдар бойынан аңғарамыз. Егер Абай тілінде бұл сөзбен келген жаңа тіркестер қатары оңға барса, ал Шәкәрім дискурсынан көп кездестірмейміз. Олардың қатары: *ақыл сату* («үйрету, үлгі болу» д. мағ.), *терін сату* («күшін, қайратын еңбекке жұмсау» д. мағ.), *иманын сату* («құдайын ұмыту, дүние соңына түсу» д. мағ.), *жан сату* («жанын садақа ету, өтірік айту» д. мағ.). Дегенмен ойшыл ақын ұсынған бірді-екілі жаңа тіркестің өзінен адамдыққа, адал еңбек етуге, таза жүріп-тұруға үйрететін тамаша ойларды тануға болады. Ақын дискурсындағы *сату* тіректі синкреттік фразеологизмдердің алғашқы екеуінің жағымды мәнде жұмсалғаны, ал соңғыларының жағымсыз, кері әсері барлығы байқалады. Мысалы, *ақыл сату* синкретизмі «Абайдан үйрену керек, Абай ілімінің соңына түсу керек» деген ойды беруде астарлы, әсерлі шыққан деуге болады. Ал *терін сату* түзілісінен «еңбек ет, қайратыңды адал тірлік қылуға жұмса» деген тікелей уағызды аламыз. Ақын «дүние соңына түскен көрсеқызар, көрсоқыр, өтірікті бетперде еткен» жағымсыз қылықтарды беруде *иманын сату*, *жан сату* синкретизмдерін пайдаланады.

Шәкәрім дискурсындағы синкреттік амал арқылы жасалған тұрақты оралымдарды зерделеп, зер салғанда, ақынның *аулау*, *сату* сөздерінен басқа да тілдік бірліктерді тірек етіп алғанын атап өтуге болады. Сондай тірек сынардың бірі – *байлау* етістігі.

Ақылдың көзін байлама, Білгіш деп басшы сайлама [4, 231] – дейді Шәкәрім. Өлеңдері философиялық толғамға құрылған ойшыл ақын мұнда «*ақыл*» абстрактылы ұғымын «*көзін байлау*» процессуалдықты білдіретін етістікті тіркестен тіркестіріп, көзге көрінбейтін дерексіз заттарға жан бітіреді. Яғни, ақынның кейіптеуге баруы байқалады. Жалпы, Шәкәрім поэтикасын зерттеушілер ақынның дерексіз заттарға жан бітіре кейіптеуін – оның негізгі көркемдік жетістіктерінің бірі екендігін атап өтеді.

Ақын тілінде бірде *ақылдың көзін байламау* деп, бірде *ақылды байламау* деп келеді, сондай-ақ *ызаға көңіл байламау, жанды денеге байлап беру* тың тіркестері де жұмсалады.

Қазақ әдеби тілінде Дулат бастап, мол қорын Абай дамытып, жүйелеген синкреттік тәсілді көркем тілдің белгісіне айналдыруда оның ерекше үлгілерін өзінің кестелі өрнегіне сала білген Шәкәрім шығармашылығы ерекше орын алады деуге болады. Шәкәрім өлең сөздің құдіреттілігіне айрықша мән бере келе:

Үйіріліп көкейіне ұйып жатсын, / Газартып *жүрек кірін жуып* жатсын.

Қаңсыған шөл даланы қанықтырып, / Жыр тасып, дариядай құйып жатсын, – деп түйіндейді [4, 140]. Өлең шумағынан ақынның өлеңге, сөз иесіне артар жүгінің салмақтылығы көрінеді. Шәкәрім мұнда ақындық дүниенің қыр-сырына терең бойлауды міндеттейді. Сөз жұмсау шеберлігінің арқасында өзінің өмірлік ұстанымын бір ауыз өлең шумағына сыйғыза танытады. Жүректің сөзіне ерекше мән берген ойшыл ақын «*жүрек*» абстрактысын «*кір жуу*» қалыпты, деректі іс-қимылмен жымдастырып, жансызға жан бітіре суреттейді. Жалпы, Шәкәрімде «жүрек» концептісі – айрықша танылған құрылымның бірі. Философ ақын концептуалдық мағынаға ие *жүрек* тілдік бірлігінің жұмсальысына жиі барады. «Шәкәрім өлеңдеріндегі жүрек сөзінің қолданыс жиілігі Абайдан да жоғары. *Жүрек* сөзінің жеке-дара қолданылуы және *жүрек* сөзінің өзге сөздермен тіркесуі Шәкәрім ақын өлеңдерінде 70-тен астам жерде ұшырасады» [5, 151]. Ақын дискурсындағы *жүрек* сөзімен келетін көркем құрылымдардың біразы синкреттік амалдың жемісі деуге болады. Оған ақынның тілдік тұлғасын тану барысында нақты көз жеткіземіз. Мысалы, *жүрекке хат жазу* (Кезген ойым арқылы, Жүрегіме жаздың хат), *жүректің көзін ашу* (Бас көзімен қарама, Жүрегіңнің аш көзін), *жүрекке ірің төгу* (Бос өткенін қарашы, Жүрекке төгіп қанды ірін), *жүрекке оймен апару* (Жүрекке оймен сынап апаралық), т.б. жұмсальымдар – Шәкәрімнің әлемді танудағы авторлық-индивидуалдық түзілістері.

Шәкәрім ақынның семантикалық жағынан бір-бірімен тіркес жасай алмайтын таңбаларды өзара жұмдастыра, қиоластыра отырып, жаңа, тосын бейнелер жасауындағы келесі бір өнімді қолданған бірлігі – *көңіл*. Ақын дискурсында бұл лексикалық бірліктің қатысуымен жасалған синкреттік оралымдар әрі метафоралық, әрі эпитеттік қатар түзуімен ерекшеленеді. Мысалы, *көңілдің көзі ашылу* (Сол сықылды көңілдің көзі ашылса, Көп ойланып, қиынға сермей-сермей), *көңіл көзі сыну* (Соқыр білмес жарық пен қараңғыны, *Көңіл көзі сынасың*, болса міні) оралымдары метафоралық жұмсальымдар болса, *тереңге зымыраған көңіл* (Әлемді қылды бір уыс, *Тереңге зымыраған көңіл!*), *ой тырнаған көңіл* (Қаламын ба мола боп сайда?) – деген *ой тырнаған көңіл!*), *сынған көңіл* (Сынықшының қолымен, *Сынған көңіл* жамаған) бірліктері тұрақты эпитет жасап тұр. Бұл тұста айтатын жайт, өзінің бейнелілігімен, айрықша мәнділігімен көзге түсетін тұрақты оралымдарды әрбір ұлт тілінің ерекше көрінісі деуге болады. Сондықтан оларды көркем туындыда сан қырлы етіп жұмсальысқа түсіру ұлттық характердің айқын белгісін көрсетеді.

Адам – Қоғам – Дін тақырыптарын өз шығармашылығының ең басты өзегі етіп алып, қоғамдық келелі мәселелерді алға тартуда Шәкәрім әр сөздің жұмсальысына мән беріп отырады. Ол қолданыстардың жүрекке дәл, көңілге нақ жетуін көздей отырып жырлайды. Ондағы мақсаты қоғамды түзеу, адамзат ұрпағын имандылыққа, шүкіршілікке шақыру, Жаратқанды тану болғаны анық. Бұл сынды күрделі мәселелерді қозғауда ақын халықтық

тілдің ізімен, тіпті тыңнан бейне жасауға да ұмтылады, сөйтіп синкреттік амал арқылы өткір де көркем тілдік оралымдар ұсынады.

Ақылдан ойға сыр тарап, / *Үміттің шамы* жанған күн,..

Жоғарғы мұпа деген сөзім бар ғой, /Байқайсың ба, *ақыл*, *ой көзің* бар ғой?..

Ақыл құсы адаспай аспандаса, /Өлемде нәрсе болмас оған таса...

Ол ойды жүр едім қағып, /*Құмар*, пайда, *атақ бағыт*... [4].

Шәкәрімнің бұл жұмсалымдарындағы *үміттің шамы*, *ақыл*, *ой көзі*, *ақыл құсы*, *атақ бағу* дегендер де – синкреттік амалдың жемісі. Әрқайсысын жеке алып қарар болсақ, нақты деректі сөздер мен абстрактылы ұғымдардың қиюласып, өзара жымдасып келіп, бір образды ойды түйіндеп тұрғанын аңғарамыз. Мұнда қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын «*үміт*» дерексіз ұғымы мен күнделікті тіршіліктің қажетіне іске асатын нақты «*шам*» зат есімін, сол секілді «*ақыл*», «*ой*» дерексіздеріне бірде «*көз*» нақты соматикалық атауын, екіншісінде тіршілік иесі «*құс*» деректі ұғымын қиюластыра отырып, адам өмірінде кездесетін кейбір өкінішті жайттарды болдырмауға үн тастайды. Ал соңғы фрагменттегі *атақ бағу* тіркесімі семантикалық жағынан өзара түйісе қоймайтын «атақ» есім сөзі мен «бағу» етістігінің тіркесін құрап, заманның келеңсіз кейбір тұстарын синкреттік оралымның әдемі үлгісімен дәл жеткізеді. Келтірілген мысалдардың қай-қайсысының болсын, өз сыбаға, салмағы бар. Жеке-жеке алғанда әрқайсысы-ақ нақыл, бейнелі сөз түйдегі боларлық оралымдар. Ақын дискурсындағы бұл синкреттік амалдың нақты көрінісі экспрессия тудыру болып табылады. Бұл жөнінде зерттеушілер: «Фразеологизмы рождаются в языке не для того, чтобы называть какие-либо появившиеся предметы и явления, а для того, чтобы через образное представление характеризовать уже названное словом понятие, характеризовать его, выражая отношение к нему, оценку его с точки зрения той социальной среды, в речи которой употребляется данная фразеология. То есть фразеологизмы удовлетворяют потребность носителей языка в выразительности» [6, 81] – дейді. Яғни, стильдік функцияға жүктелген мұндай кестелі оралымдар ақын кезеңінің түрлі жағдайын, сол заманның шынайы шындығын баяндау үшін туындаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] [электрон ресурс] <http://kk.wikipedia.org/>. (жүгіну уақыты: 20.01.2015)

[2] Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 142 б.

[3] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат, 1995. – 56 б.

[4] Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988. –164 б.

[5] Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі. Алматы: Арыс, 2008. –96 б.

[6] Федоров А.И. О причинах архаизации и исчезновения фразеологизмов в русском языке //Избр.Сибир.отдел. АН СССР: Серия общественных наук. Вып. 2. № 6 (201), 1972. С. 142.

МРНТИ 16.21.

Г.М. Мамырбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Тіл тарихы және диалектология бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**БІРНЕШЕ НҰСҚАДА ТАҢБАЛАНЫП ЖҮРГЕН ЕСКІ КІТАБИ
ЛЕКСИКАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛДЕ
КОДИФИКАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ**

Аннотация. Мақалада бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби лексикалар және оларды жазба әдеби тілде кодификациялау мәселесі қарастырылады.

Тірек сөздер: ескі кітаби лексика, кітаби тіл.

Г.М. Мамырбекова

Институт языкознания имени А. Байтурсьнулы, Заведующий отделом истории языка и диалектологии, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

**СТАРО-КНИЖНАЯ ЛЕКСИКА, МАРКИРУЕМАЯ В НЕСКОЛЬКИХ
ВАРИАНТАХ, И ПРОБЛЕМА КОДИФИКАЦИИ НА ПИСЬМЕННОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. В статье рассматривается старо-книжная лексика, маркируемая в нескольких вариантах, и проблема кодификации на письменном литературном языке.

Ключевые слова: старо-книжная лексика, книжный язык.

G.M. Mamyrbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Head of the Department of History of Language and Dialectology, Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

**OLD-BOOK VOCABULARY MARKED IN SEVERAL VARIANTS AND THE
PROBLEM OF CODIFICATION IN THE WRITTEN LITERARY LANGUAGE**

Annotation. The article deals with the old-book vocabulary marked in several variants and the problem of codification in the written literary language.

Keywords: old-book vocabulary, book language.

Жалпы тіл білімінде «кітаби тіл», «кітаби лексика» атаулары негізінен, тілдік белгілерді қолданудың нақтылығын, тұрақтылығын, нормальлығын меңзейді. Орыс тіл білімінде «кітаби» термині жазба әдеби тілге ғана тән қасиетімен ерекшеленетін, нормаланған тілге қатысты қолданылады [1, 3 б.]. Яғни кітаби тіл – жазба әдебиетте қалыптасқан тұрақты

формалар мен грамматикалық тұлғалар немесе «қарым-қатынастың ресми түрінде қолданылатын, алдын ала біршама дайындалған мәтін (ауызша, жазбаша)» [2], ал кітаби сөз – «ресми мазмұндағы, ресми рені бар тілдік бірліктер, көтеріңкі мазмұндағы сөздер (ауызша, жазбаша)» [2].

Кеңестік кезеңде жазба тіліміз екі түрлі бағытта қарастырылды, оның біріншісі – ұлттық жазба әдеби тіл, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысына түркі тілдерінің барлығына ортақ үлгі «түрки» әдеби тілімен тәркіндес (түрки – түркі халықтарындағы аймақтық жазба тілдердің жалпы атауы) жазылған араб жазулы мұраларымыз жағады. Және бұл тіл қазақ қоғамында ХХ ғасырдың басына дейін қолданыста болғаны мәлім. Қазақ тіл білімінде осы кітаби тілге қағысты берілген анықтамалар негізінен жағымсыз ренде қалыптасқан болатын. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов), «қоспа тіл» (С.Е.Малов), «касталық тіл» (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), «дін тілі» (С.Аманжолов), «қазақ тілінің ерекшеліктері көп енген шағатай тілі» (Н.Т.Сауранбаев), «бөгде сөздермен былғанған, ауытқымалы тіл» (М.Балақаев), «араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздерімен аралас жазылған, қазақтың мұсылманша оқыған, хат танитын адамдары да түсінбейтін қоспа тіл» (Б.Кеңжебаев). Ал ғалым Ғ.Мұсабаев керісінше, «қазақ халқы жақсы түсінетін, бұқараға кең тараған тіл» десе, профессор Н.Уәлиұлы оны «халқымыздың рухани-мәдени феномені» деп бағалаған болатын.

Қазақ қоғамының рухани-мәдени гүлденуіне елеулі ықпал еткен ескі қазақ жазба тілі кеңестік кезеңде осылайша жағымсыз ренмен аталып, бөтендік сипатқа ие болды. Алайда, әр заманның өзіне сай саяси идеологиясы болатыны мәлім. Сондықтан ескі қазақ жазба тіліміздің бұлайша аталуы билеуші елдің ұстанымымен тікелей байланысты болып келді. Себебі миссионерлік бағыттағы жұмыстар күллі араб жазулы рухани дүниелерімізді жоққа шығаруға барынша тырысты. Осының негізінде, сауатты қазақтардың көпшілігіне арабшылдар, ескішілдер, қадымшылар, керітартпалар, ұлтшылдар, діншілдер, молданың шашбауын көтерушілер деген үлкен айып тағылды.

Қазақ ғалымдары арасынан ең алғашқы болып «кітаби тіл» терминінің дұрыс еместігіне назар аударған профессор Б.Әбілқасымов оны қазақтың «**көне әдеби тілі**» деп атаған дұрыс деген пікір білдірген болатын [3, 121-123]. Ал «кітаби тілдің» орнына «**ескі қазақ жазба тілі**» деген ұғымды ендіру қажеттілігін көтерген ғалым Н.Уәлиұлы болды [4].

Кезінде белгілі ғалым Н.Ондасынов: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісінің ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысалдар келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде *масбих* сөзінің – 20, *иждихаттың* – 12, *илтипаттың* – 8, *гибраттың* – 7, *әрекеттің* – 6, *қауіптің* – 5, *ұжданның* – 4 варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын *рахметтің* (ауызекі айтылуы өз алдына) баспада: *рақмет, рақымет, рахмат, рахмет, рахымет* сияқты 5 түріне кездестік» – деп көрсете отырып: «Жазбадағы ала-құлалылық – тіл мәдениетінің үлкен жауы. Біздің елімізде мәдениет революциясы іске асты. Енді үлкен мәдениетті ел болдық, оған нағыз мәдениетті тіл лайық, оның аттың төбеліндей айқын жазуы болуы керек. Орысша әрбір сөздің тайға басқан таңбадай бір-ақ белгісі бар – оның бір әрпін өзгертуге болмайды. Қазақ тілінің жазуын осындай дәрежеге көтеруге бола ма? Әбден болады, ол үшін әлі де іздену керек, ізденіс – табыс кепілі» [5, 4], – деген болатын. Бұл сонау кеңестік кезеңдегі уақыттарда айтылған сын еді. Өкінішке орай, содан бері қаншама уақыт өтсе де, әртүрлі таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерінің әдеби тіліміздегі нормасын тұрақтандыру, біріздендіру, жүйелеу мәселесі дұрыс жолға қойылмай келе жатыр. Біз бұл жерде сөздердің грамматикалық, семантикалық, лексикалық варианттары туралы емес – мағыналық жағынан тең, стильдік бояумен ерекшеленбейтін, тек дыбыстық жағынан әртүрлі нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби

лексикалар туралы меңзеп отырмыз.

Ғалым Н.Уәлиұлы: «Тіл – жүйелі құбылыс. Әдеби тілдің нормасы, оның ішінде жазу нормасы, алдымен тілдік жүйеге негізделеді. Алайда жүйе бар жердің бәрі бірдей әдеби тілдің нормасы бола бере ме? Кейбір жағдайларда тілдік жүйенің өзі екі немесе үш түрлі болып жарыса қолданылуы ықтимал. Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек?» [6, 125 б.] – дей отырып, әдеби нормаға лайықтысын таңдап алу үшін тілдің ішкі даму тенденциясына олардың қайсысы сәйкес келетінін анықтау қажеттілігін ескерткен [6, 128 б.]. Ғалымның бұл пікірін ескі кітаби тіл бірліктерін, жалпы араб, парсы сөздерін таңбалау барысында да есте ұстаған абзал. Мәселен, «қылыш, семсер» мағынасын беретін *зұлтықар* сөзінің *зұлфұқар*, *зұлфақар* түрінде таңбаланған варианттары бар. Қазақ тілінде ерін үндестігі негізінен орфоэпиялық заңдылыққа ғана тән құбылыс, осы жағынан алғанда *зұлфұқар* емес, *зұлтықар* дұрыс, ал *зұлфақар* араб тіліндегі түпнұсқадан (*зулфиқар*) ауытқыған. Сол сияқты, «сөз; нақыт; мұсылман дініне сену нышаны» ұғымдарын білдіретін *қалима* сөзінің *қалима*, *қалима* түріндегі нұсқалары бар. Араб тіліндегі дыбысталуы – *қалима*. Алайда қазақ тілінде к жіңішкелікті білдіретін дауыссыз дыбыс болып танылатындықтан тілімізге *қалима* емес *қалима* болып орныққан. Енді *қалима* мен *қалимәнің* қайсысын әдеби нормада тұрақтандыру керек? Бұл жерде қазақ тіліндегі буын үндестігіне сәйкес келмесе де, қолдану жиілігі жағынан *қалима* сөзі таңдалуы қажет. *Қалам*, *қалам*, *қалам*, *қалам* (ар. *қалам*) сөздері туралы да осыны айтуға болады. Сол сияқты, «Иық жауырын және ауыспалы мәнде өркеш» деген ұғымдарды білдіретін *кәтеп* сөзінің *катаф*, *кәтеб*, *қатеп* түрлері мәтіндерде жиі ұшырасады. Араб тіліндегі дыбысталуы *кәтеф*. Көрсетілген төрт варианттың ішінде *кәтеп* нұсқасы жазба әдеби тілде нормалану керек. Себебі, дәл осы нұсқа диалект сөз ретінде қолданыста бар. Сондай-ақ жер атауын білдіретін *Исфahan* сөзі *Иснаhan*, *Иснахан*, *Асфahan*, *Аспahan*, *Аспақан*, *Асбахан* түрінде жазылып жүр. Бұл сөз тарихи мәтіндерде *семсер*, *қылыш*, *қанжар*, *кілем* сөздерімен тіркесіп, «Исфahanда жасалған» деген мәнде жұмсалады. Осы 7 түрде таңбаланған нұсқаның қайсысы жазба әдеби тілде нормалануы қажет? Бұл сөздің парсы тіліндегі дыбысталуы да, таңбалануы да *Исфahan*. Кезінде сан түрлі көлөнердің Отаны саналған Иран жеріндегі көне қаланың атауы. Яғни әдеби тілге оның бүкіл әлемге жайылған дұрыс атауы *Исфahan* тұлғасы нормалануы қажет. Жалпы әртүрлі нұсқада қолданылып, жазылып жүрген кірме сөздердің жалпы саны 1094 сөз. Оның 692 араб сөзі, 402 парсы сөзі. Бұл статистикалық мәлімет сөздіктен алынып отыр [7].

Сонау кириллица қабылданған кезеңнен бері бір жүйеге түспей келе жатқан мұндай сөздерді таңбалаудың арнайы орфографиялық ережесі болмағандықтан, яғни «мына сөздің мынадай тұлғасы жазба әдеби тілде орнығуы керек» деген тілшілер тарапынан жасалған нақты принциптің жасалмауынан осындай ала-құлалықтар жарыққа шығып жатқан мәтіндерде, тіпті БАҚ құралдары мен мектеп оқулықтарында күні бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Мәселен, 7-8 сыныптарға арналған тарих оқулығындағы *сүйірғал* (жерді сыйға беру) сөзінің бір кітаптың өзінде әртүрлі таңбаланғанын байқауға болады. Сонау 1940 жылдардан бастап күні бүгінге дейін жарыққа шығып жатқан кітаптардың барлығынан да осындай үрдісті аңғарамыз.

Жалпы араб, парсы сөздерінің, оның ішінде ескі кітаби сөздердің ала-құлалығының негізгі себептері мынада:

Біріншіден, мұраларымыздағы араб, парсы сөздері түпнұсқа принциппен, яғни сол тілдердің жазылу формасы бойынша таңбаланған, оны кириллицаға аударғанда кейбіреу казіргі тілге лайықтап, кейбіреу түпнұсқа тілге лайықтап берген;

Екіншіден, кириллицаға аударылып отырған сөздің араб, парсы тіліндегі дыбысталуын білмеу, былайша айтқанда қате транскрипциялау;

Үйіншіден, кірме сөздер құрамындағы қазақ тілінде мүлде кездеспейтін дыбыстарды төл дыбыстармен алмастыру;

Төртіншіден, ондай сөздерді жазба тілде нормалаудың принциптері көрсетілген анықтағыш пен сөздіктің күні бүгінге дейін болмауы.

Мәселен, тілімізге бейімделген дыбыстық формасы бола тұра араб, парсы сөздерін түпнұсқаға ұқсатып транскрипциялай салу үрдісі жиі кездеседі:

Аллаһ (ар. *Allah*) – дұрысы *Алла*;

Алиф, алиф, әліф (ар. *alif*) – дұрысы *алин*;

Астағфирулла, астағфиралла (ар. *astaghfir Allahu*) – дұрысы *астағыралла*;

Афзал (ар. *afzal*) – дұрысы *абзал*;

Әлакат, фәлакт, фалек, фаләк (ар. *falakat*) – дұрысы *бәлекет*;

Бәһәшт, беһәшт, баһшат (пар. *bihisht*) – дұрысы *бейиш*;

Гүнаһ, гунаһ, гүнәһ (пар. *gunah*) – дұрысы *күнә*;

Жүфүт, жүфт, жүфіт, жүфьтт (ар. *jufut*) – дұрысы *жүт*.

Кабап, кэбап, кэбәп, кебаб, кебап, кебен, қабаб (ар. *kabab*) – дұрысы *кәуап*;

Қамқап, кемхап, кемқап, қымқап (пар. *kamkhab*) – дұрысы *қамқа*.

Мәсжид, мәсјид (ар. *masjid*) – дұрысы *мешіт*;

Меккем, махкам, мехкам, махқүм, мәхкәм, мәкәм, мәкем (ар. *mukham*) – дұрысы *мекем*.

Мүһр, мөһр, мөһір, мөһр (ар. *mohr*) – дұрысы *мөр*;

Никах, неках, неқак, некаһ (ар. *nikah*) – дұрысы *неке*;

Үмігуар, үмідуар, үміддуар (пар. *umiduvar*) – дұрысы *үміткер*;

Харакат, хәрекет, хәракат, һәрекет (ар. *harakat*) – дұрысы *әрекет*;

Һәлак, һәләк, һәлек, һалак (ар. *halak*) – дұрысы *әлек*.

Бұндай сөздердің саны аз емес. Жалпы қай кезде түпнұсқадан бұлжытпай немесе соған жақын транскрипциялау керек? Жазбалардың документалдық басылымын (мәтіндерді еш өзгеріссіз, қалай жазылса сол қалпында басу) шығару көзделген жағдайда ғана. Ол кезде жазба мәтіндегі араб, парсы сөздері ғана емес, көне лексикалық бірліктер (*бағыр, инану, тұрғушы*, т.б.), ортағасырлық грамматикалық формалар (-мыш, -міш (*бармыш, келмиш*), -үр, -үр (*тұрұр, көтерүр*)) -лар/лер (*адамлар*), сондай-ақ басқа да жұрнақ-жалғаулар (*тауның, мінезі, достұлқ, бойындан*) толығымен сақталуы шарт.

Ал ғылыми-көпшілік басылым көзделген жағдайда мәтіндерді қазіргі тілге лайықтап берген орынды болмақ.

Кириллицаға аударылып отырған сөздің араб, парсы тіліндегі дыбысталуын білмеу, былайша айтқанда кәте транскрипциялау да сөздердің ала-құла формаларының пайда болуына әсер етуде. Бұған «астролог, жұлдызнамашы» ұғымын беретін *мұнажжим, мунәжјім, мәнжам* (ар. *munajjim*), «саулық, түзулік; дұрыстық» ұғымдарын беретін *сиххат, сихат, сахат, саһат* (ар. *sikhhat*), «қайталау; пысықтау» ұғымындағы *тиқрар, тақрар, тақрар, тақрир, текрар* (ар. *tikrar*), т.б. біршама сөздерді жатқызуға болады.

Фонетикалық дублеттердің көбеюіне әсер етуші тағы бір фактор кірме сөздер құрамындағы кей дыбыстардың қазақ тілінде жоқтығы. Осыған байланысты *айла-хайла, рұқсат-рұхсат, қал-хал, уәде-уағда*, т.б. көптеген сөздер жарыспалы вариантта қатар қолданылады. Сондай-ақ *палуан-батуан, ақырет-ақирет, пейішбейіш, парпар-барабар, диқан-дихан, жәннат-жаннат*, т.б. сөздердің екі нұсқасы да дұрыс деп танылады. Бұлардың бір ғана сынарын жазба тіл нормасында қалдыру қажет болса, ең бірінші, олардың қолданылу жиілігі ескерілуі шарт.

Соңғы кезеңдерде сөздік қорымызға қайтадан ене бастаған, алайда бейәдеби деп танылып жүрген асыл қазынамызды тілдің ішкі даму тенденциясына сәйкес орнықтырып,

әдеби нормаға түсіру, жұртшылықтың бәріне бірдей, тұрақты тұлғасын саралау, емлесін қалыптастыру үлкен ыждаһаттылықты талап етеді. Мұндай сөздер қатарына мыналарды жатқызуға болады:

Ақайд, ғақайд (ар. *ақайд*) – 1. *Наным, сенім. 2. Дүниетаным, ұстаным. 3. Ислам дінінің негізгі қағидаларын үйрететін кітап.*

Анжам, әнжам, әнжәм (пар. *әнжам*) – 1. *Ат әбзелдері. 2. Қажетті құрал-жабдықтар.*

Ахд, ақд, аһыд, ғақд, ғәһид (ар. *аһд*, пар. *ақд*) – *келісім, мәміле, уәде, шарт.*

Аһыл, аһил, аһл, аһлу, аһли, ахлу, әһлі, әһіл (ар. *әһл*) – 1. *Туыс, ағайын. 2. Ел, қауым, мекендеуші тұрғындар.*

Әлфирақ, алфырақ, әлпірақ (ар. *әлфирақ*) – *қош бол!*

Баһана, бәһәна, бәһәнә, бәһана, фаһана (пар. *бәһана*) – *сылтау.*

Бәдан, бадан, бәден, беден (ар. *бәдән*) – 1. *Тұлға, дене. 2. ауысп. Тән.*

Бәланд, балант, бәлант, бөләнд (пар. *боланд*) – *биік, жоғары.*

Бәллүр, биллүр, біллүр (пар. *бәллүр*) – *хрусталь.*

Бейһүш, бейһүш, бихош, бихуш, бихүш, биһүш, биһүш, биһүш (пар. *биһуш*) – *есінен тану.*

Гәриан, гәриян, гориян, гәрян, гериян (пар. *әуриян*) – *жылау, еңіреу.*

Даңдама, дандама, дамдамат (пар. *дамдама*) – *айғай-иу.*

Дәргәһ, дәркәһ, дәркәһ, дәркәһ, даргәһ, дәргәй (пар. *дәргәһ*) – *патша, хан сарайы.*

Жәһил, жаһыл, жаһіл, жәһіл, жәһил, жаһит (ар. *жаһил*) – ?

Жүһүд, жүһүд, жүһүт, жөйіт, жөһид, жаһут (ар. *иаһүд*) – *еврей.*

Зиба, зипа, зифа (ар. *зифа*, пар. *зиба*) – 1. *Кәрікті, сұлу, әдемі. 2. Безендірілген, сәнді.*

Зүлжалал, зүлжалал, зүлжелел, зүлзалаг, зүл-зәлла (ар. *зүлжалал*) – *ұлылық пен құдірет иесі деген ұғымда қолданылатын Алла тағаланың 99 есімдерінің бірі.*

Зүбаржат, зүбаржад, зүбаржат, зәбіржат, зыбыржат (ар. *забаржад*) – *қымбат асыл тас.*

Керкүдан, керкүдан, керкүдән (пар. *кергүдан*) – *мүйізтұмсық.*

Күлфат, күлфат, күлшат, күлпәт (пар. *күлфат*) – *қындық, азап, машақат.*

Мүһлат, мүһләг, мүхлат, мүхләг, миһлат (ар. *мүһлат*) – 1. *Тоқтату. 2. Кейінге қалдыру. 3. Мерзім, уақыт.*

Намарт, нәмарт, нәмәрт, нәмрәт (пар. *намард*) – *тексіз, жексұрын, ұятсыз.*

Пағпур, пағфур, бағпур, фағпур, фағфур (пар. *фағфур*) – 1. *Фарфор (Ерте кезде Қытайда фарфордан жасалған қымбат шыны).* 2. *Қытай императоры.*

Рәмил, рәміл, рамл, рамал (ар. *рамл*) – 1. *Құм, қиыршық тас. 2. Құмға, майда тасқа бал ашу.*

Ұлпат, үлфәт, ұлпат, ұлпәт (пар. *улфат*) – 1. *Дос, достық қарым-қатынас. 2. Жақын, жақындық. 3. Сүйкімділік.*

Фаған, фаған, феған, фиған, паған (пар. *фаған*) – *зар еңіреп жылау.*

Фариад, фарияд, фәрияд, фәриад, фәриод, фәряд, парияд (пар. *фариад*) – 1. *Айғай, айғайлау. 2. Зар еңіреу, зар жылау.*

Фитна, фитнә, фітінә, пітна, пітне (пар. *фитне*) – 1. *Бүлік, дүрбелең. 2. Дін бұзушылық. 3. Арам ойлылық. 4. Ауыртпалық, қиыншылық.*

Шаһариар, шәһәриар, шарияр, шарияр, шәриар, шадияр (пар. *чаһариар*) – *Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Осман, Әли.*

Бұл тәрізді ескі кітаби сөздердің қатары аз емес.

Қорыға айтқанда, кеңестік кезендерде ескі кітаби сөздер, тіпті бүкіл араб жазулы мұраларымыз жарамсыз деп танылған еді. Ал бүгінгі егемендік алып, тәуелсіз ел болған кезеңде Елбасының бастауымен ұлтымыздың рухани-мәдени дүниелерін жаңғырту

мәселесі қолға алынып, соның негізінде, тіл, әдебиет, тарих, философия, т.б. саланың ғалымдары тарапынан көптеген игі іс-шаралар атқарылды. Тілдегі сөздік қазынамыз, жазба ескерткіштеріміз, ескі шығармаларымыз, тарихи жәдігерлеріміз, философиялық ой-толғамдарымыз ұлттық көзқарас тұрғысынан қайтадан бағаланып, жарыққа шығарылды. Ұлтымыздың рухани құндылығын жаңғыртуға, дамытуға арналған бұл бағыттағы жұмыстар Отандық ғалымдарымыздың орасан зор еңбегі мен қажырлы қайратының, былайша айтқанда «үлкен маңдай терінің» нәтижесінде іске асты. Соның негізінде, ұмытыла бастаған қаншама ескі бірліктеріміз қайтадан жаңғырып, сөздік қорымызға қосылып отыр. Ендігі мәселе, бір жүйеге түспей келе жатқан ескі кітаби лексикаларды жазба әдеби тілде кодификациялаудың шарттары мен заңдылықтарын орнықтыру, оларды нормалаудың принциптерін көрсететін анықтағыш пен сөздік дайындап беру. Бұл тілшілер қауымы мойнында тұрған үлкен міндет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 312 с.
- [2] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт.дисс. Алматы, 2007. 79 б.
- [3] Әбілқасымов Б. XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. 224 б.
- [4] Уәлиұлы Н. Қазақ тілі қандай тіл? // Тілтаным, 2004. №3.
- [5] Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Мектеп, 1984. 1-т. 256 б.
- [6] Уәлиұлы Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері: филол. ғыл. канд. дисс. –Алматы, 1993. 84 б.
- [7] Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. 654 б.

МРНТИ 16.21.

А.Ә. Жаңабекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институты,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

ТІЛДІК КОРПУСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘЛЕУЕТІ

Аннотация. Мақалада тілдік корпустардың ғылыми-зерттеу әлеуеті берілген. Сондай-ақ тілдік корпустарды тіл білімінің барлық салаларында қолдануға болатындығы жайында жан-жақты қарастырылған.

Тірек сөздер: тілдік корпус, морфология, лексика, грамматика.

А.А. Жанабекова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Заведующий отделом прикладной лингвистики, доктор филологических наук
Алматы, Казахстан

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЯЗЫКОВЫХ КОРПУСОВ

Аннотация. В статье рассматривается научно-исследовательский потенциал языковых корпусов. Также подробно рассматривается возможность использования языковых корпусов во всех областях языкознания.

Ключевые слова: языковой корпус, морфология, лексика, грамматика.

A.A. Zhanabekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Head of the Department of Applied Linguistics, Doctor of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE RESEARCH POTENTIAL OF LANGUAGE CORPUSES

Annotation. The article discusses the research potential of language corpuses and also the theoretical and practical importance of the compilation of linguistic corpuses in the Kazakh language. The tasks dealing with the problem of the compilation of the National Corpus of the Kazakh language are defined.

Keywords: language corpus, morphology, lexics, grammar.

Тілдік корпустарды зерттеу мен жасау сала мамандары үшін ғана емес, қоғамдық-әлеуметтік мәселе ретінде де аса маңызды. Шетел, орыс ғалымдары еңбектерінде корпус жасалғаннан кейін академиялық сөздіктер мен грамматикаларының қайта құрастырылып, қайтадан жазылып шыққандығы туралы мәліметтер берілген. Корпустық лингвистика саласының ғылыми-зерттеу әлеуеті орасан зор. Сондықтан қазақ әдеби тілі мәтіндері бойынша тілдік корпустарды ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдаланудың мүм-

кіндіктерін қарастырып, сол мүмкіндіктерді жүзеге асырудың ғылыми-теориялық негіздемесін жасау қажет. Өйткені тілдік корпустарды құрастыру барысында алынған нәтижелерді қолданысқа енгізу, нақты айтқанда, әртүрлі сөздіктер құрастыру ісінде, ғылыми грамматикаларды қайта жазуда немесе қандай да бір тілдік құбылыстарды айқындауда пайдалану корпустық лингвистиканың болашақ дамуы үшін ғана емес, ғылыми-зерттеу жүргізудің жаңа технологиясын қалыптастыру үшін де өзекті.

Корпус материалдары төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- тілдің лексика, грамматика салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін мол тілдік материал болу қызметі;
- тілдің бірнеше кезеңдік тарихына қатысты мәліметтер бере алуы: тілдік бірліктердің белгілі бір кезеңге қатысты тілдік қолданысы, жиілігі, белсенділігі, семантикалық өрісі туралы мәліметтер, өзгерісі, даму сағысы т.б.;
- тіл білімінің барлық салаларына қатысты анықтамалық құрал қызметі, яғни дереккөз қызметін атқару мүмкіндігі;
- автоматты түрде жиілік сөздіктер алуға;
- екі тілді (аударма) корпустар негізінде автоматты аударма жасау мүмкіндігі т.б.
- түсіндірме, екі тілді сөздіктер жасау мүмкіндігі;
- грамматикаларды қайта жазу мүмкіндігі;
- тілді оқытуда немесе тілүйренім мүмкіндігі, яғни оқу құралдары мен оқу бағдарламаларына негіз болу қызметі т.б.

Келешекте ізденушілер, ғалымдар, зерттеушілер кез келген ғылыми-зерттеушілік жұмыстарын тілдік корпустар материалдары негізінде жасайтын болады. Сондықтан жаңа заман өкілдеріне тілдік корпустарды жасап қана қоймай, оны пайдаланудың лингвистикалық және инженерлік технологиясын меңгеру қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты корпустық лингвистика мәселелерімен соңғы жылдары айналыса бастады. Бұл ретте қазіргі уақытта қазақ тілінің әртүрлі жанрларынан алынған таңдама мәтіндер бойынша морфологиялық деңгейде белгіленім қою жұмысы жүргізіліп жатыр. Морфологиялық деңгейде Резюме-ленген тілдік корпустардың өзі келешек автоматтандырылып, бірорталықты басқару жүйесі арқылы сайтқа енгізілсе және оны ғылыми-зерттеу жұмыстарында пайдаланудың лингвистикалық және инженерлік технологиясы жасалатын болса, тіліміздің грамматикалық жүйесіне қатысты қыруар ғылыми жаңалық ашылған болар еді. Ал мұндай тәжірибе тіпті түркі тілдері бойынша қолданбалы бағыттағы үлкен ғылыми жаңалық болатындығы сөзсіз.

Ол үшін мынадай міндеттер шешілуі тиіс:

- шетел және орыс тіл біліміндегі лингвистикалық белгіленім қойылған тілдік корпустарды ғылыми-зерттеу жұмыстарында пайдаланудың ғылыми-теориялық және инженерлік технологиясына қатысты еңбектермен танысу, тәжірибе жинақтау;
- қазақ әдеби тілінің әртүрлі жанрларынан (көркем проза, драматургия, ғылыми-публицистикалық және газет пен журналдар мәтіндері) алынған таңдама мәтіндерге әртүрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қажетті лингвистикалық белгіленімдердің түрлі модельдерін жасау;
- айқындалған лингвистикалық (стильдік, семантикалық т.б.) модельдер бойынша таңдама мәтіндерге жартылай автоматты тәсілмен белгіленімдер қою жұмысын жүзеге асыру;
- шетел және орыс тіліндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қажетті лингвистикалық модельдердің компьютерлік алгоритміне (бағдарламасына) қатысты WEB сайттармен жұмыс істеу мүмкіндіктерін игеру;

- ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қажетті лингвистикалық модельдердің компьютерлік алгоритмін (бағдарламасын) жазу; электронды пішінге келтіріліп, компьютерлік бағдарламасы жазылған тілдік корпусарды ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалану мүмкіндіктерін сыннан өткізу;

- морфологиялық белгіленімдер қойылған тілдік корпусардан жиілік сөздіктер алу мүмкіндіктерін қарастыру және сыннан өткізу;

- морфологиялық белгіленім қойылған тілдік корпусардан түсіндірме сөздіктерге қажетті сөздік бірліктерді автоматты жолмен айырып алу мүмкіндіктерін қарастыру; сонымен қатар әрбір сөздің мағыналық мүмкіндіктерін айқындау;

- морфологиялық белгіленімдер қойылған тілдік корпусардан автоматты жолмен фразеологиялық сөздіктер құрастыруға қажетті тұрақты тіркестерді шығарып алу жолдарын қарастыру;

- әртүрлі стильдік белгіленімдер (жерг., этн., көне., ескі кіт. т. б.) қойылған тілдік корпусардан аймақтық, этнографиялық, көне сөздер сөздіктерін құрастыруға қажетті сөздік бірліктерді автоматты жолмен шығарып алудың әдіс-тәсілдерін айқындау;

- әртүрлі лингвистикалық белгіленім қойылған тілдік корпусар материалдары негізінде тілдің әр саласы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізудің әдіс-тәсілдерін айқындау, тілдік корпус материалдарын грамматикалық зерттеулермен сабақтастыра қарастыру және нақты ғылыми нәтижелер алу т.б.

Тілдік корпусарды ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдаланудың теориялық және практикалық мәселелерін шешу арқылы мынадай нәтижелер алынады:

- электронды тілдік корпусарды лексикографиялық зерттеулерде пайдалану мүмкіндіктері, яғни оны әртүрлі сөздіктер (терминологиялық, этнографиялық, аймақтық, түсіндірме т.б.) құрастыру тәжірибесінде пайдаланудың лингвистикалық және инженерлік технологиясы, әдіс-тәсілдері айқындалады; сөздік құрастыру ісін автоматтандырудың ғылыми методологиясы жасалады;

- тілдік корпусардан қазақ тілінің әртүрлі жиілік сөздіктерін алудың ғылыми-инженерлік технологиясы жасалады;

- тілдік корпус материалдары негізінде қазақ тілінің құрылымдық жүйесіндегі тілдік заңдылықтар қайта қарастырылып, бұрын-сонды жасалған ғылыми тұжырымдар нақты тілдік фактілер бойынша тиянақталады немесе ғылыми жаңартпалар енгізіледі; лингвистикалық зерттеулер жүргізудің әдіс-тәсілдері айқындалады;

- таңдама мәтіндерге жасалған морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, сөзжасамдық т.б. белгіленімдер қою тілдік жүйедегі осындай талдаулар жүйесімен тығыз сабақтастықта қарастырылып, тілдік талдаудың автоматты түрі енгізілетін болады т.б.

Әдетте қазақ тіліндегі сөздердің сөз таптарына қатысын көрсету, яғни қай сөз табына жататындығын көрсету оңай сияқты болып көрінеді. Корпус құрастыру барысында морфологиялық белгіленімдер енгізуде компьютерлік бағдарламаға реестр сөздер тізімі салынады. Ең бірінші грамматикалық белгісі олардың сөз табына қатысын көрсету болып табылады. Реестр сөздер түсіндірме сөздіктерден алынғанмен, соның ішінде де кейбір сөздердің сөз табын қоюда даулы мәселелер көп. Мысалы, *бар, жоқ* сөздерін қай сөз табына жатқызамыз? Бір кездері олар жиілік сөздіктерде әртарап сөздер деп те берілген. Сондай-ақ реестрде сөз табын қою қиындық тудырған сөздер көбінесе үстеу ретінде көрсетіле берген. Тілдік корпусарға автоматты түрде морфологиялық талдау жасайтын бағдарламалар енгізуде ол түсіндірме сөздіктер реестрін пайдаланып қана қоймай, керісінше, түсіндірме сөздіктерді жаңа сөздермен толықтырады. Миллиондаған сөзқолданыстан тұратын үлкен массивті материалдар болғандықтан, оның ішінен сөздікте берілмеген, жоқ сөздерді тауып алуға болады және де ол сөздер иллюстративтік материалымен (мысалмен) қоса

алынады. Сөйтіп, тілдік корпустар әртүрлі түсіндірме сөздіктер жасаудың бірден-бір материалдық құралы қызметін атқара алады. Бұған қоса түсіндірме сөздіктерде сөздердің мағыналық мүмкіндіктерінің барлығы қамтыла бермейді. Қолданыста болғанмен, жадта сақталмайды, яғни сөздікшінің ойына келмеуі мүмкін. Корпус материалдары бір сөздің қолданыстағы қаншама контекстерін көрсететіндіктен, бұрын сөздікте көрсетілмеген мағыналық реңкі беретін мысалдарды да шығара алады. Осы мысалдар арқылы сөздіктің мағыналық парадигмасын байытады.

Сонымен қатар автоматты морфологиялық талдауда грамматикалық сөздік жасалады, мұндай сөздік жасаудың бір түрі – түбір сөздерге жалғанатын түрленім сөздігін жасау, яғни сөзформалар сөздігін жасау. Агглютинативтік тілдерде түрленім қосымшалар бірінің үстіне бірі синтагматикалық ретпен жалғанады. Мысалы, *лар-ы+мен; ғыз+дыр+ды* т.б. Осындай етістіктердің, зат есімдердің өзіндік түрлену жүйесі, парадигмасы бар. Түрленімге қатысты да даулы сұрақтар туып отырады. Мысалы, сөзжасам деп анықталып жүрген кейбір қосымшалар (-дай/дей, -лық/лік, -сыз/сіз) т.б. түрленім формаларынан кейін жалғанады. Мысалы: *бар+ған+дай, айт+у+ы+нсыз, жаса+ған+дық* т.б. Осы жекелеген қосымшалардың грамматикалық сипаттамасын жасағанда оларды қандай атаумен белгілейміз? Бұл проблема да көп уақыт бойы даулы болып келген «қос функциялы» қосымшаларды нақты бір тілдік қабатқа жатқызудың, оны біржақты шешудің уақыты келгендігін көрсетеді. Мысалы, жоғарыдағы есімше формасына кейін жалғанған *-дай* жұрнағын – салыстыру формасы деп атауға болады. Өйткені ол бұл жерде сын есім тудырып тұрған жоқ.

Міне, тілдік корпустарды жасау, бір жағынан, массивті тілдік материалдар арқылы ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін эмперикалық материал болса, екінші жағынан, тіл білімінде шешімін таппаған проблемаларды айқындауға мүмкіндік береді, түрткі болады.

Сонымен қатар тілдік корпустар арқылы сөздердің тіркесім мүмкіндігін айқындауға болады. Мұны тіл білімінде сөздердің дистрибуциясы деп атайды. Тіркесімділіктің үлкен массивті материалдар арқылы жүйесін табу тіл біліміндегі көптеген синтаксистік құбылыстарды айқындауға мүмкіндік береді. Сөздердің тіркесімділік жүйесін анықтау арқылы басқа да тілдік құбылыстарды тануға болады. Мысалы, тілдік корпустарда мәтінге автоматты морфологиялық талдаулар жасағанда, компьютер берілген мәтіндегі омонимдер мен омографтарды ажырата алмайды. Мұны корпустық лингвистикада омонимдерді ажырату (снятие омонимии) деп атайды. Омоним сөздердің екі жағындағы сөздер тіркесінің заңдылығын модельдеу арқылы омонимдерді автоматты түрде ажырататын бағдарлама жасау өте өзекті мәселе. Бұл басқа тілдерде де жасалмаған.

Тілдік корпустарды тіл білімінің барлық салаларында қолдануға болады. Нақты айтқанда, әртүрлі сөздіктер (жілік, түсіндірме, аймақтық, фразеологиялық, этнографиялық) құрастыруда, ғылыми грамматикалар жазуда, оқыту жүйесінде және оқулықтар құрастыруда, әдістемелік құралдар жазуда, аударма жұмыстарында т.б. Тілдік корпустар компьютерлік базаға салынып, бір орталықты басқару жүйесі бойынша жұмыс істейтіндіктен, тілдік зерттеулердің барлығын дерлік нақты фак-тологиялық материалдармен қамтамасыз етеді. Тілдік корпустармен жұмыс істеу ғылыми-зерттеу жұмыстарын автоматтандырып, ғылымды дамытуға орасан зор үлес қоспақ.

Корпустар бір тілдің барлық стилін қамтыса, ұлттық корпус немесе кейде үлкен корпус деп аталады. Өз ішінде осындай ұлттық корпустарға салынған мәтіндерді жанрлық, стильдік немесе кезеңдік тұрғыдан жіктеу арқылы жеке шағын корпустарды бөліп алуға да болады. Мәселен, қазақ газет мәтіндерінің корпусын жасаудың мынадай әдіс-тәсілдері бар.

Корпус құрастыру негізінен қолданбалы бағытта жүзеге асырылатындықтан, жұмыс бір мезгілде екі бағытта қатар жүргізіледі. *Бірінші бағытта* қазақ тілінде жарық көрген

алғашқы қазақ газеттерінен бастап, соңғы кездері жарық көріп жатқан газеттер жинақталып, электронды пішінге келтіріліп, компьютер жадына салынады. Жинақталған газет мәтіндерінің шыққан жылы, атауы, мақала авторы, шыққан орны, стилі т.б. сипаттары бойынша метабелгіленімдер әзірленіп, автоматты іздеу бағдарламасына сәйкестендіріліп, корпуста енгізіледі. Осындай метабелгіленімдер арқылы зерттеуші өзіне қажетті газет мәтіндерін қол жұмысы арқылы газет нөмірлерін ақтарып жаппай-ақ, бір мезетте тауып алатын болады. *Екінші бағытта* қатар ақтарылатын жұмыс – газет мәтіндер корпусына салынатын лингвистикалық белгіленімдерді әзірлеу. Автоматты түрде лингвистикалық сипаттама жасалатын бағдарламалар салынған мұндай корпустар әсіресе, газет мәтіндерін, БАҚ тілін зерттейтін зерттеушілер үшін өте құнды материал болады. Мұндай газет мәтіндерінің Резюмеленген корпустары жасалатын болса, алғашқы газеттерден бастап қазірге дейінгі газет тіліндегі әртүрлі тілдік өзгерістер, тілдің тарихи даму үрдістері, терминдердің қолданысы, әртүрлі сөзжасамдық, терминжасамдық үдерістер – бәрі-бәрі компьютерде көз алдымызда көрініп тұратын болады. Сонымен қатар сан алуан лингвистикалық ақпараттарды іздеу бағдарламасы арқылы тез әрі оңай тауып алуға болады. Нақты нәтиже – метабелгіленімдер мен лингвистикалық белгіленімдер енгізілген автоматты компьютерлік бағдарламамен жұмыс істейтін қазақ газет мәтіндерінің электронды жинағы (корпусы) болып табылады.

Осы әдіспен қазақ әдеби тілінің басқа да стильдері мен жанрлары бойынша жеке-жеке шағын корпустар түрлерін жасауға болады. Мысалы, қазақ прозалық мәтіндер корпусы, поэтикалық корпус, ауызша корпус, публицистика тілінің корпусы, драматургия мәтіндері корпусы, ғылыми-техникалық мәтіндер корпусы, жарнама тілінің корпусы т.б.

Сонымен, тілдік корпустар жасау мәселесі – қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін толық шешімін таппай келе жатқан өзекті мәселелердің бірі. Әлем тілдеріндегі компьютерлік (қолданбалы) лингвистика жетістіктерін ұлттық тіліміздің қажетіне пайдалану осы сала мамандарының алдында тұрған жауапты іс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Беляева Л.Н., Герд А.С., Убин И.И. Автоматизация в лексикографии // Прикладное языкознание (учебник) // Отв. ред. А.С. Герд. – СПб.: Изд-во С.Петербург. университета, 1996. С. 318-333.

[2] Фрэнсис У. Н. Проблемы формирования и машинного представления большого корпуса текстов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIV. Проблемы и методы лексикографии. М., 1983. С.334-353.

МРНТИ 16.01.09

А. Аманбаева¹, Ж. Жұмабаева²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақалада тіл біліміндегі сөйлеу синтезі мәселесі қарастырылады. Қазақ тіл білімінде сөйлеу синтезінің фонетикалық-фонологиялық аспектілері зерттелуде. Сөйлеу синтезін зерттеудің теориялық және қолданбалы мәні ашылады.

Тірек сөздер: синтез, осциллографиялық және спектралды талдау, синтезатор.

А. Аманбаева¹, Ж. Жұмабаева²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

РОЛЬ СИНТЕЗА РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема синтеза речи в лингвистике. Исследуются фонетико-фонологические аспекты синтеза речи в казахском языкознании. Раскрывается теоретическое и прикладное значение исследования синтеза речи.

Ключевые слова: синтез, осциллографический и спектральный анализ, синтезатор.

A. Amanbaeva¹, Zh. Zhumabaeva²

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology. Almaty, Kazakhstan

²Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology. Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF THE SPEECH SYNTHESIS IN MODERN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. This article considers the problem of the speech synthesis in Linguistics. The phonetic-phonological aspects of the speech synthesis in Kazakh Linguistics have been investigated. The theoretical and applied importance of the speech synthesis research has been revealed.

Keywords: synthesis, oscillographic and spectral analysis, synthesizer.

Қазіргі таңда дүниежүзінде сөз синтезінің теориялық және практикалық жағы қарастырылып жатқандығы белгілі. Жалпы шетелде де, орыс тіл білімінде де сөз синтезіне арналған біршама зерттеулер бар. Нақты айтқанда, А.В.Фролов, Г.В.Фроловтың «Синтез и распознавание речи. Современные решение» атты еңбегін атауға болады. Еңбекте лингвистикалық бірліктер мен фонетикалық процесс болып табылатын сөз және дыбыстау мен есту мүшелерінің қызметі қарастырылады. Дыбыс түріндегі ақпаратты енгізу үшін оның әдістері мен жолдары анықталады. Ол осциллографиялық және спектралды талдау болып табылады. Еңбекте сөз синтезі, мәтінді тану және жаңа технологиядағы нейрондық жүйе арқылы ақпарат көрініс табатындығы қарастырылады. Сондай-ақ И.С.Чардин, О.Ф.Кривнованың «Паузирование в естественной и синтезированной речи» атты жұмысын айтуға болады. Жұмыста суперсегментті деңгейде қарастырылатын кідірістің қызметі анықталады. Онда компьютер бағдарламасына жазылған дайындықсыз сөйлеу мен мәтінді оқу кезіндегі кідірістің әртүрлі варианттары сипатталады. Келесі еңбек Б.М.Лобанов, Л.И.Цирульниктің «Компьютерный синтез и клонирование речи» деп аталады. Бұл еңбекте авторлар мәтін арқылы сөз синтезінің фонетика-акустикалық негіздерін, сөйленім синтезінің фонетика-акустикалық әдістерін, мәтіндегі сөйленім синтезінің артикуляциялық әдістерін, мәтіндегі сөйленім синтезінің формантты және компиляция әдістерін қарастырады. Аталған еңбектерден басқа да зерттеулер баршылық, ал қазақ тіл білімінде сөз синтезі мәселесі зерттеу қажеттілігін туындатып отыр. Әр тілдің өзіне тән құрылымы болатындықтан, шет тілінен, орыс тілінен алынған зерттеу нәтижелерінің барлығы сөз синтезін жасауға негіз болады деп айту қиын. Сондықтан қазақ тілінің өзіндік табиғатына лайық фонетикалық корпуссты қалыптастыру арқылы сөз синтезін жасауға болады.

Жалпы тіл білімінде сөйлеу синтезі алғаш рет есептеуіш техника базасы арқылы 1950 жылдың аяғына таман пайда болса, ал алғашқы «мәтін-сөйлеу» синтезаторы 1968 жылы құрылған болатын. Алайда қазақ тіл білімінде кенже қалып отыр. Тіпті сөз синтезі туралы нақты зерттеулердің де жоқ екендігін айтып өтуге болады. Ғалымдардың сөз синтезі жайындағы пікірлеріне сүйенер болсақ, «Сөз синтезі – бұл адамның сөйлеуіне қатысты болғандықтан, сөйлеу сигналдарын оның параметріне қарай бейімдеп, сөздің жасанды формасын қалыпқа келтіру деген ұғымды береді» немесе «Сөз синтезі – бұл мәтінді адамның табиғи дауысы арқылы оқытатын технология». Оны жүзеге асыру үшін сөз синтезін компьютер базасына енгізу арқылы оның фразалық топтарына, сөйлемдердің мүшеленуіне, сөздердің тіркесуіне талдау жасап, просодикалық ерекшеліктерін анықтауға болады. Жалпы сөз тіркесінен тұратын сөйлем мәтін құрап, соның негізінде интонациялық ерекшелігін ажырата аламыз. Интонациялық ерекшеліктер арқылы просодикалық тәсілдер, яғни әуен, қарқын, дауыс үдемелігі, тоналды диапазон мен интервалдар, фразалық және ой екпіндері белгіленуі керек. Сөйлеушінің эмоциялық жағдайы да есепке алынады.

Сөз синтезін синтезатор арқылы жасайды. Сөз синтезаторы бұл мәтінді сөйлету үшін арнайы жасалған бағдарлама немесе құрылғы.

Жалпы тіл біліміндегі сөз синтезаторының қызметі – жазылған мәтіндерді дауыстап оқу болып табылады. Қазақ тіл білімінде сөз синтезаторын компьютер жадына қондыру арқылы төл дыбыстардың фонетика-фонологиялық ерекшелігін анықтауға болады. Осындай дербес дыбысты сөздер синтезаторын анықтау арқылы компьютер бағдарламасына енгізілетін мәтін қолданыс қызметіне орай өздігінен өзгеріп отырады. Өйткені сөздің дауысы оның сөйлемдегі орнына ғана байланысты емес, оның айналасындағы сөздердің әсерінен де өзгереді. Осының нәтижесінде сөздер арасында мүлде қате интонациялар пайда болады. Сондықтан көптеген практикалық мәселелерді шешуде дербес дыбысты сөздер синтеза-

торы қажет. Компьютер бағдарламасына енгізілген тіл синтезаторының қызметі ерекше. Мәселен, тіл синтезаторы ең алдымен мәтіннің ішінен «дұрыс құрастырылмаған сөздерді» тауып алады. Бұл – әртүрлі қысқартылған сөздер, сандар және қаржы сомалары т.б. болуы мүмкін. Сондай-ақ кейбір бағдарламалар жазылған мәтіннің орфографиясын тексеріп, табылған қателерді түзейді. Кейін лингвистикалық талдау жасайды. Қаншалықты синтезатордың ережелер қоры бай болса, соншалықты нәтижесі жақсы болмақ. Сондықтан ең алдымен дыбыс қорын жасап, компьютер бағдарламасына енгізілетін сөз синтезін синтезатор қандай дыбыстардан тұратынын толық есептеп шыққан соң, сол дыбыстар дауыстап жеткізіледі. Нәтижесінде синтезаторлар мәтінді бірқалыпты дауыс ырғағымен айтады, олар нүктелер мен үтірлерде ғана пауза белгілейді. Оқырман паузаны тыныс белгілері жоқ жерде де жасайды, ал компьютер жадына енгізілген мәтінді дауыстап оқығанда бұл ескерілмей қалады. Осындай қиындық тудыратын мәселелерді шешуде сөз синтезін компьютер бағдарламасына енгізіп, фонетикалық корпусты құрудың маңызы зор болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сорокин В. Н. Синтез речи. М.: Наука, 1992. С. 392.
- [2] Бондарко Л.В. Структура слога и характеристики фонем // Вопросы языкознания, 1967, № 1. С. 34-46.
- [3] Голубцов С.В. Синтез речи. Труды Всесоюзной школы-семинара АРСО-4. Киев, 1969. С. 107-130.
- [4] Кюннап Э.Ю. Синтезаторы речевого сигнала. Таллин: Валгус, 1975. С. 25.

МРНТИ 16.21.61

Н.Н. Аитова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филология
ғылымдарының докторы, доцент
Алматы қаласы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТКЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР АТАУЛАРДЫҢ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ ӨРІСІ

Аннотация. Мақалада ұлттық материалдық мәдениетке қатысты кейбір атаулардың ассоциациялық өрісі қарастырылып, эксперимент арқылы зерттелген.

Тірек сөздер: тілдік сана, семантикалық өріс.

Н.Н.Аитова

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, доктор
филологических наук, доцент
Алматы, Казахстан

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ НЕКОТОРЫХ НАИМЕНОВАНИЙ, КАСАЮЩИХСЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается и исследуется посредством эксперимента ассоциативное поле некоторых наименований, касающихся национальной и материальной культуры.

Ключевые слова: языковое сознание, семантическая поле.

N.N. Aitova

Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Doctor of Philology, Associate
Professor. Almaty, Kazakhstan

THE ASSOCIATIVE FIELD OF SOME NAMES RELATED TO NATIONAL AND MATERIAL CULTURE

Annotation. This article examines and explores through an experiment the associative field of some names related to national and material culture.

Keywords: language consciousness, semantic field.

XX ғасырдың 90-жылдарында Мәскеу психолингвистикалық мектебі қалыптастырған *тілдік сана* деп аталған жаңа зерттеу нысаны кейін ауқымды ғылыми теориялық тұжырымдарға ұласқаны белгілі, сонымен қатар этнопсихолингвистикалық зерттеулер үшін жаңа әдіснаманың негізі жасалды. Осыған байланысты «өз бейнесі» (өз этносының бейнесі) және «бөгде бейне» ретінде өмір сүретін қоғамдық сананың өмір сүру формасы іспетті қарастырылатын тіл мен мәдениетті салғастыру әдісін жасау мәселесі де туындады.

Кез-келген тілдің ассоциациялық сөздігін құрастыру мүмкіндігі адам психикасындағы сана бірліктері байланыстары туралы психологиялық түсініктерге негізделеді. Сана бірлігі ретінде қабылдау, елестету, түсіну, эмоция, сезім бейнелері алынуы мүмкін. Ассоциативтік

сөздік құрастыру үшін ассоциациялық экспериментке қатысушылардың стимул-сөздерге жасалған реакциялары алынады.

Ассоциациялық сөздік материалдарын пайдалану сөйлеу әрекеті мен мінез-құлық механизмдерін зерттеудің, тіл мен сөйлеудегі семантика мен синтаксистің арақатынас қағидаларын, индивидуалды семантикалық өзгерістерді әлеуметтендіру заңдылықтарын және жаңа типтік ассоциативтік байланыстар орнатудың жаңа тәсілдерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Психолингвистикалық технология тұрғысынан қарағанда, ассоциативтік сөздік ерікті ассоциациялық эксперимент материалдарын талдау, жалпылау нәтижесінде пайда болады және сөздер арасындағы тура (стимулдан реакцияға), сондай-ақ кері (реакция-дан стимулға) мәліметтерді мазмұндайды, екі жағдайда да сандық көрсеткіштер ол байланыстардың беріктігі туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде ассоциациялық сөздік материалдарын машиналық өңдеуге арналған арнайы бағдарламалар жасала қойған жоқ. Егер ондай бағдарлама болса, сөздер арасындағы тура және кері байланыстардың мейлінше ықтималдығын, сонымен қатар ол байланыстардың күшін де анықтауға мүмкіндік туар еді, сөйтіп сөз мағыналарының жақындығын, жуықтығын талдауға алу да жеңілдер еді. Әдетте сөз реакцияларда сөз мағыналары жақын не сәйкес түссе, олардың байланыстары бар немесе күшті деп, ал реакция біртекті сөздер жиынтығынан тұрса, олардың байланыстары тең дәрежеде деп қарастырылады. Қазақ тіл ғылымында материалдық мәдениетке қатысты атауларды танымдық тұрғыдан зерттеген ғалым Ж.А.Манкееваның еңбегін [1] негіз ете отырып, оның ассоциациялық өрісін ашып, мағыналардың тілдік және танымдық тұрғыдан алыс, жақындығын анықтауға тырыстық, эксперимент жасалды.

Кез келген ассоциативтік сөздік құрудың негізгі құралы психология мен психолингвистикада кең қолданылатын еркін ассоциативтік эксперимент әдісі болып табылады. Бұл әдіс көмегімен әдетте тіл тасымалдаушысы сезіне бермейтін немесе зерттеудің өзге тәсілдері арқылы анықталмайтын адамның тілдік санасы мен сөйлеу, тілдік айтылым құрылуының тәсілдерінің қызмет ету ерекшелігін талқылауға болады.

Ассоциациялық реакцияларды зерттеудің басты артықшылығы тілдің сөздік құрамы, дәлірек айтқанда, тіл тасымалдаушысының сөздік қорының семантикалық құрылыммен арақатынасында беруінде. Еркін ассоциациялық эксперимент «семантикалық өрістің» психологиялық эквиваленттерге қатысты ақпаратын алуға мүмкіндік жасайды және тіл тасымалдаушыларының психикасында нақты өмір сүретін сөздердің семантикалық байланысын ашуға септігін тигізеді.

Ассоциациялық реакцияларды зерттеудің екінші артықшылығы лингвистер назарынан тыс қалып жүрген сөздердің тілдік синтагматикалық байланыстармен шарттастығын көрсететінінде. Реакциялардың синтагматикалық сипаты ғана тілді зерттеу, оқыту аясында теориялық және практикалық үлкен қызығушылық тудырады.

Ассоциативтік эксперименттердің ең басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және бір этнос арасында ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Әр халықтың өмір тәжірибесінің күрделілігіне, қалай, нені басынан өткергеніне қарай тілдік білімі де өзгеріске түсіп отырады. Бұл ретте уақыт факторын, яғни заманның өзгеруі, қоғамдық формацияның өзгеруін де атап өту қажет. Себебі 70-80-жылдардағы тілді тасымалдаушы мен ХХІ ғасыр тілдік тасымалдаушылардың (жаңа ұрпақтың) кей сөздер аясындағы ассоциациялары екі түрлі. Қазіргі ұрпақтың ұлттық мәдениетке қатысты сөздерге байланысты ассоциациялары жұтан, не болмаса басқа бір экспрессивті бояу мен тілдік тұжырымдарға ие. Бұған дәлел ретінде эксперимент нәтижесін ұсынуға болады. Сондай-ақ ассоциативтік өріс ғаламның субъективті тілдік бейнесін көрсетеді.

Ассоциация – адамның жеке, субъективтік тәжірибесіне негізделген құбылыстар мен объектілер арасындағы байланыс. Оның ерекшелігі, біріншіден, адамзат тәжірибесіне

сай құрылғанмен, дербес ойлаудың сәттік көрінісі болуы. Ассоциация белгілі бір ұлт өкілінің сол ұлтқа тән болмысын да, субъективті және ситуациялық білім мазмұнын да, әлеуметтік құбылыс әсерін де белгілеуге мүмкіндік береді.

Ассоциативтік эксперимент алыну сипатына қарай индивидуальді және жалпы деп екіге бөлінеді. Индивидуальді эксперимент – белгілі бір информанттан бірнеше рет бір стимул сөзді қайталап алу арқылы алынады. Жалпы эксперимент бірнеше информанттан бір уақытта ортақ стимул – сөз арқылы алынады.

Р.Фрумкина ассоциацияның түрлерін синтагматикалық, парадигматикалық, метафора-лық деп, ал типтерін мағыналық жақын (сөз – синоним), мыс.: әдемі (сөз – стимул) – ажарлы (реакция); қарама-қарсы мағыналы (сөз – антоним); дыбыстық сәйкестікті (рифма жасау арқылы), жоғары – төмен қатынасты, бөлшек – бүтін, бүтін – бөлшек типті деп бөледі [1,60-95].

Ассоциативтік өріс мәселесі де арнайы зерттеу нысаны болған. Ассоциативтік өрістің нейролингвистикалық негізін анықтаған – психолог А.Р.Лурья. Олардың таза тілдік, семантикалық жағын зерттеген А.П.Клименко, А.А.Залевская, Г.Гиздатов еңбегінде де қазақ, орыс тіліндегі кейбір сөздердің ассоциациялық өрісі беріледі. Өріс пен желідегі ассоциациялық байланыстардың тілдік күшінің сандық бағасының анықталу тәсілін Дж.Ким ұсынған болатын.

Қазақ тіл білімінде ассоциациялық сөздік құрастыру мәселесі әлі де кемшін. Біздің өзіміз бұл жұмыста ұлттық мәдениетке қатысты атаулардың ассоциациялық өрісін талдау барысында бір ғана еркін ассоциациялық эксперимент әдісін қолдандық. Оның артықшылығы әлі де тәжірибе жетіспеген, нақты теориялық, әдіснамалық әдебиеттер аз тұста белгілі бір нәтижеге қол жеткізуде аса қиындық тудырмайтын әдіс екендігімен ерекшеленеді. Жалпы ассоциациялық эксперименттің еркін түрінің өзінің жүргізілу принциптері мен процедуралары нақты дәйектелмеген. Алдымен стимул-сөздердің таңдалуына келсек, шартты түрде қазақ ұлтының жиі қолданылатын ұлттық материалдық және заттық мәдениеті атаулары өз қалауымыз бойынша таңдалды. Бұнда нәтиженің болуы мақсаттың айқын болуымен ғана қатысты. Екіншіден, респонденттер саны мен олардың ұлттық, жас ерекшеліктері, жыныстық айырмашылығы, интеллектуалды деңгейі есепке алынған жоқ. Алынған реакциялардың талдауы топтық, сандық көрсеткіштер мен шұғыл реакциялар ортақтығына байланысты топтастырылды. Бұдан басқа респонденттердің әлеуметтік, мәдени, діни, ұлттық көзқарастарына байланысты ерекшеліктерін ескерудің де маңызы зор деп ойлаймыз.

Ғалымдар ассоциациялық эксперимент нәтижесін талдауда алынған реакцияларды қай аспектіде келіп, ұғынуына байланысты талдайтындығы да маңызды. Бұдан бұрынғы ізденістерде ассоциациялық тәжірибе қорытындысында тілдік санадағы ассоциациялық құрылымды реакция санымен қатысты кестелеп, қатысушының индивидуалды ерекшелігін айқындауға басымдық берілген. Ол индивидуалды ерекшелік берілген ұғымды санада қаншалықты белсендіре алатындығымен қатысты талданып, ассоциациялық тұрғыдан синтагматикалық, парадигматикалық ассоциациялар ажыратылады. Одан басқа ассоциациялық байланыстың тұрақты құрылымдармен, эмоционалды-бағалаушытық деңгейі айқындалуы да кезігеді. Бұдан көретініміз, адам санасындағы белгілі бір стимулға берілетін реакцияның құрылымдық ерекшелігі, түзілісі, қай сөзді ілестіретініне қатысты түзілім береді. Бұл бір жағынан дәстүрлі грамматиканың құрылымдық функционалдық мазмұнының басты орында тұруымен қатысты деп ойлаймыз.

Ал этнопсихоллингвистикалық тұрғыдан ассоциациялық реакцияларды қарастыру алдымен сол ұлт санасында орныққан, мәдениеті мен тілі арқылы ерекшелген, әлеуметтік жағдаятымен өзгеріске түскен, физиологиялық, эмоционалдық табиғатымен қатысты шұғыл танылған реакциялардың әрбірін есепке алуға негізделуі қажет секілді.

Негізінен ассоциациялық сөздік сол ұлттың ассоциациялық ойлауының орташа қатысымдық деңгейіне сүйенеді. Оны Ю.Н.Карауловтың тілдік тұлғаның нөлдік, орташа, жоғары деңгейінің орташа деңгейі деп танылатын сана құрылымына негізделеді деуге болады. Мақсатқа сай бұларды жоспарлы жүзеге асырғанда ассоциациялық реакциялар бойынша бірнеше бағытта нәтиже алып, болашақ бағытбағдарларды белгілеу мүмкіндігі туа ма деп ойлаймыз. Біздің жағдайымызда, минимум ұлттық мәдениетке қатысты жас, орта, кәрі адамның түсініктері, қазақы санада толыққанды жетілген немесе орыс тілді ортада тәрбиеленген т.б. тұлғаның ұлттық құндылыққа көзқарасы, әйел немесе ер адамның ұлттық мәдениетті түсіну деңгейі, интеллектуалды жетілуіне қатысты түсініктер саралануы көзделген.

Біз өз тәжірибемізді ұлттық мәдениетке қатысты барлығы 120 ортақ стимул-сөз негізінде тараттық. Оны толық беру мақала көлеміне сыймайтындықтан кейбірі көрсетілді. Экспериментке 400 информант қатысты. Қатысушылардың жасы 9-50 аралығында. Олардың қоғамдағы мәртебесі әртүрлі (мектеп оқушысынан ғылым кандидатына дейін), өмірлік көзқарастарымен де ерекшеленеді (әртүрлі діни конфессия өкілдері), кәсіптері де әрқалай (сатушыдан бастап, түрлі ғылым салаларының қызметкерлері). Бұлар өз алдына ассоциативтік өріс негізделген тілді тасымалдаушының тілдік санасының өзегін құрайды. Біз эксперименттің негізгі тірек құрылымдары етіп алған ұлттық мәдениетке қатысты стимул-сөздерді материалдық мәдениетке қатысты және рухани мәдениетке қатысты деп екі топқа бөлген болатынбыз. Материалдық мәдениетке қатысты атаулар тобына киіз үй және оның бөлшектерін, сонымен қатар, ұлттық аспаптар мен тұрмыстық бұйымдар атауларын кірістірдік. Ал рухани мәдениетке қатысты сөздер тобына қазақ халқының туыстық атауларының біршамасын енгіздік.

Бұл көрсеткіштер ақпараттық мәнге ие болуымен қатар, құрылымдық – лексикографиялық және онтологиялық (жинақтаушы) статуска ие тілдік өріс ретінде тізбектің сапалық деңгейін көрсетеді. Ассоциативті өріс – бұл вербальді жадының (білім) бөлігі ғана емес, семантикалық және грамматикалық қатынастардың және де сол этностың (біздің жағдайда «қазақ» этносы) ғаламдық бейнесінің фрагменті.

Тіл қоғамда ғана емес, сол қоғамның әрбір мүшесі – индивид санасында да өмір сүреді. Индивид санасында өмір сүретін тілдік жүйенің өзара байланысы арақатынасы, орналасу тәртібі, ассоциациялық өріс негізінде айқындалады. Біз ұлттық мәдениетке қатысты атауларға стимул, реакция жүйесі бойынша жасаған ассоциациялық эксперимент нәтижесін талдау барысында бұған көз жеткіземіз.

Енді материалдық мәдениетке байланысты стимул реакцияларға талдау жасасақ, онда сөз, фраза, тіркес түрінде берілген реакциялардың орын алғанына куә боламыз. Материалдық мәдениетке қатысты атаулардың ассоциативтік өрісі эксперимент негізінде төмендегідей құрылды:

Киіз үй: ұлттық үй-105, баспана - 95, байырғы үй - 66, ыңғайлы ағаш үй - 57, ертедегі қоныс - 36, қазақ отауы - 30, негізгі пана - 5, жайлау, «Абай жолы» - 1;

Нарқобыз: аспап - 137, қобыз - 93, Қорқыт - 35, Ұлытау тобы, музыкалық аспап – 1;

Шаңырақ: отбасы - 155, киіз үйдің төбесі - 95, киіз үй бөлігі - 50, береке - 37, шатыр - 23, киіз үйдің жоғарғы бөлігі - 15, киіз үйдің негізгі бөлігі -1, шатыр, киіз үйдің үстіндегі дөңгелегі, бірлік -1;

Шаңқобыз: үретін аспап - 20, жел, дала - 1;

Кереге – киіз үйдің бөлігі - 167, кендіктің белгісі-133, есіктің екі жағы - 54, киіз үй қабырғасы - 16, ағаш - 10, тор - 4, есіктің жақтауы -1;

Қылқобыз: музыкалық аспап -137, ұлттық аспап, қобыз - 93, Қорқыт - 45, екі ішекті қобыз - 35, қылдан жасалған көпір - 5, жылқы -1;

Түндік – киіз үйдің бөлігі - 152, киіз үйдің түнде жабатын бөлігі - 88, шаңырақты жабатын жабу-60, жабынды-31, киіз үй-9, терезе, шаңырақ төбесі, төрт баулы киіз-3, аспан-2;

Жезқобыз: аспап - 114, қобыз - 86, Қорқыт - 55, жезден жасалған - 45;

Туырлық: киіз үйдің бөлшегі - 182, күмбез -118, киіз - 65, кішкентай ту -10, жіп, мата, рулас -1;

Домбыра: ұлттық аспап - 193, күй - 117, қазақ – 34, нағыз қазақ - 25, екі ішекті - 16, Құрманғазы, қос ішек, тиек, бостандық, Асылбек Еңсепов -1;

Уық: киіз үйдің бөлігі -188, шаңырақты тіреуші -122, ағаш - 49, кереге -21 , күн сәулесі - 11, біртұтас - 3, таяқша -1;

Асатаяқ: аспап -173, таяқ -117, таяқпен ойнайтын -29, қариялардың таяғы - 11, әулие - 8, ата - 5, құрал -1;

Күлдіреуіш : киіз үйдің бөлігі - 211, уықтың бір түрі -118, күмбез -51, би -4, стақан, КВН -1;

Ұран: оятағын сөз-135, ұлттық аспап-125, топ-40, соғыста қолданылады - 43, атой -26, девиз - 11, УРА, дабыл, мақсағ, нақыл, ән-1;

Босаға: үйдің бірінші бөлігі -173, есік - 77, кіреберіс - 42, табалдырық -38, келін - 30, есік аузы - 28, бұрыш -1;

Дабыл: дабылдату -101, ескерту - 89, дыбыс - 72, аспап - 68, соғыста қолданылатын аспап - 45, соғу - 25, қауіп - 6, ұратын аспап, хабар айту, белгі, үн -1;

Табалдырық: есік алды - 233, кіреберіс - 66, қасиетті орын - 51, босаға -43, есік -1;

Даңғыра: ұлттық аспап - 147, жағымсыз дауыс - 63, соғыс аспабы - 59, ұрмалы - 21, барабан, музыкалық аспап -1;

Сықырлауық: есік - 221, ойыншық - 109, ішкі жағынан жабатын - 89, аспап - 5, аяз -1;

Дуңкілдек: аспап - 257, қару - 53, шулы - 20, ұру - 13, барабан - 9, қатты дауысты -1;

Төр: сыйлы жер - 170, қасиетті орын - 113, үйдің жоғарғы жағы - 80, бас - 14, қонақ, есікке қарама-қарсы, жоғары -1;

Желбуаз, мес: қазақтың ыдыстары - 184, аспап - 112, қымыз - 60, торсық - 24, құрал - 7, музыка - 3, мес қарын, мол -1;

Бесік: сәби - 233, бөлеу - 107, төсек - 21, сәбидің отауы - 29, баланың үйі - 10;

Жетіген: ұлттық аспап - 156, асық - 144, шертпелі аспап - 50, киелі - 32, жұлдыз - 17, Қарақат -1;

Шүмек: бесік құралы - 287, ер бала - 37, нәресте - 36, ағаш - 25, шәйнек - 13, әйнек, бесіктің асты -1;

Дауылтаз: ұлттық аспап - 271, дыбыс - 55, барабан - 44, жау , өнерпаз - 23, ұрмалы - 7;

Түбек: бесік құралы - 302, бала - 80, құрлық - 28;

Ит көйлек: салт - 138, ит - 112, көйлек - 80, алғашқы - 51, кіндік шеше - 13, бала - 6;

Киіз үй –ұлттық мәдени материалдық құндылық ретінде қазақ санасында терең құрылым түзген. Сондықтан да респонденттердің басым көпшілігі (105) оның ұлттық мазмұнын басты назарға ұстайтыны байқалады. Ал баспана (95) ретінде көрсеткендерде оның ұлттық деңгейіне емес, әмбебаптығына шұғыл реакция жасайды. Тіркестік құрылым *ыңғайлы ағаш үй, ертедегі қоныс, негізгі пана* секілді түрде берілген. Бір респондент оны «Абай жолымен» байланыстырған. Яғни индивидуалды танымда киіз үйдің қазірде белсенді қолданыста жоқ мүлік екеніне қарамастан, ұлт мәдениетінің көрсеткіші ретінде сақталғанын айғақтайды.

Нарқобыз –респонденттер санасында музыкалық аспап ретінде құрылым түзген аспап (137). Сонымен қатар стимул сөзбен байланысты претеденттік атаулар да реакциялар ретінде берілген. Бұл индивидтің жеке өмірлік тәжірибесінің негізінде. Мысалы, Қорқыт (35), Ұлытау тобы.

Шаңырақ – респонденттер бұл стимул сөзге қазақ халқында қалыптасқан «шаңырақ – отбасы» деген егіз ұғым (шаңырақ құрды – отбасын құрды) негізінде реакция берген отбасы (155), сонымен қатар шаңырақтың киіз үй компоненті ретінде (киіз үй бөлігі (50), орналасуы орнына қарай (киіз үйдің төбесі (95), шатыр (23)), бүтіннің бөлігі ретінде (киіз

үйдің жоғарғы бөлігі (15), киіз үйдің негізгі бөлігі, шатыр, киіз үйдің үстіндегі дөңгелегі), бірлік пен береке нышаны ретінде де респонденттер реакцияларынан айқындалады (шаңырағың биік болсын, шаңырағы күйреді тіркестері дәлел), береке (37), бірлік.

Шаңқобыз, қылқобыз, жезқобыз – бұл стимул сөздерге респонденттердің жасаған шұғыл реакциялары олардың музыкалық аспап ретіндегі қасиетіне негізделген (аспап (114), музыкалық аспап (137), ұлттық аспап, үретін аспап (20), жасалған материалына да негізделген реакциялар бар (жезден жасалған (45), жеке өмірлік тәжірибе мен индивид санасындағы ассоциацияларға негізделген (жел, дала, қылдан жасалған көпір (5), жылқы), респонденттер жасаған реакцияларда Қорқыт есімі кең таралған, бұл өз алдына осы тұлғаның қазақ тілін тасымалдаушы санасында «Қорқыт пен қобыз» ажырамас бір тұтастық екенін аңғартады. Мұндай тенденция басқа да стимул-сөздерге берілген реакциялардан да байқалады. Мысалы, «Құрманғазы мен домбыра».

Кереге, түндік, туырлық, уық, күлдіреуіш – бұл стимул-сөздерге респонденттер визуалдау негізінде реакциялар жасаған(киіз үйдің бөлігі (167), есіктің екі жағы (54), к.ү. қабырғасы (16), ағаш (10), тор (4), есіктің жақтауы; киіз үйдің түнде жабатын бөлігі (88), шаңырақты жабатын жабу (60), жабынды (31), киіз үй (9), терезе, шаңырақ төбесі, төртбаулы киіз (3), аспан (2); күмбез (118), киіз (65), кішкентай ту (10); шаңырақты тіреуші (122), ағаш (49), кереге (21), күн сәулесі (11), біртұтас (3), таяқша, уықтың бір түрі (118), күмбез (51);), қазақ халқының тілдік санасында қалыптасқан «кереген кең болсын» деген тіркеспен қатысты – кеңдіктің белгісі (133).

Домбыра – ұлттық құндылық ретінде қазақ тілін тасымалдаушының тілдік санасында айқындалған (ұлттық аспап (193), респонденттер реакцияларынан «Домбыра – күй» біртұтастығын нақты байқаймыз (күй (117), қазақтың тілдік санасында терең орныққан «нағыз қазақ – домбыра» деген түсінік бар, шұғыл реакциялар нәтижесінде бұл түсінік айқындалды (қазақ (34), нағыз қазақ (25), индивидтердің жеке ассоциацияларында претенденттік атаулар да кездеседі (Құрманғазы, Асылбек Еңсепов), құрылысы мен құрамдас бөліктерін визуалдау нәтижесінде мынадай реакциялар жасалды: екі ішекті (16) қос ішек, тиек, бостандық.

Астаяқ – бұл стимул-сөзгереспонденттер музыкалық аспаптың жақсы таныстығымен байланысты реакция жасаған (аспап (173), ол қазіргі кездегі өнер адамдарының ұлттық аспаптарды жиі пайдаланатындығымен де байланысты деуге болады, сонымен қатар *таяқ* сөзі аясында реакциялар көптеп кездеседі (таяқ (117), таяқпен ойнайтын (29), қазақ халқының ғаламдық тілдік бейнесінде «қария – таяқ» түсінігі бар, бұған тәжірибе нәтижелері дәлел (қариялардың таяғы (11), әулие (8), ата (5).

Ұран – респонденттер жасаған реакциялар нәтижесінен біз «ұран» ұлттық аспап ретінде құрылым түзгенін байқаймыз (ұлттық аспап (125), омонимдік құбылыс респонденттер реакцияларына әсер етті (оятағын сөз (135), топ (40), соғыста қолданылады (43), атой (26), девиз (11), УРА, дабыл, мақсағ, нақыл, ән). Лингвомәдениеттанушы ғалым Ж.Манкееваның еңбегінде ұран – ұлттық музыкалық аспап [4].

Босаға – бұл стимул-сөзге респонденттер үйдің құрамдас бөлігі ретінде реакциялар жасайды (үйдің бірінші бөлігі (173), есік (77), кіреберіс (42), табалдырық (38), есік аузы (28), бұрыш); қазақ этносы санасында «келін – ақ босаға аттау» түсінігі бар, бұған реакция нәтижелері дәлел (келін (30).

Дабыл – бұл атау туындатқан ассоциациялық өріс негізінен *қауіп, ескерту, соғыс негатив*) аясында өрбиді (дабылдату (101), ескерту (89), дыбыс (72), аспап (68), соғыста қолданылатын аспап (45), соғу (25), қауіп (6), ұрағын аспап, хабар айту, белгі, үн).

Табалдырық – респонденттер бұл стимул-сөзге респонденттер үйдің құрамдас бөлігі ретінде реакциялар жасады (есікалды (233), кіреберіс (66), босаға (43), есік), қазақ халқының өмірлік тәжірибесінде «табалдырықтың» магиялық жағы да көрінеді, «табалдырықта

отырма, табалдырықта амандаспа) бұл респонденттердің реакцияларынан көрініс тапты (қасиетті орын (51).

Даңғыра, дүңкілдек – бұл стимул-сөздер респонденттер санасында музыкалық аспап ретінде, соның ішінде ұрмалы аспап ретінде құрылым түзген, мейлінше барабанның сапалық қасиеттері ескеріліп реакциялар жасалған, яғни жағымсыз дауысы, қолданылу аясы (соғыста) (ұлттық аспап (147), соғыс аспабы (59), ұрмалы (21), барабан, музыкалық аспап; аспап (257), қару (53), шулы (20), ұру (13), барабан (9), қатты дауысты жағымсыз дауыс (63).

Сықырлауық – бұл стимул-сөзге респонденттер үйдің құрамдас бөлігі ретінде (есік (221), ішкі жағынан жабатын (89), «сықырлау» етістігін негізге алып реакциялар жасаған (ойыншық (109), аспап (5), аяз).

Төр – респонденттер берген реакциялардан байқайтынымыз «төрдің» қазақ тілін тасымалдаушылардың тілдік санасында ерекше сыйлы орын ретінде қалыптасқаны (сыйлы жер (170), қасиетті орын (113), үйдің жоғарғы жағы (80), бас (14), қонақ, жоғары).

Желбуаз, мес – респонденттер берілген стимул-сөздерге ұлттық салт-дәстүр негізінде (ыдыс туралы білімдері) реакциялар жасаған (қазақтың ыдыстары (184), аспап (112), кымыз (60), торсық (24), құрал (7), музыка (3), мес қарын, мол);

Бесік – бұл стимул-сөзге респонденттер жасаған реакциялардан біз «сәби-бесік» тұғастығын айқындаймыз (сәби (233), бөлеу (107), төсек (21), сәбидің отауы (29), баланың үйі (10).

Жетіген – ұлттық мәдени материалдық құндылық ретінде қазақ санасында терең құрылым түзген (ұлттық аспап (156), құраушы бөлшектері, сапалық қасиеттері негізінде реакциялар жасалынған (асық (144), шертпелі аспап (50), киелі (32), жұлдыз (17), жетіген аспабын қазір ұлттық құндылық ретінде сахнаға жаңа тыныста жарыққа шығарған әнші де реакциялардан көрініс тапты (Қарақат);

Түбек – бұл стимул-сөзге респонденттер реакциялары бесіктің құрамдас бөлігі түсінігіне негізделген (бесік құралы (287), ер бала (37), нәресте (36), бесіктің асты), омонимдік құбылыс та реакция нәтижесінен көрінді (шәйнектің шүмегі, түбек – құрлық (28) (шәйнек (13), жасалу материалдары турасындағы тұжырымдар да реакцияларда көрініс берді (ағаш (25), әйнек, мамық (107), түйе жүн (22), шүберек (147).

Ит көйлек – респонденттер бұл стимул-сөзге салттың мазмұнына сәйкес реакциялар жасады, яғни респонденттердің бұл ғұрыппен толыққанды таныс екенін айқынданды (салт (138), ит (112), көйлек (80), алғашқы (51), кіндік шеше (13), бала (6).

Адам санасы белгілі бір ұғымды тану кезінде ақпарат қаншалықты қабылданса, соншалықты жадта сақталады, содан соң сол ұлттың тілі арқылы көрініс береді. Тілдің көмегімен қандай да бір әрекетті, шындықты зерттеп тани отыра санаға ассоциацияны немесе ұғымды қалыптастырып жеткізу үшін адам білімдік, мәдени, рухани ұғымдарға жүгінеді. Олар тілдік қорда лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық құрылымдар арқылы бейнеленетінін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, 2008. 359 б.

[2] Фрумкина Р.М. Психоллингвистика. М.: Академия, 2001. С. 24.

МРНТИ 16.21.61

А.А. Сейтбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ӘЛІПБИІНДЕГІ КІРМЕ АРАБ-ПАРСЫ СӨЗДЕРІН ОРФОГРАФИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада осындай түрлі нұсқада таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерін латын графикасы негізіндегі қазақ тілінің жаңа әліпбиінде қандай графемалық жүйеде көрсету керек деген мәселе қарастырылады. Мақалада түрлі дыбыстық тұлғада таңбаланған араб, парсы сөздерін латын қаріпіне көшіру мәселесі көтеріледі.

Тірек сөздер: араб және парсы сөздері, таңба, фонема, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, діни атаулар, латын графикасы, жазба тіл, ауызша тіл, ауызекі сөйлеу тілі.

А.А. Сейтбекова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ОРФОГРАФИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ СЛОВ В НОВОМ АЛФАВИТЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о том, какой графической системой обозначать арабские и персидские слова в новом алфавите казахского языка на основе латинской графики. В статье поднимается вопрос о переводе на латиницу арабских, персидских слов, обозначенных в разных звуковых формах.

Ключевые слова: арабские и персидские слова, знак, фонема, гласные звуки, согласные звуки, религиозные названия, латинская графика, письменный язык, устная речь, устная разговорная речь.

A.A. Seitbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF SPELLING OF BORROWED ARABIC-PERSIAN WORDS IN THE NEW ALPHABET OF THE KAZAKH LANGUAGE BASED ON LATIN GRAPHICS

Annotation. The article considers the issue of graphic system to designate Arabic and Persian words in the new alphabet of the Kazakh language based on Latin graphics. The article raises the question of the transition into Latin of Arabic and Persian words designated in different sound forms.

Keywords: Arabic and Persian words, sign, phoneme, vowel sounds, consonant sounds,

religious names, Latin graphics, written language, oral speech, oral colloquial speech.

Түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде бойына көптеген кірме сөздерді сіңіргендігі белгілі. Сол кірме сөздер арасында араб, парсы сөздерінің орны айрықша.

Араб, парсы сөздерінің енуін ең алдымен басты-басты екі дәуірін бөліп қарау керек сияқты:

- қазақ халқының ұлттық кезеңіне дейінгі араб, парсы сөздері;
- қазақ халқының ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдегі араб, парсы сөздері.

Алғашқы кезең VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінімен ене бастаған араб тілінің ықпалы (X-XIII ғғ.) қарахандықтар дәуірінен бастау алады. Бұған себеп ислам дінінің ресми дін ретінде түркілер тарапынан қабылданып, мемлекеттік басқару, сот қызметі, діни оқу-ағарту істерінде араб тілінің басым түсуі болатын. XIV-XV ғғ. ғылыми және әдеби шығармаларды араб және парсы тілдерінде жазудың дәстүрге айналуына байланысты араб, парсы сөздерінің түркі тілдеріне көптеп ене бастады. Сондай-ақ, көне түрік тілдеріне араб-иран сөздерінің көптеп енуіне араб жазуы да өз әсерін тигізбей қоймады.

Екінші кезеңге ұлт болып қалыптасып болғаннан кейінгі кезеңде жазылған XVI-XVII Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихъ», XVIII ғ. ресми ісқағаздары мен эпистолярлық үлгілердегі, XIX-XX ғасырлардағы мерзімді басылымдардағы, сондай-ақ, XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармаларындағы кірме араб, парсы сөздерін жатқызуға болады.

Түркі ғұламаларынан бастау алған діни шығармалар жазу үрдісі халық болып қалыптасқан XV ғасырдан кейін де жеке-жеке ұлттар әдебиетінде XX ғасырға дейін жалғасты. XIX ғасырда саяси-қоғамдық құбылысты діни сарында қалам тартқан Әріп Тәңірбергенов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Нұржан Наушабаев, Мақыш Қалтайұлы сынды ақындардың өлең-жырларынан араб, парсы сөздері айтарлықтай орын алды. Яғни, араб және парсы элементтері қазақ ақындары тіліне жат болмаған тіл екендігін ағауға болады. Оның XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта қазақ әдеби тілінде көлемді қолданылып келгені анық.

VIII ғасырда бастапқы енген кезінен бастап XX ғасырдың алғашқы кезеңіне дейін араб, парсы сөздерінің түпнұсқасы сақталып жазылды. Себебі, діни сарындағы поэзиялық шығармаларда, ресми ісқағаздарында араб сөздерін дәл жазу дәстүрге айналған еді. Араб жазуындағы киелі, қасиетті, конондық тіл деп саналатын құран тілінің орфографиялық нормасын өзгертпей жазу принципі болды. Оның мәні түркі халықтарының әрқайсысының тіліндегі өзіндік фонетикалық ерекшеліктерін ескерместен, барлығын бір жазу үлгісіне бағындыру еді. Әсіресе, діни ұғымдағы сөздерді дәл жазу, дәл айтуға тырысу мағына дұрыстығын сақтау қажеттілігінен де туған болар. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармасында діни лексикалы сөздер тобы мол ұшырайды. Тіпті бұл үрдіс кейінгі кисса-дастандар тілінде, Абай мұраларында да өз жалғасын тапты. Абай өз заманындағы қоғамда қалыптасқан діни ағауларды қазақшаламай, сол күйінде пайдаланды.

Дегенмен де діни ағаулардан басқа салаларда қолданылатын араб, парсы сөздерінің көпшілігі өздерінің бастапқы төл тіліндегі тұлғасы сақталмай, ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, әртүрлі таңбаланып жазба тілдегі нормасы ескерілмеді. Б.Әбілқасымов «Түркістан уәлаяты газеті» тілінде араб-парсы сөздері өте сирек кездеседі, кездескеннің өзі о бастағы тұлғасын мүлде өзгерткен, халықтың ауызекі тілінде қолданылып кеткендері ғана», – деп көрсетеді [1, 171]. Осылайша араб-парсы тілінен қазақ (жалпы түркі) тіліне сөз ауысу өткен ғасырларда, қарым-қатынас жасаудың ауызша формасы басым болып тұрған кезеңде жүрді. Сондықтан араб-парсы тілдерінен енген сөздер басқа түркі тілдеріндегі сияқты қазақ тілінде де қабылдаушы тілдің фонетикалық

зандылықтарына бейімделіп, төл тіліндегі бастапқы графикасынан мүлде алшақтап, түрліше жазылып, түрліше дыбысталды.

1920 жылдың орта тұсынан бастап латын әліпбиіне көшу оны реформалауға байланысты қазақ зиялыларының арасында пікірталастар баспасөз беттерінде сөз бола бастайды. Латын графикасы негізінде әліпби жүйесін алғаш түзген қазақтың дарынды дипломаты Нәзір Төреқұлов өз еңбектерінде араб-парсы элементтерін белгілі бір заңдылыққа сүйеніп өзгерту керектігін айтып өткен. Ғалым кірме сөз қазақ сөзі болуы үшін сөздің жалпы құрылысы қазақша болуы тиіс екенін, сондай-ақ қазақ тілінің артикуляциясында бар дыбыстармен алмастырылуы керек деген пікір айтады [2].

Ұлт зиялысы Халел Досмұхамедов латын әліпбиіне қарсы болса да, латын әріптерінің жобасын жасауға қатысты. Осындай мәселеге байланысты Х.Досмұхамедұлы да өз ойын «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты мақаласында білдіреді. Автор парсы тілінен кірген *-кер*, *-гер*, *-хор* (*-қор*), *-наз* тәрізді жұрнақтарды әндеспейтін жұрнақтар деп көрсете отырып, ғалым алдындағы қосылатын сөздің түбірі жуан болса, сол сөзге *-кер* немесе *-гер* жұрнағы қосылатын болса, сөз түгелімен жіңішкеріп таңбаланады дейді. Сонда: *сауда+гер – сәудегер*, *айла+кер – айлекер* және т.б. Сөйтіп, Х.Досмұхамедұлы *-кер*, *-гер* тәрізді жұрнақтарды негізгі түбірмен бірге жазуға болады деп есептейді [3].

Кірме сөздерде екі дыбыс қатар келетін *молла*, *үммет*, *алла*, *аууал*, *жиннат*, *суннат* тәрізді сөздер қазақ тілі заңдылығы бойынша бір дыбыс екіленіп айтылатын дыбыстарды бір әріппен немесе басқа дыбысқа алмастырып игерілетіндігін Х.Досмұхамедұлы айтқан еді [3]. Сонымен қатар ғалым *тағдырге*, *мұғалымге*, *мейменга* деп таңбалау қазақ тілінің заңдылығына қайшы. Мұндай сөздерді таңбалағанда қазақ тілінің үндестік заңдылығын естен шығармау керектігін ескертеді.

Латын, кирилл қаріптеріне көшуде бір мағынадағы араб және парсы сөздерінің әртүрлі жазылуына қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін, әсіресе, арабтың *ح* «хә:», *خ* «ха:», «һә:», *ع* «айн» дауыссыз дыбыстары. Осындағы *ح* «хә:», *خ* «ха:», «һә:» дауыссыздары ұлт зиялыларының жобаларында бірде *х*, бірде *h*, бірде *қ* таңбаларымен белгіленген, кейбір жобаларда тіпті алынып тасталынған. Пікірталас тудырған бұл дауыссыздар жөнінде баспасөз беттерінде, емле конференцияларында сөз болады. А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ә.Байділдаұлы т.б. қазақ зиялылары *h* дыбыс қазақ тілінде бар, оған арнайы таңба алу керек десе, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.б. ғалымдар *h* дыбысы қазақ тіліне тән емес, сондықтан әліпбиден мүлде алып тастауға болады деп тұжырымдайды. Тұрақты орфографияның болмау салдарынан арабтың *ح* «хә:», *خ* «ха:», «һә:», *ع* «айн» т.б. дыбыстары жазбада қазақтың ауызекі сөйлеу тілімен берілсе де, әртүрлі дыбыстық тұлғада көрініс тапқан.

Мәселен, *х* дыбысының *خاضِر* (хә:зир) – *әзір*, *хазір*, *қазір*, *әзір*; *حَاكِم* (хә:ким) – *әкім*, *кәкім*, *хаким*, *хакім*, *хәкім*; *حَرْفٌ* (хәрф) – *әріп*, *қарып*, *қаріп*, *харып*, *қарыф*, *харіп*, *харф*; *حَسْرَةٌ* (хәсрат) – *қасірет*, *ғасірет*, *қасырет*, *хасрет*, *хасірет*; *حَيْرَانٌ* (хәйра:н) – *қайран*, *хайран* т.б. әртүрлі тұлғада таңбаланғанын көптеп кездестіруге болады.

حُرْمَةٌ (хурмәт) – *құрмет*, *үрмет*, *хұрмет*. Егер денамаз палуан пасық шықса, олардан ибрат алып жүрт не білмек? Мың ірәкәт намаздан артық деген, кісіге бір ізет-*үрмет* (Майлықожа). Мал, мақтан, ғиззат, *хұрмет* адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды, һәм көрі болады (Абай).

Арабтың *خ* «ха:» дыбысы ескі жазба тілде сөздің барлық шенінде *қ* немесе *х* дыбысымен беріледі, түсіп қалу құбылысы кездеспейді.

Сөз басында: *حَيْرٌ* (хайр) – *қайыр*, *хайыр*.

خَوْف (хауф) – қауіп, хауып, хауыф. *Хауіп*-хатермен отырып жеген нығмет, бойға жүкпей, ас болмай обып кетер (Мақыш Қалтай).

Араб тіліндегі ح «һә» дауыссызының ескі жазба нұсқаларда бұл дыбыспен келетіні былайша түрліше көрініс берген: اِحْتِاطٌ (иджтиһә:д) – *ижтиһат, ыждаһат, иждаһат, иждиһат, ыждағат, иждиһат, иждиһат*.

Мұның бұлай дүниені алғандығы,

Ілгері кеткендіктен әрбір ісі...

Һиматпен, *ижтиһатпен* өнер тауып,

Бұл күнде әркімдерге жеткен күш

Мұның бұлай дүниені алғандығы (Мақыш Қалтай)

Осылайша түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшыраған ح «айн» дауыссыз дыбысы туралы да айтуға болады.

Ескі қазақ жазба тілде *кірме араб, парсы сөздері құрамындағы дыбыстардың таңбалуындағы ала-құлалықтардың мынадай себептері бары ескеріліп жүр:*

- ауызекі сөйлеу тілінің әсері;

- тұрақты орфографияның болмауы;

- араб әріптерімен жазылған шығармаларды жариялаушылардың түрліше таңбалауы;

- диалектілер мен говорлардың әсері;

- өлең ұйқасымының талабына байланысты сәйкестендіру.

Міне, осындай ескі жазба тілден енген сөздердің құрамында сақталып қалған араб-парсы фонемаларының қайсысын графемалық жүйеде көрсету керек деген мәселе әлі күнге дейін талас тудырып келеді.

Ал түрік елінің тәжірибесінде араб, парсы сөздерін латын қарпімен таңбалауда сол төл тіліндегі қалпын емес, түркі тілінің дыбыстық заңдылығын ұстанған. Тіпті ортағасырлық жазба жәдігерліктердің бір қабатын құрайтын пассив қолданылатын араб, парсы сөздерінен бастап күні бүгінге дейінгі актив қолданыстағы кірме араб, парсы тілдік бірліктері түрік тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес таңбаланған. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» жазба ескерткішінен бірер мысал келтірейік: *масбух-месбух, гауһар-гәвһер, kalem, talep* т.б.

Түрүп иұнды қылды иана таң намаз

Ду а қылды *месбух* иеме құдты аз

Дәрет алып, таң намазын оқыды,

Дұға оқырда масбух ұстап отырды.

Бұның себебі арабтың жуан ренді дауыссыздары түрік тілінде жуан қалыбын сақтап, сөз бірыңғай жуан айтылғанымен, құрамында «лә:м» дыбысы келген сөздерде үндестік бұзылған. Өйткені арабшада үнемі жіңішке дыбысталағын бұл дыбыс түрікшеде де жіңішке қалыптасып, одан кейінгі қысқа да, созылыңқы да дауыстылар жіңішке айтылады. Мысалы, *kalem, kale, kable, makale, talep, za:lim, zulüm*. Бұл сөздер қазақшада бірыңғай жуан айтылады: *қалам, қала, құбыла, мақала, талап, залым, зұлым*. Түрікшеде алдыңғы буында жуан дауысты келгеніне қарамастан, соңы «лә:м»-ға аяқталған сөздерге жіңішке дауысты қосымша жалғанады, мысалы, *ha:li, misa:li* [4].

Латын қарпіне көшкенде араб, парсы сөздерін латын қарпітерімен таңбалауда мынадай басты ұстанымдарды назарда ұстау қажет болар:

бірінііден, кірме араб, парсы сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына, яғни үндестік заңы арқылы дыбыстардың тіркесімін сақтай отырып жазу қажет. Мысалы, *мақұлық-мақұлұқ*.

екіншіден, ескі жазба тілінде, тіпті қазіргі қазақ тілінде бірнеше дыбыстық нұсқада қолданылатын араб, парсы сөздерін латын қарпімен таңбалауда әуелі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сәйкес келетін нұсқасын негіздеп алған жөн. Мысалы: *ақбарат*, *ақпарат* (ескі жазба тілде), қазіргі қазақ тілінде нормаланғаны *ақпарат* сөзі.

<i>хауыф</i>	араб тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген
<i>хауып</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс
<i>хауіп</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс әрі қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы
<i>қауіп</i>	қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы
<i>қауып</i>	қазақ тілінің айтылымына негізделген дұрыс нұсқа

үшіншіден, семантикалық варианттарға ие болған кейбір араб, парсы сөздерінің (*ауа/әуе*) латын қарпімен таңбалаудағы ерекшеліктерін ескерген жөн;

төртіншіден, қазақ тілі дауыссыздар жүйесінде араб-парсы тілдерінен енген сөздерде «*х*» фонемасы бар кейбір сөздерде «*қ*» фонемасымен берген жөн. Мысалы, *хабар* (*х*abar) емес, *қабар* (*қ*abar), *хал* (*х*al) емес, *қал-жағдай* (*қ*al), *хайыр* (*х*air) емес, *қайыр* (*қ*air), т.б.

бесіншіден, түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпбиін ескере отырып, қазақтың төл әліпбиінде бұрын пайдаланылмаған арабтың *h* дыбысын (*гауһар*, *жсһаз*) сөздерінде қалдырып, сондай-ақ, *сұхбат*, *тарих* сөздермен келетін *х* фонемасын *қ* фонемасымен берген жөн: *суһбат*, *тариһ* т.б.

алтыншыдан, үндестік заңына бағынбайтын парсы тілінен енген (*гер/кер*, *қор*, *паз*, *хана*, *гөй* т.б.) қосымшаларының ұтымды берудегі транскрипциясының рөлін арттыру қажет.

жетіншіден, аралас буынды сөздердің жазылуы да қазақ жазу емлесіне қайшы. Олар: *қадим-қадым-қадім*, *қадыр-қадір-кәдір*, *қызыр-қыдыр*, *хал-қал-хал*, т.б.

Сонымен қатар 1938-1940 жж. кирилл графикасына негізделген әліпбиді қабылдауда орыс кірме сөздерін түпнұсқасына жақындатып қолдану үрдісі басым болғаны белгілі. Осымен байланысты қазақ әліпбиіне жат орыс тілінен енген *я*, *ю* тәрізді әріптер араб, парсы тілінен енген сөздерді таңбалауға да қатысты қолданылған. Мәселен, *хикаят*, *сая*, *ятырай* т.б. Кирилл жазу емлесінің кемшілігі араб, парсы тілінен енген сөздерді бірнеше вариантта құбылтып жазуға жол берді. Мысалы, кей онимдердің графикасының осы күнге дейін бірізділігі сақталмаған: *Яссауи*, *Ясауи*, *Йассауи*, *Юсун*, *Йусун*, *Жүсін* т.б. Сондықтан латын графикасына көшу барысында осы сияқты қазақы дыбыстауға сәйкес келмейтін ала-құлалықтарды болдырмауға күш салуымыз қажет болар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Әбілқасымов Б. Қазақ баспасөзі мен әдеби тілі тарихы бойынша зерттеулер. Алматы, 2011. 271 б.

[2] Төреқұлов Н. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 2007. 3-т. 288 б.

[3] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.

[4] Якши М.З. Қазақ, өзбек, түрік тілдеріне ортақ кірме араб сөздері: филол.ғыл. канд. дисс. 10.02.02. – Алматы, 2010. 65 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Junisbek A.** – Profesör, filoloji ilmi doktoru
Уәли Н. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., профессор
Джусупов М. – Доктор филол. наук., профессор Узбекский государственный университет мировых языков
Bazarbaeva Z.M. – Institute of Linguistics named after A.Baitursynuly Dr. Phil. Sci., professor
Жұбанов А.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., профессор
Сүлейменова Э.Д. – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филол.ғ.д.
Шайхулов А.Г. – Доктор филол. наук, профессор Башкирского государственного университета (г. Уфа)
Шайхисламова З.Ф. – Кандидат. филол. наук, доцент Башкирского государственного университета (г. Уфа)
Асмондьяров В.Н. – Аспирант Башкирского государственного университета (г. Уфа)
Құлманов С.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.к., доцент
Қасым Б.Қ. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филол.ғ.д., профессор
Исаева Ж.И. – Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті, филол.ғ.к., доцент
Қарсыбекова Ш.П. – филол.ғ.к., доцент
Исаева Г.С. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.
Құлманов С.Қ. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Терминология бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.к., доцент
Шыныбеков Ж.Т. – «Ғылым ордасы» РМК ғылыми қызметкері
Талғат Т. – «Ғылым ордасы» РМК ғылыми қызметкері
Жүнісбек Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол., ғ.д.
Молдашева А. – Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті, филол.ғ.к.
Талдыбаева М. – Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ-Түрік университеті
Қоңыратбаева Ж.М. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасы, доцент
Мамырбекова Г.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Тіл тарихы және диалектология бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.к.
Жанабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д.
Аманбаева А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филол.ғ.к.
Жұмабаева Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филол.ғ.к.
Аитова Н.Н. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филол. ғ.к., доцент
Сейтбекова А.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филол.ғ.к.

МАЗМҰНЫ

<i>Alimhan Junisbek</i> Меңхул ses uyumu.....	3
<i>Уәли Н.</i> Мифопоэтикалық фразеологизмдер: аңыз бен ақиқат.....	12
<i>Джусупов М.</i> Билингвизм и полилингвизм с участием тюркского, арабского и персидского языков.....	20
<i>Bazarbaeva Z.M.</i> Intonation components of the kazakh language	29
<i>Жұбанов А.Қ.</i> Қазақ әдеби тілінің жиілік сөздігі бірліктерінің статистикалық арақатынасы.....	37
<i>Сүлейменова Э.Д.</i> Қазақ тілі үшін ұлттық корпус керек пе?.....	42
<i>Шайхұлов А.Г., Шайхисламова З.Ф., Асмондьяров В.Н.</i> Актуальные проблемы отражения интеграционных процессов в формировании диалектных систем близкородственных языков (аспекты составления диалектологического атласа Урало-поволжья, Казахстана и Сибири).....	46
<i>Құлманов С.Қ.</i> Исқағаздарын жүргізу пәнінің объектісі, мақсат-міндеттері, негізгі ұғымдары.....	52
<i>Қасым Б.Қ.</i> Түркі тілдеріндегі туыстық атаулардың функционалды-семантикалық жүйесі.....	59
<i>Исаева Ж.И., Қарсыбекова Ш.П.</i> Ұлттық паремиологиядағы «тағдыр» концептісі.....	65
<i>Исаева Г.С.</i> Қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі «ақыл» концептісі: паремиологиялық талдау.....	72
<i>Құлманов С.Қ., Шыныбеков Ж.Т., Талғат Т.</i> «Жаңа әліппе жолында» (Жаңа алып жолында) жинағы туралы.....	81
<i>Жүнісбек Ә., Молдашева А., Талдыбаева М.</i> Қазақ тілі дауысты бірліктерінің үндесім айтылымы мен естілімі.....	88
<i>Қоңыратбаева Ж.М.</i> Көркем дискурстағы үнемдеу тәсілі	99
<i>Мамырбекова Г.М.</i> Бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби лексикалар және оларды жазба әдеби тілде кодификациялау мәселесі.....	104
<i>Жаңабекова А.Ә.</i> Тілдік корпусстардың ғылыми-зерттеу әлеуеті.....	110
<i>Аманбаева А., Жұмабаева Ж.</i> Сөйленім синтезінің қазіргі қазақ тілтанымындағы рөлі.....	115
<i>Аитова Н.Н.</i> Ұлттық материалдық мәдениетке қатысты кейбір атаулардың ассоциациялық өрісі.....	118
<i>Сейтбекова А.А.</i> Латын графикасы негізінде қазақ тілінің жаңа әліпбиіндегі кірме араб-парсы сөздерін орфографиялау мәселесі.....	125
Біздің авторлар	130

Редакторы Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген Е.Б. Бесіров

ИБ № 826

Теруге берілді 15.04.2015. Басуға қол қойылды 15.06.2015.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 8,75
Есепке алынатын баспа табағы 8,25.
Таралымы 200. Тапсырыс №21.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61